

Eesti
Üliõplaste Seltsi
Album.

Kolmas leht.

Tartus.

Trükitud Eesti Üliõplaste Seltsi kuluks.

1895.

Eesti

Õliõplaste Seltsi Album.

Kolmas leht.

Lith. E. Berthelsen, Jørgen.

A. Nordvald

Eesti

Üliõplaste Seltsi

Album.

Kolmas leht.

Tartus.

Trükitud Eesti Üliõplaste Seltsi kuluga.

Trükitud A. W. Kallaste Kirjanduslikus Toimik. 1895.

Дозволено цензурою. — Юрьевъ, 29-го Іюля 1895 г.

ENSV TA
Kirjandusmuuseumi
Arhiivraamatukogu
95 818

Trükitud R. Mattiesen'i juures Tartus.

Lauluisa mälestuseks.

S i j u.

	Lehek.
1. J. H. Kreuzwaldi pilt.	VII
2. Lauluisa mälestuseks	VIII—6
3. Raks mälestuse märki	7— 52
4. Bengt Gottfried Forselius	53— 65
5. Gustav Adolf	66— 73
6. Kõrred ja lehed	74— 76
7. Kiirrekendamise koolis	77— 90
8. Haldijad	91 — 98
9. Wana Liivi talurahwa õigus	99—105
10. Ilus Juulia	106—128
11. Liivlaste muinäsajast Liivimaal	129—140
12. Mis wanaisa Martini südannt koormas	141—148
13. Suur Cesti mäis	149—175
14. Kuidas priius meie tuli	176—205
15. Soome fugu paganaaegne jumalateenistus	206—213
16. Oma pää järele	

Kauluisa mälestuseks.

Kui mustad pilwed Maarja maada matfid
Ja tema orud olid okasfa,
Kui murewaod furma warjuna
Ju kahwatanud kulmu katfid:

Siis Wanemuife kandle kätte wõtfid,
Sa, lauluifa, kulda keeltega,
See kuldawiifi panid kõlama,
Et põrgu warjud põgenema tõtfid.

Ja ime! furnu luisfe tuli elu
Ja Eesti ärkas, märkas, et ta elab,
Et Kalewite põues püham ilu.

Seft Eesti kannel kadumata kõlab,
Ehk ifa kalmul leinab waikne walu —
Tall haudagi weel tuhat tänu helab!

Lauluisa mälestuseks

Kaks mälestuse märki.

Alamal awaldame kaks Dr. F. R. Kreutzwaldi õnnefoowi-laulu, mis lauluifa oma sõprade perekondadele on faatnud. Laulud on fenni trükkimata olnud; neid hoitakfe Tartu Eesti Õpetatud Seltfi käfikirjade kogus alal.

Sõbra Sachssendahlile ja tema armsa abikaasale
kolmandama kasukese tulemise ferefuseks.

Wäike wibu waigistufeks,
Kiljatufe keelajakfa,
Hella eide rõõmustufeks,
Targa taadi teretufeks,
Mureduste murdejakfa:
Läkfin laulu loomamaie,
Soowifõnu fõlmimaie,
Kuldawokil kedramaie.
Wana Halli, waewandaja,
Sõitnud kaua fõbrakesta,
Wiisi kuuda wenikesta,
Piinand mehikefe pihta,
Kurnatanud kerekesta:
Kas faaks raswa raputelles,
Liiga liha lõpetelles,
Poifikesta peenemakfa,
Kõnni tarbeks kergemakfa,
Seft fee vähem raiskab faapaid,
Kuluteleb kingafida,
Kellel kergem keha koorem!
Sõja ajal naha faaki
Kingfepilla wäga kallis.
Eidekene, wiimfel waarul,
Pika päewa lõpetufel
Toonud troostiks tütrekefe,

Kiljafuu kingitufeks,
 Pifukefe armu pandiks :
 Kesfe taadi tõbe koorma,
 Kurna pidi kergitama,
 Ramba jälle rõõmustama.

Tuskas segand taadi filma,
 Piina pilwe pigistufel,
 Mure katte muljutufel
 Pifukefe üle paha,
 Kes kui kolmas kasfikene
 Kaufikesta kahandamas,
 Leiba kipub lõpetama,
 Kehwuft tuppa kaswatama.

Wanaifa, ifetarka,
 Siginemist feadanesfa,
 Oli ilma algamifel —
 Kõige eesta hoolta kandes —
 Leiwapalukefi laialt
 Loomadele lahutanud,
 Moonaks mõnda walmistanud :
 Laskis jooki lähkerisfa,
 Piima nahkse paunadesfa,
 Kuft faid jänu kustutama,
 Watfakäsku waigistama,
 Kehakesta karastama,
 Kunni kaelakandijakfa,
 Sammu lühendajaks faawad.

Astub mööda aastakene,
 Wõerdub rinnalt wäike wõeras,
 Jumal kohe juhatamas,
 Karjamaada kaswatamas :
 Lafeb leiba luhtadele,
 Nurmēdele noorte wõrraks
 Serweks rohkest figineda,
 Lapfukefil' laente alla,
 Puie okfil paifuneda,
 Kauniks toiduks kaswaneda ;
 Sealt faab fööri sadandella,
 Toidu wara tuhandella. —

Ära leiwa äpardufi
 Lapfe päraft leinamaie:
 Igal fuul on õnnefaaki,
 Wõeral oma ofa walmis
 Laial wanataadi laual. —

Kui fiis kewadine kena,
 Emajõelta laente ilu,
 Taara mäelta õilme tolmu,
 Lehtis puie läikimine
 Suitstes paistab filmadele:
 Lõpeb fügifene leina,
 Talwe mure tubadesta,
 Sõuab füda fuwedella.

Kui läeb wäike kõpfatelles,
 Kannal juba käidanema,
 Tulda piibu peale tooma,
 Tühja asja tallitama:
 Tõufeb taadil laufa tulu,
 Eidekefel hüwa abi
 Suka warraft filmutelles,
 Nõelukefe tööla näpul.

Kesfe neitfi külmal kuula
 Silmi faanud filitama,
 Talwe rajal tulemaie,
 Wift ei närtfi neitfi wangis:
 Sellest faame rõõmsfad fajad,
 Parajada pulma pidu.

Seitfeteistakümmend fuwet
 Sõitwad kiireft fügifella,
 Kus need koerad kärinaga
 Kofilafi kuulutawad,
 Raudakäpil ratfumehi
 Nurmelt juba nuufutawad.

Peaks fiis laulik alles elus
 Õnne kaupa olemaie,
 Tuleks wift ehk wana tudi
 Wenna lapfe ilu waatma,
 Endift aega uuendama,
 Kui weel keeli kandelilla,

Südamella laulufigi:
 Neid ta paneks neiu päraft
 Kallil päewal kõlifema,
 Keda kätki kiigutufel
 Tuttawaks ju tunnistanud,
 Sõbralikult foowitanud.

**Ludwig Löweni ja preili Franki kihlamise teretus
ja õnnesoov.**

Eesti rahwalaulu wiisil kirjutanud Dr. Kreuzwald 1855.

Kui ma täna talwe toasta
Kewadena kukutelen,
Lustihelil lõkfatelen,
Kui oleks aafud haljendamas,
Nurmed õilme narmendilla,
Siis ei ole fuwel füüda,
Kewadel ei kurtemista:
Süü jääb ükfi fõitijale,
Kosjawiina kandijale;
Kesfe tulnud enne koitu,
Wara enne walge eele,
Meie külast kofimaie,
Pere piiga püdemäie.

Wenikene! wana wiifil,
Õigel ajal läkfid teele —
Mihkli-päewa ja Mardi wahel
Tulid tuwi tabamaie,
Pääfukesta paelutama,
Kodukanaks kutfumaie,
Pefalinnuks pärimäie,
See tegi rõõmu wana raugal',
Lusti lauluft lahkund linnul',
Kes ju wõerdund kandelilta.

Seft et neidu urbudella,
Kätkillä ju kallistafin,

Peigu poifikefe põlwel —
 Ifa õues ilutfelles,
 Koolipõllu kündemifel
 Tuttawakfa tunnistafin:
 Tulen täna teretama,
 Sõbral' õnne foowimaie.

Sakfa laulik Schiller fahkab

Tulifõna tõtendufel:

„Kes fee õnne kaupa wõitnud,

Sõbraks olla sõbrale,

Kosjas kalli naefe fõitnud,

Seadku heale hõiskele,

Jah — kes ühe ainu hinge

Omaks kutfub ilma fees,

Kes ei mitte nutuwinge,

Mingu meie feltfift mees.

Mis fiin fuures rõngas õitfeb,

Heitku armu meelile,

Sealtap juhü finna tee,

Kus fee tundemata kaitfeb.“

Nõnda fõitke noorel nurmel

Kewadife keeritufel,

Suwepäewa fõnnitufel

Rõõmu põlwe radafida,

Et kui sõuab fõgifele

Aastate ja armu aega:

Tukkidesfe jääb weel tulda

Talwe päewa tarwitufeks,

Sõbrusfäde foojendufeks.

Pange pulma pidudele

Linnasfeida ligumaie,

Wüige odrad wettimaie:

„Ifad peawad ilu nägema,

Õed õnne tundemaie,

Kälid kanda kergitama,

Sõbrad faaja fagamaie —

Tuttawad weel tutti kaftma“.

Bengt Gottfried Forselius.

„Minu tõrva kostab kohin
Längema mere laenesta,
Kõitumata kaljuküntaži.“

Rp. I, 53 -55.

ullu*) jai seft 200 aastat mööda, kui sügisene torm ühe Rootsi kaubalaewa Lääne meres terava kaljurahnu otja ajas ja laevameestega seltsis üks noor lootusrikas teadufemees laenetes haleda, äkilise surma leidis: Cand. min. Bengt Gottfried Forselius, esimene Cesti kirjawiiji parandaja ja Cesti rahwakooli põhjendaja.

Suured haritud rahvad õpivad juba koolipingi pääl oma waimuwägimeeste elulugusid ja wõimsaid tegusid tundma ja mäletamad neid tänuga ja auustamisega pidulisel wiisil iseäralistel aegadel, olgu nende sündimise- eht surmapäewal. Meie juures on lugu hoopis teižiti. Cesti rahwas tunneb wähe oma häätegijaid, teab wähe neist rääkida, mõistab weel wähem neist lugu pidada. Meie wäitfel rahwal on ju ka pisut nüüfususeid mehi, kellest laulit tõendab:

„Ei kao ial igawese aja merde
Ta põrmupõlwe suremata jäljed“.

*) Dsalf 1889 kirjutatud.

Kes aga oma rahwa käekäiku teravamine tähele paneb, kell ka tema minewik mitte tundmata ei ole, see leiab mõnda heledat tähte ka Gesti taewas, kelle sära küll mitte terwet maailma ei täida, siiski aga imewalgusega Gesti rahwa südame pimeduse sisse on langenud, kowa talwejääd sulatanud ja kaunist kewadist kosumist figitanud. Üks niisugustest heledatest tähtedest on cand. Bengt Gottfried Forselius, kes meie kirjawiisi õigema, loomulikuma rööbaste sisse juhtis ja meie rahwakooli põllul esimesed loidumviired kumendama pani, keda meie esimeseks Gesti koolimeheks peame nimetama. Mis õigusega see sünnib, selle üle annab see mälestuse lehekene otjust. Astugem täna Forseliuse hauale ja püüdke haa kirja lugeda, mis ajaloo käsi on kiwi sisse raiunud. Ükski tänulik meel ei ole haa kiwi puhastanud. Aastasadade joofsul on rooste hammas närinud ja suur sammal üle kaswanud. Hoolega riisume rehaga sambla ära, kaabime ettevaatlikult prügi ja rooste maha, seame ajaloo-uuri ja terawad klaasid silmi ette ja katsugem poolkustunud kirjamärkiid tunnistada. Wähe on, mis meile haa kirja jutustab, wäga wähe, mis sellest mehest wanad kirjad teawad rääkida, kes selle haa kiwi all hingab — muidugi kuu kombel wõeldud — küllalt aga siiski, et tema tähtsus wõime aimata, et temast elawat pilti julgeme kujutada.

Kodus ja koolis.

Kus see Kalewite kätti,
Kange meeste kodupaita?

Sp. I, 13—14.

Tihti kaob tähtjate meeste noorpõlwe minewiku hämariku sisse ära. Wanemal ajal kirjutati wähe ja trükiti pisut. Ajaloolik waim ei olnud weel mitte ärganud. Nimelt eluloolisi tähendusi peeti tühiheks. Ei olnud selleks ka mahti ega parajat kohta. Ajalehed ja surmasõnumed ajalehtedes on kõige uuema aja pärandus. Ja mis selletaolisi ehk siiski kirja pandi — nimelt õpetajate matuse kõnedes — seda häwitas tuli, kaotas sõjamõll, ehk pani järgmise põlwe hoolimata meel pööningale hallitama ja koristas wiimaks ahju. Niisugusel asjalool jääwad teadusmehe kõige hoolisamad otjimised wiljata. Kus materjali maja ehitamiseks ka mitte kullaga ei wõi üles kaaluda ega lauapinda hõbedaga eest lunastada ei ole, jääb tahab raskest minna, et hoonet ehk ka onnimest üles raiuda. Forseliuse noorpõlwe kohta peame

viimast ütlust tarvitama ja lausa tunnistama, et selle päättüki alla find la teadmise põhjal peaaegu tühi leht walget paberit tuleks jätta. Aga et need kiwid ja killud, mis aastad Gesti ajaloo ehitamiseks minu aita on kogunud, mitte tuluta seisma ei jääks, waid tulewa põlwe uurijat ehk kuidagi jälgede pääle awitaksiwad juhutada, siis awaldan korjatud materjali toel oma arwamisi. Ülepää peaks lugijal tuttau olema, et Bengt Gottfried Forseliusse üle trükitud kiri paljalt paar rida teab rääkida ja seda kõik sellesama hallika põhjal, see on Uue Testamendi esimese trüki eeskõne najal. Ka minu töö hallikate wiimased soonekesed jooksewad kõik ühte paika kokku, nimelt Tallinna-maa konsistoriumi wanade kirjade kogusse, mis waremalt Toompää kiriku torni all ja nüüd Toompääl Tallinna-maa mõisnikkude majas alal hoitakse. Riia wanade kirjade kogudes ei ole wähemat sõnumit Forseliusse üle leida. See näitab wõõrastaw jellel olewat, kes teab, et Forseliusse tööpõld suurelt jaolt Wiimi-maa olnud, mitte aga jellel, kes lugenud on, et Riia wanad kirjad Põhja sõja hakatusel Pärnu weeti. Kui aga 1710 ka Pärnu Wenelaste kätte langes, laskis Rootsi walitus kõik wana kirjawara laewadega Stockholmii wiia. Merel olla aga mitmed laewad, mis wanade aktitega täidetud olnud, põhja waonud. Sellest ep tuleb, et Riia arhiwid wanemate kirjade poolest väga kehwad on, nimelt mis kiriku ja kooli ja kirjanduse elusse puutub, kuna „neitsilises“ Tallinnas, mis iial wäewõimuga ja tormiga ei ole waenlase alla heidetud, selle poolest lõppemata rikkad on. Kallid muisteaja mälestused ootawad nii hästi Tallinna konsistoriumi kui ka Tallinna linna arhiwides õnneliku leidja kätt. Mis minul jään kahel uurimise reisil saagiks sai, seda pakun täna küla leiwaks.

Aga nüüd hakkame kohe ka pääle. Forseliusse nime kõla juhatab meid kodumaa piiridest üle laugemale ja sunnib sammusid Rootsi-Soome poole seadma. Forseliusse eluiga ulatab ju 17. aastajaja teise poole sisse, kus Rootsi isalik walitus meie rahwale uut elukewadet löi. Palju tähtsaid kohtasid seisiwad sündinud Rootsi meeste käes. Jääraniis Soome-maalt tuli üle kitsa merekaela õpetajaid ja kohtumehi hulgana meie poole. Soome on ka Forseliusse pere kätti. Mag. A. A. Borenius ütleb sellest „Biografinen nimekirja's“: „Perekondašid, kell Forselius ehk Forsell nimeks, on palju mitmes Soome maakonnas. Esimene selle nimeline mees, kes tuttauwaks sai, oli Johan Hakonson Bottniašt, kell Upsalas 1626 magistri auunimi anti. Pisut hiljem leiame Forseliusse nimelist peret Oliweiteli kihelkonnas ja 17. aastajaja

lõpul on see nimi üle terve Soome maa laiali lagunenud. Ka Gesti tuleb see nimi ette. Kõige tähtsamad Forseliusse soovist oliwad siin Johan Forselius ja iseäranis (tema poeg?) Bengt Johan, Gesti rahvakooli olu tähtjas põhjendaja, kes ka Gesti grammatikalegi on põhja pannud".

Bengt Johan'iks nimetati jenni seda meest, keda meie siin kohas Bengt Gottfried'iks hüüdsime. Kuidas sünnib aga Johan ja Gottfried ühte? Niisama hästi just nagu wale ja tõde. Nõnda wähe teati selle ajani sellest mehest, et tema õige nimigi oli käest kadunud ja Gottfried'ist Johan walati! Tallinna konsistoriumis leidsime juba suwel 1890 kaks kirja ja kirjade all õige nime Bengt Gottfried. Esi-
mene neist on Risti kirikumõisas 28. Juunil 1687 üles pandud, teine järgmisel aastal 1688. Mõlemad on Gesti maa piiskopile Dr. Gerth'ile kirjutatud, kes enamasti Stokholmis wiibis. Meed kaks kirja ei tee mitte üksnes Forseliusse ristinime selgeks, waid annawad meile ka wärwimata pildi Forseliusse püüdmistest ja töödest. Teiste hallikate weži, mis Tallinna wanade kirjade kogust oowab, ei ole mitte kristallhele ega läbipaistaw küllalt. Põhjuse leiab terane lugija jutulõnga edasiweeretamisel ijegi üles.

Nimetatud kaks kirja aga tõendawad mag. Boreniuse arwamist, et meie Bengt Gottfried Maditse-Risti õpetaja mag. Johan Forseliusse poeg on. Mitte kogemata ei wõi see sündinud olla, et ülemal nimetatud kirjad mõlemad Risti kirikumõisas on kirjutatud. Mitte kogemata see ei ole, et Forselius iseäralise armuga Risti kihelkonda südamas kannab, et tema awitamisel Rootsi kroonu esimesed koolid Tallinnamaal Risti kihelkonda asutab. Mitte kogemata see ei ole, et Forselius hää meelega Risti kirikumõisas wiibib. Sest on mag. Johan Forselius tema isa, siis on Risti õpetaja Gabriel Gabrilsohn Herlinus tema õemes ja tema isa järeltulija Risti õpetaja ametis. Ja tõesti nimetab Herlinus ühes kirjas 21. Juunist 1688 meie Forseliust „herra õemeheks". Aga poolest on see wõimalik. 1641 seati mag. Johan Forselius Maditse-Risti õpetajaks. Warem oli ta Tallinnas ametit pidanud. Tema surma-aastat tuleb 1684 ümber arwata. 1641 oli ta keskealine mees. Umbes paarkümmend aastat hiljem wõis temal poeg Bengt Gottfried sündida. Rahju, et Maditse-Risti koguduse raamatud a. 1785 kirikumõisaga ühes ära on põlenud; säält leiaksime ehk selgemat otstust. Ka muidu oleks meil palju põhjust, Bengt Gottfriedi Maditse-Risti õpetaja pojaks pidada. On ju mag. Johan Forselius see mees, kes südisti Gesti muinasuskku on uurinud ja selle

üle kuulsa raamatu kirjutanud. Isamajas mõis Bengt Gottfried warafelt Gesti keelega tuttawaks saada ja isa rahwaarmastus ja osawõtmine tema kurwast käekäigust pidi ka poja noores hinges osawõtlikku kaastundmist ja langet ihaldamist äratama, oma elu ja jõudu nendele hääks pühendama, selle armetuma põlwe ja waimu hämariku tunnistaja tema igapäew oli.

Seda meie arwamist finnitab üks firi, mis Jaanuari kuus 1689 Tallinna-maa konsistorium kuningliku komisjonile on saatnud, kus Tallinna õpetajad meie Forseliust oma maa meheks ja wana auuwäärilise preestri ja konsistoriumi nõumehe pojaks nimetawad (Landsmann und eines alten wohl verdienten Priesters und Consistorialis Sohn). See sünnib wäga hästi Forseliuse isa mag. Johan Forseliuse kohta. Widas tema ju ligi 50 aastat õpetaja ametit, oli mitmet puhku konsistoriumi nõumees ja ajuti piiskopi asemil. Küll seisab selle meie arwamise wastu põiki üks teine tunnistus. Thor Helle grammatika eeskõnes, mis Eberhard Gutsleff 1732 trükki andis, on selge sõnaga öeldud, meie Forselius olla Põltsamaa õpetaja Andreae poeg. Aga see ütlus palju ei tähenda. Ei tunne kirjutaja mitte Forseliuse õiget nimegi, waid hüüab teda Bengt Johanniks, kust mõis ta weel tema kodupaika teada, päälegi ligi 50 aastat pärast tema surma! Põltsamaa kirikuraamatud ei anna miski awaldust ega kuulutust Thor Helle grammatika ütluise tõenduseks. Niisama wähe sünnib sellega ühte Herlinuse ja Tallinna-maa konsistoriumi tunnistus. Meie arwates on grammatika eeskõne kirjutajale effitus juhtunud see läbi, et ta meie Bengt Gottfried Forseliuse puudulise teadmise pärast Kolga-Jaani õpetaja Johann Forseliusega ära on wahetanud, keda Põltsamaa õpetaja Bökelmann omaks wõõraks pojaks nimetab. Bökelmann on wist selle aja pruugi järele oma eelkäija Andreas Forseliuse lese ära kosinud ja Kolga-Jaani Forselius on Põltsamaa Andreas Forseliuse lihane poeg.

Nii kindlaste kui meie tõendada tahame, et Bengt Gottfried Forselius Risti-Madise õpetaja mag. Johan Forseliuse poeg on, nii wähe mõime tema sündimise aega tähendada. Sellest, et tema 1686 aasta ümber oma õppimisega näitab walmis saanud olewat ja kandidaadi nime hakkab kandma, julgeme ehk arwata, et tema umbes 1660 sündinud on.

Kus ta õppust saanud? Esialt wististi isamajas wana aja hää kombe järel. Sääli leidis tema ka mahti, warafult rahwa keelt

rahwa enese juust täiesti ära õppida ja nõnda kindlat põhja panna oma pärastise sügawa keeletarkusele.

Kus ta foolis käis? Küll Tallinna doomfoolis ehk gymnasiumis.

Kus ta ennast õpetaja ameti pääle ette walmistas? Tartus mitte. Tartu ülikool, mis 1632 Gustav Adolf hüüdma pani, läks 1656 Wenelaste eest Tallinnasse pakku, aasta hiljem säälfamas hingusele. Alles 1689 tõusis ta Academia Gustaviana nime all elusse. Aga lühikene oli tema iga. Juba 1699 põgeneb ta uuesti waenlaste pärast. See kord Pärnu. 10 aastat kiratseb ta merewanlal, siis paneb ta kondid kodarad kotti ja kolib hoopis ära Rootsi, kus ta jäädawat surma suri. 1680, kus Forselius üliõplase aruline oli, puudus meie kodumaal kõrgem hariduse pait. Muidu oleks Bengt Gottfried küll Tartu ülikooli tulnud. Aga Rootsil oli toll ajal kaks teist ülikooli: noor Turu uniwersiteet, 1640 asutatud, ja igawene kuuulus Upsala. Wiimane ülikool ei ole Bengt Gottfriedi isal mitte tundmata. 1626 tõusnud siin magistri auuastme pääle „Joannes Haguini Forselius Bothniensis“ s. o. pärastine Kristi-Maditse õpetaja. Nagu tuttaw, saadab isa hää meelega poja sinna, kus tema ise õitswal nooruskwadel teaduse hallikast tarkust joonud. Mag. A. A. Borenius arwab, et ka tema poeg Bengt Gottfried Upsala koolilinnas tarkust käinud kogumas, jah julgeb sedagi tõendada, et tema Bottnia osakonna liige olnud. Selle osakonna poole pidanud Westerbotteni Rootslased ja Österbotteni Soomlased hoidma. Kui kindla põhja pääl see arwamine seisab, seda meie ei tea. Seda üksnes meie teame, et Upsala ülikooli nimekirjad neist aastatest, kus B. G. Forselius üliõplane wõis olla, wäga tüklifud on, sest et suurem osa ära põlenud olla. Neist, mis Helsingis alal hoitakse, ei ole meie Forseliust mitte leida. Sedasama tuleb tähendada ka Turu ülikooli nimekirjast. Forseliust on küll mõni 7 kirjas, aga meie meeste nimelist mitte ühte. Siiski tohime pisut suurema sigusega tõendada, et B. G. Forselius küll Turus peab käinud olema. Tema ise tunnistab, et temal iseenele nägemise teel nii hästi Rootsi kui ka Soome rahwa madal hariduse järg tuttaw olla. Et ta kohe oma õppimise lõpul meie kodumaale asuma jäi, siis oli temal seks mahti üksnes ülikooli põlwes. Meie läheme weelgi kaugemale ja arwame, et meie Bengt Gottfried ka mõnes Saksa ülikoolis on õppinud, sest et temal imesula Saksa keel juus liigub. Sell ajal oli ju harjunud asi, et noor teaduse jünger mitmed õpewohad läbi käis.

Olgu nüüd Bengt Gottfriedi õpekohtadega lugu kuidas tahes, kuid seda ühte tohime julgesti tõendada, et ta oma ülikooli päewades mitte üksnes kuulsa Soome õlle pudelisi ei õppinud tühjendama ja Rootsi neidude akna all uinulaulusid ei käinud laulmas, waid et teda ka kuulmise saalis nähti ja et ta hoolega raamatute kallal pääd murdis ja tarkuse teri kogus. Oleks ta tühi kõlakott olnud, kes teda siis selle raske auu wääriliseks oleks tõstnud, mis teda kodumaal ootas! —

Selle päätüki kaaluwaid arwamisi kokku wõttes tohime üksnes niipalju tõendada: 1) Forseliuste pere on Rootsi tõugu ja Bottniaast pärit. 2) Selle pere tähtsam liige Bengt Gottfried Forselius on Risti kirikumõisas umbes 1660 sündinud ja kas Upsala ehk Turu ülikoolis õpetaja ameti kandidaadiks tõusnud.

Waidlemas ja wõitlemas.

Läti jälgil lagedale

Waanu tüli waatamaie.

Sp. XII, 29—30.

Rahwaliku kirjawara ja rahwakooli põhjendajaks tuleb usupuhastamist pidada. Katoliku kirik ei luba maad rahwaste keeltele ja mõtetele paawsti keele ja mõtete kõrwal. Katoliku usk on kiriklikude nõudmiste täitmine. Seesama mees, kes rahwa hinge Rooma ikkest wallale päästis, seesama mees wõttis rahwal kidaeele suust. Sellesamal ajal, kui Martin Lutherus „ristiinimese wabaduse“ eest wõitles, nõudis tema ka, et rahwa waim lahti kistakse rumaluse köidikutest rahwakooli läbi. Sellesama wahwa wäega, millega Lutherus rahwa keele sõnas ja kirjast walitsema pani, sellesama waimustusega lõi tema rahwakoolile eeskujulised õpetuse raamatud: aabitse, katekismuse, lauluraamatu, Piha Kirja, ja seda kõik niisuguse hiigla jõuuga ja niisuguses rahwalises waimus, et usupuhastamise libedam wastane, kuulus Münheni prohweffor ja akademikus Döllinger, wastu tahtmist tunnistama pidi, Lutherus olla wägewam rahwamees ja rahwusliskem kaju, kes Sakfamaal iial olla elanud, kes oma rahwale enam olla annud, kui ristiusu ajal iial üks mees oma rahwale wõinud anda: keele, rahwa õpetuse raamatu, Piibli, kirikulaulu. Sellest ajast pääle on rahwa usk, rahwa kool, rahwa kirjawara lahutamata üks. Kes kae wälja sirutab ühe nende rahwa kallima hüüde wastu, see lõikab rahwa elufoone katki.

Ufowabadusega koos tuli waimuwabaduse püüd kooli ja kirjan-
duse kujud ka meie kodumaale. Mehed, kes Wittenberist meile rändä-
sivad, püüdsivad Ewangeliumi emarüpesti kiriku warju ka rahwa
kirjawara ja rahwakooli wälja sigida lasta. Nad tegiwad seda oma
aunistatud õpetaja eesmärgi õhinal. Sellest kaswas küll suur kasu
wälja, aga ka raske kahju. Suur kasu, et nad ülepea seda tegiwad
ja et nad seda tulise waimuga tegiwad; raske kahju, kui nad
seda tegiwad ja kui wäga nad meistri jälgil kõndisivad. Rah-
waste ja rahwaste keelte iseloomu tundmist ja lugupidamist sell
ajal
palju ei tuntud. Mis minule hää, seda arwati ka teisele paras ole-
wat. Ei mõi ega tohi siis imeks panna ega karedat kohut mõista, kui
meie keele esimesed harijad ja meie kirjawara wanemad alustajad
lapsele mitte rahwalikku emarinda ei osanud pakkuda, waid teda wõõra
leemega toitnivad, nõnda et lapsel jalad „jäiwad jämpi ja käed läffi-
wad lämpi“. Meie ärkaw kirjandus sattus esimese sammude pääl wõõ-
raste rööbaste sisse. Ladina-Saksa wärki munder sunniti temale selga
ja kus Gesti riie ei „küündünud“, jääl lapiti ilma pikema arusaamiseta
Saksa paif pääle. Teisel Ewangeliumi kiriku pojäl jälle, rahwakoolil,
oli nii wähe hoolekandjaid ja nende püüd nii wäga hüüdja hääle
jarnane kõrbes, et nad aga waewaga eluõhku temal sees jõudnivad
hoida ja nõdrukest päälekäijate eest warjata. Mõlemale, rahwa kirja-
warale ja rahwakoolile, tõi uut elu ja andis wägewat hoogu cand.
Bengt Gottfried Forjelius.

See oli ilukewade meie kodumaal ja rõõmus päewapaiste meie
waimupõllul, kui Forjelius ülikooli Jumalaga jättis ja isamaja teda
teretas. Uut kewadet rahwaste elus jõnamad üksnes suured mõtted
luna, mis tuimuse jääpangad sulatawad ja tardunud waimuwäed
äratawad. Niisugune suur mõte oli meie kodupaigas juba poolaasta-
jada liikumas, ilma et tema oleks puhkepaita ja täitmist leidnud:
Püha Kirja rahwa keelde toimetada. Hoolsa piiskopi Theringi
päiwist pääle põles meie auusamate õpetajate südames see armas
püüd, rahwale Jumala sõna arusaadawal kujul kätte muretseda. Kolm
suurt puudust keelasiwad täideminemist. Esimene wiga oli sündsa
Kirjamehe puudus. Kui Thering 1641 Rootsi walitnuse nõuu
pääle Uue Testamendi tõlkmisega hakatust tahtis teha, lahkus selle-
aegne kuulsam Gesti keele tundja Mag. H. Stahl Tallinnast ja läks
Ingrimaale superdendiks. Töö jagati nüüd mitme õpetaja pääle ära,
aga et nende mitmekesise tõlke ühetaoliseks tahumiseks kulu tarwis
läks, tuli teine puudus, raha puudus takistuseks. Theringi appifut-

sumise palwe lükkasivad Tallinna-maa mõisnikud selle imekspanemise väärilise põhjuse pärast tagasi, et tõlkest ükfinda õpetajad kasu saada, kes ka kõik kulud pidada kandma; mõisnikkudel olla pääle muude raamatute oma Saksa Piibel ja Gesti keelelist ei olla neile mitte vaja. — Sai kallimeeleline Rootsi walitsus raha puuduse parandanud, siis tõusis kolmas kõige suurem wiga nähtawale — leplik meele puudus kirjawiißis ja alandliku meele puudus südames. Katjed, wiimaseid puudusi täita, kestiwad jälle oma 30 aastat ja sünnitasiwad elawaid waidlusi. Nende waidluste kestpaigas seisis Bengt Gottfried Forselius. Tema uuendused ja parandused Gesti grammatikas ja kirjawiißis paniwad elatanud konfistoriumi nõuumehed kihama ja süttitasiwad Liivi- ja Tallinna-maa wahel wõitluse tule, mida ka Põhja sõja wiltsuse wood ei suutnud lümmatada.

Õli leekima tule pääle walas ilmapõimata kuningas Kaarel XI. Si mitte kurja tahtmisega, waid tundmise puuduses. Kaarel oli isewalitseja sõna kõige täiemas tähenduses. Tema kätte jooksiwad kõik walitsuse asjad, ka kõige pisemad kofku. Tema ise andis otsust igas tükis. Kas oli see ime, et mitmed otsused ka kõige paremast tahtmisest hoolimata wilbakad oliwad ja õnnetust sünnitasiwad? Kaarlit oli waga meel Jumala ees, see süda iseäranis alama rahwa wastu. Omas wagas meeles soowis tema Gesti talupojale hinge õnnistuseks ja waimu walgustuseks Piha Kirja tema enese keeles. Aga ta ise ajas selle waga soowi seega nurja, et tema ise ka Gesti kirjawiißis ja eestikeelses tõlkimises otsust hakkas tegema, asjades, milledest temal aimu ei wõinud olla. Ta tegi neid otsust selle järel, kuidas waimulikud ülemad temale ette rääkisiwad, ja need rääkimised läksiwad juba pääpunktites wäga lahku. See sünnitas lõpmata segadusi. Mõlemad parteid toetasiwad kuninga sõna ja kasu pääle. Ja mõlematel oli õigus, kuid kuningal oli kõwerus, et tema käjud üksteise wastu käisiwad.

Liivi-maa waimulik ülem oli kindralsuperdient Johann Fischer, tark, ustaw, hoolikas mees, kuna Tallinna-maa piiskopiks 1684 Stokholmi Saksa koguduse õpetaja Johann Heinrich Gerth oli nimetatud, kes paljalt korra Tallinnas käis, selle mõju aga just selleläbi suur oli, et ta riigi päälinnas elas ja päälegi kuninga proua Hedwig Eleonora pihtiisa oli. Ja et need mõlemad, Fischer ja Gerth, igauks oma poole kiskusiwad ja sell möttel igauks kuninga pääle mõjuda püüdis, siis katkes armastuse sibe waimulikkude ülemate wahel, siis kadus usaldus Tallinna- ja Riia-maa õpetajate keskel. Nii hästi Fischeril kui Gerthil oli hää tahtmine ja asja kasu juhatas mõlemaid,

aga kumbki iseäralisel kombel. Fischer ei tohtinud järele anda, sest et tema selgesti ära tundis, et Tallinna meeste töö ei kõlba ja loodetud kasu asemel segadust sünnitab, Gerth ei tahtnud järele anda, sest et tema oma piiskopponna kasu ja auu eest pidi seisma, kes enesel ka tulise õiguse ja kõige suurema asjatundmise arwas olemat. Gerthil enesel ei võinud asjast muidugi kõige vähemat märku olla.

Loo selgemaks arusaamiseks peame lugijale asjaseisu Forseliuse ajal lühidalt meele tuletama.

40 aasta jooksul olivad Tallinna-maa õpetajad terve Uue Testamendi Tallinna murdesse ümber pannud. 1682 walis Tallinna õpetajate sinod rewisjonikommisjoni, kes tõlke läbi pidi waatama ja tarmilisel korral parandama. Töö wenis väga pikkajaks edasi. Sinodi pääl 1683 wõis piiskopp Hellwig seda rõõmusõnunit kuulutada, et kuningas Kaarli XI. arm trükkimise hääks 800 riigitaakrit olla finkinud. Ühtlasi waliti uus komisjon, kes tõlget Lutheruse ümberpanekuga pidi wõrdlema ja keele ja kirja poolest 1673 aasta laulu- raamatuga ühte sünnitama. Et Toompää põlemise ajal 1684 ewangelistide kirjad hukka olivad saanud, trükiti sügise 1684 Rooma rahwa raamatust kaks esimest päätükki proowiks. Ka paber telliti walmis. Aga õpetajate koosolek Tallinnas pani trüki 23. Jaanuaril 1685 kinni ja nimetas neli meest, kes tõlke weel kord pidiwad läbi waatama. Nende meeste eesotsjas oli Keila praost Heidrich, keda kõige põhjalikumaks Gesti keele tundjaks kiideti. Aga kui pikse kähwatamine selgesti taewast käis mõni nädal hiljem Heidrich'i seletus konsistoriumis, et terve sennine tõlkimise töö täiesti kõlbmata oli ja trükkida ei sünni, enne kui see täiesti „funni warbani“ ümber tehtud ei ole! Üheainsama lõõgiga oli poolestaja aastane waew tühiõks tunnistatud, päälegi mehest, keda Tallinna-maa tingimata oma wägewamaks keele-uurijaks pidas, mida väga palume tähele panna!

Teine pauk käis esimese kannul.

11. Juulil 1685 wõttis Kaarel tõlkimise juhatusel Tallinna-maa kääst ära ja usaldas töö Fischeri kätte! Tuletame weel wanaaegist lahku kabe kubermangu wahel meele, siis wõime umbes mõista, mis näoga seda sõnunit Tallinnas teretati.

Kohe astus Fischer tööle ja tellis tõlkimise parandamiseks Gesti-maa saadikud Riiga. Esimene hädaoht pöördi weel seega kõrwale, et Tallinna mehed wastu paniwad ja ei läinud. Aga Fischer kutsus Augusti kuuls 1686 uue konwerentzi Wolmari linna lähedale Lindna mõisa. Nüüd ei võinud enam parata, waid saadikud pidiwad teele

astuma. Teravad fäjud anti neile kaasa, kuidas koosolekul tuleb olla.

Pühalikult alustas Fischer koosolekut õnnesoovimisega ja õnnistusega, mis pääle „Oh Püha Waim, nüüd tule ja“ lauldi ja Meie Jsa palwet paluti. Selle pääle algas ümberpanemise töö, kus juures endiseid eestöösid niipalju tarwitati, kui neid kae pärast oli ja alguskirja kõrwal iseäranis Martin Lutheruse tõlget, siis ka Rootsi, Soome ja Tartu Uut Testamenti tähele pandi. Oli juba sellepoolest tüli, kumb üle läib, kas alguskiri wõi Lutheruse Saksa tõlge, siis löi riid weel dieti lõkendama, kui Fischer Gesti kirjawiißis ja grammatikas õiendusi soowis, mis Forselius tarwiliseks arwas ja koosolijatele ette arutas. Nüüd oli tuli takus. Tallinna mehed ja osa Liwimaa saadikutest ütlesiwad: „Ei! ei taha, ei tohi, ei wõi!“

Koosolek lahkus 25. Septembril 1686. Fischer andis Tallinna meestele Forseliuse keele uuendamise soowid (propositiones) kaasa ja Matteuse ewangeliumi, mis koosolekul läbi oli waadatud ja mis üliõplane de Moulin Forseliuse parandatud kirjawiißis ja kirjakeeles ümber oli kirjutatud.

Seesama Matteuse ewangelium ja Forseliuse ettepanekud ongi nüüd, mis keeled ja fuled Tallinna- ja Liwimaal palawale heitlemisele kihutasiwad, nõndasamuti Forseliuse aabits, mis uues kirjawiißis ilmunud ja mis ka Lutheruse katekismuse sõnad parandatud kujul ära oli trüffinud. Pärast Forseliuse surma anti Riias weel üks pisukene laulude kogu wälja, millest Forselius osa on wõtnud. Kõikidest nimetatud kirjadest ei ole aga ühtegi alale jäänud ja meie peame wastustest püüdma kofku korjata, misjugused Forseliuse parandused on olnud. Mööda minnes tähendame lühidalt Forseliuse aabitja siju kohta, et nimelt Tallinna pool ka seda raskeks patuks pandi, et 3. õpetuses „koguduse“ asemele uus sõna seatud, mis „osasaamist“ tähendada, ja et 4. päätükis sõnade asemel: „õpetage kõik rahwast,“ seista: „tehke jüngrits kõik rahwad.“

Õfimesed, kes Gesti keeli kirjutasiwad, oliwad wõeramaa õpetajad. Et meie keelel oma kirja ega kirjawiißi olemas ei olnud, siis andsiwad nemad tähtedele sellesama häälewäärtuse, mis neil Ladina ehk Saksa keeles oli. Nemad kirjutasiwad Gesti sõnad just nõnda, nagu oleksiwad nad süda-wõerakeelsed olnud. Terwe Ladina tähestik laenati meie Gesti keele sisse, ka c, ck, sch, f, v, z, x, y, ph, h kui pikuse märk. Stahl wõttis selle kirjawiißi omaks ja tõstis tema feeläbi juure auu sisse. Nõndasama nagu Stahl ise „preefrite wäär-

jumal" oli (Afgott für die Brister, nagu Kose herra von Rechenberg 1640 kirjutab), nõndajama tingimata tõeks ja iga täiuse tipuks peeti nüüd ka Stahli keelt ja kirjawiiši. Küll tõusis pea siin ja sääl waidlemine mõne üfsiku punkti wastu, aga suurt ei tulnud sellest välja, vähemalt ei mõjunud see terve kirjawiiši ja keele kohta mitte palju. Esmimesed wõerad, keda meie raamatutest välja hakati wihtuma, oliwad tähed c, ch, sch ja f. Käsi- ja Koduraamatu teises trütkis 1656, iseäranis aga kolmandas trütkis 1673 leiame Jacobi asemel Jakobi, Kirche asemel Kirck, falschi asemel walsk. Juba 1648 oli Johann Gutslaff pikenduse märgi h asemel katuse-harjalist märki joowinud, ilma et tema kindlasti selle reegli järele oleks käinud. Heinrich Goeßeken jälle kiidab 1660 hääks, pikkuse tähendamiseks täishäälikut kahelordselt kirjutada. Aga tema ei jõudnud ennastki harjumise kammitsast päästa. Seks kulus mees ära, kes wasturääkimisest ja wihast hoolimata oma paremast tundmisest kinni hoidis, saagu mis saab ja tulgu mis tuleb. Niisugune wahwa mees oli Forselius. Tema tundis elawalt wiga ja teadis teed, kuidas wiga parandada. Juba noorespõlwes isamajas wõis tema selget rahwakeelt kuulda ja teraw kõrw pidi kohe aru saama, et kirjakeele ja rahwakeele wahel põhjatu wahje on. Selge mõistus ja loomulik tundmine tõstis häält, et mitte wilsak kirjakeel rahwakeele mõedupuu ei tohi olla, waid et rahwakeel wiletjat kirjakeelt peab õiendama. Sellesamas arwamises oli ka Fischer, ehk tema küll Gesti keelt ei mõistnud, aga kui mõtlejal inimesel oli see temal iseenesest selge. Weel ei pidanud Forselius mist parajaks ajaks, oma arwamisi uue grammatika teel kohe awaldada, tema tahtis neid enne ära proowida. Rahwas ise, rahwa lapsed pidiwad otjust andma. Selleks kirjutas Forselius aabitsa raamatu, mis umbes 1685 Riias parandatud keeles ilmus. Parandatud keel ja uus õpetamise wiis, mida meie kahjuks lähemalt ei tunne, sünnitawad imet ja tegiwad kõik õpetajad wäljaandja sõbraks, kell selge pää oli asja arusaamiseks ja süda õigel kohal, rahwa hääd taga nõudmas. See ülilahke wastuwõtmine kinnitas Forseliust wägewasti ettewõetud töös ja Fischeri nõuu pääle julges tema 1686 Lindna konwerentfil oma parandamise soowid neile meestele wastuwõtmiseks ette panna, keda kõige sügawamateks Gesti keele uurijateks peeti!

See oli julgustükk, et noor üliõplane „wäärjumala“ Stahli keele wigajeks ja wiletjaks nimetas ja ise Stahlist ja tarkadest konjistoriumi nõumeestest targem tahtis olla. Aga libe karistus käis jalamaid kannul.

Juba 12. Jaanuaril 1687 mõistis Tallinna õpetajate koosolek Forseliuse üle kaelakohut ja pani Forseliuse parandused karedal toonil esimesest wiimteni hukka. Sõnaks on selle koosoleku protokoll alal ja selle põhjal katsume lugijale aru anda.

„Selle pääle katfuti põhjalikult üliõplase Bengt Forseliuse ettepanek Gesti kirjawiiši pärast läbi, mille juhil ei mitte üksnes talurahwa laste, waid ka Sakste ja wäljamaa inimeste pärast Piibel ja kõik raamatud peakfiwad trükitud saama, ja leiti, et Tallinnamaa õpetajad mitte sesse nõuusse ei wõi heita, waid et nemad oma endist otsust mööda wana kirjawiiši juure jääwad.“ Nüüd tulewad üfikud punktid:

1. Forselius heita Saksa tähed kõrwale ja katfuda Saksa ja Gesti kirjawiiši wahel lõhet kinnitada. See ei lähe. Kuninga tahtmist mööda pidada Gesti Piibel ka Sakstele ja wäljamaa inimestele kasu tooma. Iga muutmine kirjawiišis sünnitada segadust ja pahandust. Gesti kirjawiiš pidada nagu sennigi Lutheruse Piibliga kokku käima ja Saksa ja Gesti keelde jäägu needsamad tähed lugemiseks ja kirjutamiseks nagu senni trükitud raamatutes ja Rootši ja Soome Piiblitest ja osalt ka Tartu Wastses Testamendis. Häa osa talulapsi olla wana kirjawiiši järel lugemise õnnelikult ära õppinud. Mis tarwis nüüd seda suurt uuendust, et tähtedele uued nimed antakse, mitmed wanad tähed wälja heidetakse, uued asemel seatakse ja sõnad talupoegade harimata, jämeda, ärarikutud wäljaütlemise järele kirjutatakse, mis läbi sõnade tähendus ära segatakse. (Wozu sollen die Wörter nach der Bauern inexcolirten und grob gewöhnten corrupten pronounciation verstümmelt werden, wodurch die gute Deutung zugleich mitverstümmelt oder gar disrespectlich gehoben wird!) Näitused: Kristus Christuse asemel, Lemwen Stephanuse asemel, Jaan Johanneuse asemel. Nõnda pidada wiimaks ka Matthaesus Magiks tehtama!

Sellest selgub esmalt, et Forselius ülestiigsed wõerad tähed c, f, q, v, x, y, z, j. n. e. wälja heitis, ja teiseks, et Forselius wõerad sõnad, mis Gesti keel wälja ütlemata ei nõrgu, Gesti keele loomu järele muutis ja muudatused, mis rahwakeeles juba olemas, ka kirjakeelde wastu wõttis. Lemweni ja Jaani poolt ei ole aga Forselius mitte, nagu wastased ütlewad.

2. Kui wõeldawat, et lapsed uue kirjawiiši järele lugemise rutem kätte saawat, siis olla wana wiis ometi palju parem. Sõnad jääwat rikkumata ja kes kord tähed kätte olla õppinud, see oskawat ka

Saksa, Rootsi, Tartu, Soome keeli lugeda, sest et tähed igalpool need-
samad olla. Ka rääkiwat Prantslased, Rootslased ja mõned Sakslased
teistki wälja ja kirjutawat teistki. Nõndasama pidada ka Eesti
keele õigekirjutamine jääma ja selle järele tulla talupoja keelt enam
õige rääkimisele harjutada, kui et Eesti keelt talurahwa solgitud wale-
keele põhjal weel rohkem ja hõelamine rikutakse.

Meie näeme: Forselius nõuab: kirjuta need hääled, mis rahwa
kõnes sinu kõrwale kuuldawaks tulewad, ülesse ja loe, kuidas sa kirju-
tab, kuidas r a h w a s dieti räägib. Sina oled pime, r a h w a k e e l
olgu sinu juhataja; ära hakka sina pimedast pääst rahwakeelt õigelt
teelt ära awatelema. Rahwas on targem kui kiriku- ja kirjakeel,
rahwas on targem kui Stahl ja kõik teised grammatikused kofku!
Rahwakeel on kirjakeele juhtnõör ja mõdupuu. Selle suure mõtte
üleswõtmise läbi on Forselius meie kirjakeelele õige tee ette määra-
nud ja temale kõikumata kindla aluse rajanud. Juba sellest ühest
mõttest ja tema maksuwakspanemisest saaks küllalt, et Forseliuse nime
äralahutamata meie kirjakeele sündimise loo külge kõita.

3. Matteuse ewangeliumi, mis Lindnas uue kirjawiiši juhil
walmistatud, ei oskawat nemad mitte dieti lugeda. Sellepärast olla
uued raamatud igal pereisal läilad ja sünnitada palju segadust ja
hingelahju. Olla parem, et Lutheruse kirjawiišist kinni peetakse, nagu
see senni sündinud ja nagu kuningas käskinud.

Ja tõesti, nagu meil Stahli aegsed raamatud hoopis wõerad ja
eistofa raskest lugeda on, nõndasama wõerastaw oli Tallinna meestel
uues kirjawiišis walmistatud Matteuse ewangelium. Ja et raamatud,
mis uues kirjawiišis ilmuwad, mitmele pereisale tõesti läilad oli-
wad ja hinge ja ka ihu kahju sünnitawad, selleks on Weneküla
Hansu lugu Paistus kurb tunnistus. Kui Tallinna õpetajad aga
kuninga Kaarel XI. käjust enestele abi otsiwad nagu uppujad üle kõr-
rest, siis seletawad nad kuninga käsku walesti. Kaarel oli 9. Det-
sembril 1686 paljalt käskinud, et tõlkimisele Lutheruse ümberpanek ja
ei mitte Greeka alguskirji põhjaks pannakse. Alles pärastpoole tuli
kirjawiiš käfile.

4. Suurt meelepaha sünnitab pikkuse märgi h wäljajehimine,
mis Tallinna meeste meelest mõtte selguse kohta wäga tähtjas on ja
millest nad iial lahkuda ei luba, sest et ka Lutherus teda tarwiliseks
on pidanud! Selle tarkuse wastu ei tea meie sõnagi kosta.

„G (loe je) ja k wahale nõuab uuendus uut tähte ehk märki,
mis mitte liig pehme ei ole nagu g (loe je), ega liig kõwa nagu k.

Ometi saaks sellest, nagu Saksa Piibliist näha, küllalt, kui nagu senni kirjutatakse gk ehk g, gg. Selgt, selgta, tagta; ehk selg, selga, tagga j. n. e.; ck ehk kk täidavad ühetasa kohut: hacta ehk hacta."

Pehme kurguhäälele g-le muretsseb seega Forselius eluõiguse meie kirjanduses, kuna gk ehk k tema eest taganema peab. Võib aga ka olla, et Forselius siin Soome k pääle on mõtelnud.

5. Niijama mähe võib kiita ja vastu võtta segast ja silumata muutmist (unförmliche Flexion) Jummalat — Jummalat asemel affu-sativis j. n. e. Minna, sinna, temma, meye, nemmat ep tahha, anna j. n. e. kõigis kasustes ja arvudes, kui ka mõned talupojad wigaselt ja kõlbmata nõnda kõnelewad.

Sellest selgub, et Forselius uue objekt-kääne — infinitivi — ülesse on leidnud ja eitawat kõnewiisi on hakanud tarvitama, mis tema aegsetel keeletarvadel hullupöörane lugu näitas olevat.

Asjatundjad näewad, et kui need Forseliuse põhjused lihtsaks ja liuks muudetakse, nagu Hornung oma grammatikas seda tegi, siis meie w a n a kirjawiis wälja tuleb.

Forseliuse wastaste otsused langewad kahte pääjaku: 1. Stahli kirjawiis on õigem, sest tema käib Saksa õigekirjutamisega ühte. 2. Nut kirjawiisi ei või juba sellepärast mitte vastu võtta, et selle läbi senniseid raamatuid: Kodu- ja käsi-raamatut, jutluse raamatut, aabitsaid enam tarvitada ei või ja et seega poolestaja-aastane töö ja waew Eesti kirjanduse põllul maha on wisatud. Sellepärast lükati ühel häälel Forseliuse parandamise nõudmised täiesti tagasi ja saadikutele, kes Billistweresse uue konverentzi pääle pidiwad minema, anti kõwa käsk kätte, mitte sammu taganeda, waid kohe enne tõlkimist kirjawiisi riidu ära seletada. Ei anna Fischer mitte järele, siis pööruga saadikud ennem koju tagasi!

21. Jaanuarist 1687 kuni 15. Weebruarini oliwad tähtsamad Eesti keele tundjad Tallinna- ja Liivimaalt — Saaremaa pundus — jälle koos Uue Testamendi tõlke üle aru pidamas, seekord Billistwere kirikumõisas. Jälle pääsis äge suu-sõda lahti. Tallinna mehed wõtsiwad enestele kuninga käsu warjukilbiks. Kaarel XI. käskinud Lutheruse tõlke järele Eesti ümberpanekut walmistada, nõnda pidada ka Lutheruse kirjawiis maksmaks jääma. Liivimaa õpetajad paniwad aga seda põhjust naljakaks ja naeruwääriliseks ja püüdsiwad Forseliuse kirjawiisis ümber panna. Et tüli esiotsa waigistada, lükkas Fischer otsuse tegemise edasi ja nüüd läks tõlkimine jõudsasti edasi, kus juures Lutheruse ümberpanemist üksnes niipalju tähele pandi, kui

see Greeka alguskirjaga kokku sündis. Terve Uue Testamendi ümberkirjutamine usaldati üliõplase Hornungi hoole alla, „kes wiist Moulinile järele teeb,“ lisab praost Bender libedasti juure.

Piibli tõlkimise edastarutamiseks puudub meil siin ruum, ehk meil sellepoolest küll rohket käsikirjalist materjaali arhiwidest kokku on wõetud, mis „Cesti Piibli ümberpanemise lugu“ mitmetpidi wõiks täiendada ja diendada. Üksnes kirjawiisi ajalooft tähendame siin weel lühidalt, et wana kirjawiisi sõprade kants mitmest kohast prangunema ja lagunema löi. Üks Tallinnamaa õpetaja teise järel hakkas tükati Forseliusse järele andma ja kui praost Heidrich mitte nii kangekaelne ja auuahne juhataja ei oleks olnud, oleks keele poolest pea ühendus wõinud sündida. Aga tooniandjad mehed Tallinna konsistoriumis, Heidrich ja Bender, raiusiwad vastu. Weel lootis Fischer sõbralisest läbirääkimisest abi. 25. Augustil 1687 tuli Fischeri käsul Forselius Cestimaa konsistoriumi ette ja „pakkus mõned poognad uue kirjawiisi pärast“ konsistoriumile läbiwaatamiseks. Aga kalgilt lükkas konsistorium lepituse käe tagasi. Forseliusel ei olla wormi poolest õiget wolikirja Fischeri käest, sellepärast mingi tema oma terve tööga, „milles ta meie Cestimaa konsistoriumi punktite vastu sõdib,“ kindralsuperdendi Fischeri juure! Aga wiljata ei jäänud Forseliusse teekäit fiiski mitte. Tema puutus mitme endise wastajega kokku, seletas temale omad uuendused ära ja mehed lahkusiwad kui sõbrad. Kui wäga wana kirjawiisi sõprade pääle Forseliusse nõudmised mõjusiwad ja kui wäga nad kahewahel oliwad, kas wana ka õige, sellest annab üks protokoll tunnistust, mis „Medium'i“ s. o. keskkoja nime all tutaw on, 1687 aasta lõpul (wahest 12. Jaanuaril 1688?) üles on tähendatud ja kuhu hulk Tallinnamaa õpetajaid omad nimed alla on pannud. Siin püütakse wana ja uue kirjawiisi wahel lepitust sõbida ja silda ehitada. Wõeraste tähtede tarwitamise pääle ei panda nii suurt rõhku, kui 1687 aasta algusel; mõnes tükis lubatakse rohken wabadust; pääasjast aga — wanast deklinatšioni ja konjugatšioni õpetusest — hoitakse küüntega ja hammastega finni. Pikenduse märgiks soowitakse läbitõmmatud h (ein durchstrichen h). Terve „medium“, iseäranis pikenduse märgi õpetus, sünnitas Liwimaa õpetajate keskel aga paljalt suurt naerukahinat. Uuesti walas õli tulesse järgmisel suwel Puhja õpetaja Berginiuse kiri Forseliusse kätte Tallinnasse, kus kirjutaja nimelt Tallinna meeste eestwõtjat Heidrichi sõnadega auustas, mis sündlikust kombest ja õigest piirist üle lähewad. Õnnetuseks jai keegi kandidat Koch kirjast ära kirja teha, mis Tallinna konsis-

toriumi kätte sattus ja nüüd algas piinlik kaelakohus Forseliusse üle, ilma et temale suuremat süüks võidi anda, kui et tema kirja saaja oli. Diguse ja tõe vastu aga võidelda on ilmaaegu. Mida rohkem mõjumehed turtsufiwad, seda enam lagunes uus kirjawiis laiale. Forselius ise ei näinud küll mitte tüli lõppu, aga sõbrad sõdisiwad pärast tema surma edasi. Ja Hornungi grammatika, mis 1693 Riias ilmus, andis wastastele surmawa hoobi. Siin oliwad Forseliusse põhjused raske teaduse raudriide selga ja terawa teaduse mõega kätte saanud. Nende vastu ei jõudnud wastaste jonn ja kangekaelus panna. Kodu- ja käsiraamatu wiendas trüfis 1700 on wõit juba Forseliusse kirjawiisi läes.

Sündmas ja külwamas.

Sinna seitsme tünta juure,
Sammeldanud jängidele
Jstuta, poeg, isa iluks,
Jsa iluks põõjatene,
Ema iluks õnnelille.

Sp. ffsf. 220—224

Mis ajas Forseliust Eesti kirjawiisi parandama ja Tallinna õpetajatega tülitsema?

Ras nooruse õhin? Aga kõik, mis Forselius muidu teeb, on nii sügawasti läbi mõteldud ja hästi ära plaanitud, nii küps ja laitmata, et nooruse tuhin põhjus ei wõi olla.

Ras kangekaelne jonn ja tülikas iseloom? Aga Forseliusse kirjades ei leia meie mitte ühteainust karedat ütlust, mitte ühteainust mõrudat awaldust wana kirjawiisi eestwõitlejate vastu, mis ägedas waidluses kergesti oleks wõinud sündida. Ja mis weel raskemine kaalub: Tallinnamaa õpetajate ninamehed, Keila praost Heidrich, wäga hakkaja ja uhke mees, kes ka kindralsuperdendi Zischeri kohta sõnu tarwitab, mis haritud seltsis meie ajal wälja ei õelda, nõndasamuti Wäike-Maarja praost Bender, nii wäga kui nad Forseliusse kirjawiisi põlgawad, wihtawad, sajatawad, hukka mõistawad, Forseliusse enese kui inimese kohta ei wõta nad iial karedat ega karedat sõna suhu, mis elatanud konsistoriumi-nõumeestele noore kandidadi vastu keegi pahaks ei oleks pannud.

Ras auuahnus? Aga tähtsa ja kuulsa Risti õpetaja poeg, kõrge waimuannetega ja akademia haridusega, Sakste ja Mitte-Sakste

keel sulalt juus, keda iga leseks jäänud kiriku pääle kahe käega õpetajaks oleks wastu wõetud, päälegi ajal, kus õpetaja ameti kandida-dest juur puudus oli, korjab enese ümber hulga rumala talurahwa kasimata ja harimata lapsi, hakkab neid õpetama, harima, keda wõimalik sugugi õpetada ei ole, sest et nende waim nii tõnts, tuim on, ei tea, kas neil waimu ongi, on ehk paljalt tööloomad, ja kannatab wiha ja waenu, laimu ja wastuhakkamist igalt poolt . . . Kas see peaks auuahnuks olema!! Wõi otsis Forselius auu ja kiitust orjafarja juurest, kes hääga oma lapsi kuidagi wiisi ei tahtnud õppusele anda: Mis kirja tundmist talupojal waja? Kuhu ta oma tarkusega läheb! Kell on julgust, meesi auuahneks tunnistada, kes enne surma oma elu töö alla kui pitserimärgi paneb: „Mina pean pühkniks kõik maailma auu ja wara!“?

Ei mitte! Ei nooruse tuhin, ei riiafas meel, ei ahnus auu ja wara järele ei kihutanud Forseliust, Gesti keelt ja kirja parandama. Rõrgem siht, ülem püüd seisis temal silma ees, täitis tema südant, waimustas teda teole ja tööle, kõrge siht, kallimeelne püüd, nagu seda harwa, harwa leitud on meeste rinnus, kes meie kodumaa pinnal on kõndinud. Nagu taewalik säde, nagu jumalik eluõht oli tema hinge sisse õnnistegija käst langenud: „Minge ja õpetage kõik rahwast!“ Rahwakooli põhjendamise, rahwa waimu walgustamise hääks kirjawara ja kooli teel oli tema terve elu ja jõud pühendatud — Jumalale auuks, õnnetumale ligimesele kasuks.

Wiletjal järjel seisis rahwa hariduse lugu. Küll teame mitmest linna- ja maa-kogudusest, et õpetajad ise on katjunud lugemist, katekismust ja kirikulaulu lastele kätte juhataada; küll teame terwest kodumaast, et hommikufusel jumalateenistusel wanadele ja noortele katekismuse sõnu pähä õpetati ja usu tähtsamad osad ära seletati; küll teame, et rahwale katekismus, ewangeliumid ja epistlid, palwe- ja lauluraamat juba tükk aega kätte oli muretsetud, jah, et Tallinna-pool lugenise õpetamiseks wiist ka esimene aabits oli ilmunud — aga rahwakoolist ei olnud pääle nende katsete midagi näha, rahwakoolist ei olnud pääle mitmekordse nõuupidamise midagi kuulda. Ja see ei olnud ime. Pääle õpetajate ei tunnud palju keegi rahwakooli tulu ega tarwitust. Weel wähem tahtis keegi rahwakooli kulust ja ülewõlpidamisest kuulda. Rahwakoolil puudustwad kõik elutingimised esimesest wiimseni: maa ja maja, koolmeister ja koolmeisteri palk, lapsed ja lasteraamatud. Rootsi walitsuse lõpul hakkas asi korruga liikuma ja edenema. Kindralsuperdendi Fischeri nõudmise ja waewanägemise

pääle võttis riigivalitsus maa ja palga mure enese pääle, Forselius hakkas koolmeistrid ette walmistama ja kohaseid kooliraamatuid kirjutama, Fischei käsu ja Forseliuse tungimise wäl käiswad õpetajad pääle, et kihelkonnad kooliruumisid ehitaksiwad ja päris herrad lastele luba annaksiwad kooli minna.

Meie oleme õnnelikud, et meil sellest Gesti koolide esimesest õitseajast laialised ja kindlad teadused käe pärast on. 1890 a. suwel leidis nende ridade kirjutaja Tallinna Toompää kirikust kaks kooliaruannet aastast 1687 ja 1688. Ja nende aruannete kirjutaja ei ole keegi muu, kui Bengt Gottfried Forselius ise. Mis aga aruandeid weel iseäranis tähtjateks teeb ja neile kindla põhja alla paneb, on see, et nad peaaegu terwelt muud ei ole, kui kirjade kogu, mis õpetajad Siivi- ja Tallinnamaal Forseliusele koolide asutamise ja õpetamise kohta on saanud. Sell teel saame pea igast Põhja-Siivimaa ja mitmest Tallinnamaa kogudusest sõnumeid, kuidas igalpool rahwa hariduse järjega 200 aasta eest lugu on olnud. Nende aruannete põhjal ja abil katsume alamal pilti walmistada meie koolielust ja loodame, et lugijad hää meelega seda pilti waatama tulewad. Sest see on õpetlik ja aratav tähele panna, kuidas suure puu seeme mulda pannakse ja esimesed wõsjud kaswama hakkawad. Sest kuidas külw, nõnda loikus. Ja tõesti, suur puu on saanud sellest seemnest, mis 200 aasta eest meie kodumaa pinnale hoolsa käega istutati. Mis 200 aasta eest kui ime oli üle terve kihelkonna, kool ja lugemine, see on meie päiwil nõnda igapäewaseks saanud, nõnda et ümberpööratud seda imeks pannakse, kui wallas ehk külas kooli ei ole ja kui inimest leitakse, kes lugeda ei oska. Ja raske on meie kodumaal inimest leida, kes seda kõige tarkuse hakatust kätte ei ole saanud, weel rassem, peaaegu täiesti wõimata on leida koolita walda, kui mõne õige pisukesse maha arwame, kes suurema naabri katuse all uluaset on otfinud.

Enne aga, kui asjalugu pikemalt seletama hakkame, palume iga lugijat tähele panna, mis terawamad filmad iseenesest juba märkawad, nimelt: kooli wahel 1687 ja kooli wahel 1887 on suur wähe. Koolid, mis Forselius alustas, ei sünni meie aja walla- ei ka mitte kihelkonna-kooliga ühte, waid käiwad palju enam meie pääkooliga ehk leeriõpetusega kokku, täitsiwad meie koolide usuõpetuse ja leeriõpetuse kohust, mida wiimast 200 aasta eest Ewangeliumi kogudustes weel ei olnudki. Nõndasama tuleb meeles pidada maa kohta, mis selleaegse kooli ülespidamiseks mõnel kohal anti. Nõndanimetatud koolimaa ei olnud ja ei ole mitte mõne ilmaliku peremehe oma, waid täiesti ja terwelt

kiriku pärandus, niisama nagu kirikumõis ehk kõstrimaa. Koolimaa ja kõstrimaa oli ja on pea igas paigas üks ja seesama, niisama nagu Rootsi ajal ja veel pärastpoole kõster ja koolmeister seesama mees oli. Kõstrile pandi paljalt uus kohus, usuõpetamine, pääle, ja see uus kohus andis temale ka uue nime wana endise kõrwa. Kui mõnel pool arwamisi on kuulda, nagu oleks Rootsi ajal alustatud kool ja meie kihelkonnakool seesama, ja maa, mis Rootsi ajal koolile kingiti, õiguse pärast kihelkonnakooli oma, siis käib see tõlise asjaloole otsekohe wastu ja wõltsib tõtt. Kuna Rootsiaegne kool usuõpetuse abinõuu oli ja leeriõpetuse aset täitma pidi, on meie kihelkonnakool ülem üleüldine haridusepaik, millele alles 1819 alus pandi, nimelt 1819 a. Liivimaa Talurahwa seaduses.

Ujaloolik asjakäik sunnib järgmist juhttrada käima: 1) koolmeistrite seminar; 2) koolmeistrid; 3) koolimaad; 4) koolimajad; 5) koolilapsed; 6) kooliõpetus; 7) koolide statistika 1688.

1.

Koolmeistrite seminar.

Kõik talurahwa koolitamise katjed enne Forseliust pidivad tingimata nurja minema, sest et koolitajaid olemas ei olnud.

Minus mees terwes kihelkonnas, kes Gesti keeli raamatuid lugeda ja Gesti keeli kirjutada oskas, oli enamasti õpetaja. Ka kõstrid oli harwa leida. Kui kindralsuperdient Fischer 1675 landraatide käest nõudis, et iga kiriku pääle kõster ametisse seatakse, kes pääle muude toimetuste ka talurahwa lastele palwetegemist wõiks õpetada, anti armulikult wastuseks, igauks wõida ju kõstre ametisse seada, kus seda ei ole, aga käskida ei tahtwat nemad kedagi, sest mõisnikkudel olla õpetajate ülespidamisega küllalt tegemist! Ja kus mõni kõster juhtus olema, siis ei ulatanud tema enese mõistmine sellest kaugemale, mis kirikus kauaaegse etteütlemise läbi õpetaja juust pähä oli jäänud. Tahtis siis keegi õpetaja rühwale näituseks lugemist õpetada, siis ei jäänud temal muud nõuu, kui et hakka ise õpetama. Ja tõesti kuuleme mitmelt poolt, et õpetajad sellest waewasti ei hoolinud, waid Gesti laste tarwis oma majas kooli pidasiwad. Nõnda ajutati juba 1609 Tartu Gesti kool, kus õpetaja Bartholomäus Gilde õpetas. Nõnda kuuleme sellesama aastasaja teisel poolel Baiusest, et õpetaja Reinerus Brocmann mitukümmend Gesti poisssi ise lugema õpetanud. Aga isenesest on mõista, et see üksnes haru kordadel wõis sündida. Suur

töö laialises koguduses, õpetajate puuduse pärast päälegi tihti mitmes koguduses korraga, andis wähe mahti kooli pidamiseks. Seepärast tuleb Forseliuse nõuu wäga õigeks ja asjataohaseks kiita, et tema kõige päält selle pääle mõtlema hakkas, kust kõlbulisi koolmeisterid võiks saada. Ei olnud mitte raske otsusele jõuda: tahad, et asi paraneb, pane ise käsi adra külge! Nii tärkas kohe pärast kojutulemist Forseliuse pääs mõte, seminari asutada, taimelawa, kus pääl edaspidiseid koolmeisterid võiks kaswatada ja koolitada. Usupaigaks walis Forselius Tartu linna. Wist armas Forselius siin kõige päält järjele jõuda. Aga miska pääle hakata? Mis tühja kätega teha? Annab Jumal armastust südamesse ligimese wastu, tarka nõuu pähä ligimese awitamiseks, siis annab tema ka kordaminemist. Tartu Maarja koguduse pääl oliwad sell ajal õpetajaks Rootsi mees Tomptelius ja Saksi mees Ghilian Kauschert. Wiimasel oli alama rahwa wastu seesama soe süda, nagu Forseliusel, ja temast sai Forseliusele südikas toetaja ja mõjurikas sõber, päälegi kui ta Sangastesse sai läinud ja praostiks tõusnud. Wist küll Kauscherti abil hakkas Forseliuse hää nõuu teoks muutuma. Tartu Maarja õpetajate ülespidamiseks oli Rootsi kroonu linna lähidale piiskopuse mõisa määranud, mida õpetajate (Soome pappi) järele Papi mõisaks hakati hõikama. Wene walitsuse ajal anti mõisakese fiskaletulek Wiimama piiskopile palgaks ja sellest tekkis mõisale uus nimi „Piiskopi“.

Et õpetajad aga Tartu linnas elasiwad, seisis wist mõisa elumaja tühi. Selle andsiwad — nii tohime arvata — Maarja õpetajad Forseliusele asutatama seminari ruumideks. „Lind oli ajeme ja pääsufene enesele pesa leidnud, kus ta oma pojad paneb.“

Lugija mõtleb wahest, et nüüd „noored mehed, mehina pojad, Wiru ja Järwamaa wõsud,“ murdu kokku tulewad ja warsti awaraid ruumid täidawad. Aga wale puhas! Ei kihinat, kahinat wähematti. Kõik on waiik, keegi ei liigu. Ei wõi liikuda, ei saa pääseda. Drjuse side hoiab mehed mõisa wäljal, poisid peawad kodus põldu harima ja heina niitma. Ja wali walitsus ei luba kedagi üle walla piiri wälja, weel wähem Papi mõisa seminari.

Palwe wõidab wõera wäe. Nagu wanal ajal Diogenes latre tulega, nii läks Forselius armastuse tule walgel inimesi otsima, s. o. niisuguseid, keda inimeseks võiks kaswatada. Päriskeremeeste usse külge pidi ta koputama ja luba paluma, et mõnele terasemale poisile woli antakse kooli minna. Kui wäga mitmekesine palwe tähelepanemine oli, wõime sellest arvata, et kuna 1684 Palupära pärissherra von Fersen Kawandu

mõisast häämeelega ühe targa pääga poisi, Ignati Jaagu, seminari lubas minna, 1727 uus Palupära mõisa omanik von Kennenkampf sedasama endist pärisorja, kes pääle 40 aasta ustawalt Rõngus, Otepääs ja Rambahas kõster ja koolmeister oli olnud, kohtu teel tagasi hakkas pärima! Siiski sai Forselius aega mööda 160 poisiti koku, kelle kallal tema hariduse tööd mõis hakata. Kui palju sääl riigivalitus abiks oli, ei tea meie mitte tõendada. Aga meie ei effi wiist mitte, kui arwame, et ülemalt poolt pääle rõhuti, nõnda et mitmed mõisad wastu tahtmisti Forseliuse palwet pidiwad täitma. Wähemalt tõendab meile Rambahja praost Sutor 1734 ühes kirjas: „Poolestaja aasta eest p i d i w a d mõned mõisad ühe poisi lastma minna“ s. o. seminari.

Aga inimene ei ela mitte üksnes õpetusest ja õppimisest. Poiste wanematel ei olnud, millega poisja seminaris üles pidada. Mõisad ei arwanud seda muidugi mitte ka oma kohuseks. Aga Rootsi walitus tuli Forseliuse palwe pääle appi. Kroonu magasitadest anti niipalju wilja, kui leiba pääle ära kulus. Leiwakõrwasest ei olnud juttu. Poisid mõisiwad õnne kiita ja tänulikud olla, kui puhast leiba saiwad süüa, mis nad kodupaigas ehk näinudki ei olnud.

Koolmeistriks oli Forselius ise. Wähemalt ei kuule meie kuskil, et temal mõni abi oleks olnud. Niisama wähe räägitakse tema palgast. Ju seda wiist esiotja olemas ei olnudki. Waeste orjade tänu oli ainus palk ja armastus Kristuse ja tema riigi wastu ajas teda kõik kahjuks arwama, et aga mõningaid elutee pääle juhutada, et soola walmistada, mis maailma pidi mädanemise eest hoidma. Kust Forselius oma eluülespidamise sai, seda ei tea meie ka mitte. Wõib olla, et isa pärandusest piisut üle oli jäänud ja piiskuga oli Forselius rahul. Alles pärast poole paranes asi.

Seminari eesmärk oli, kõstrid ja koolmeistrid kaswatada, kes pärast rahwast pimeduse paeltest aitaqiwad lunastada. Ettevalmistamise ajaks oli kaks aastat määratud. Et meil küll seminari tunniplaan ees ei seisja, siiski wõime sellest, mis seminaristide hariduse järjest teame, umbkaudu arwata, kui kõrgele seminari õpetus ulatas. Kui aega ja asjakorda tähele paneme, siis on selge, et Papimõisa seminari sellesama tollipulgaga ei tohi mõeta, mis meie aastasajal seminaridelt nõutakse. Kõige kõrgem siht oli, et ladus, soraw, mõistlik lugemine selgeks saaks, pääle selle katekismus, Piibli lood Wastjast Testamendist (Uus Testament ilmus alles 1715), koraali laul, raamatukõditmine ja wiist ka piisut rehendamist. Isegi Saaja keelt on wiist natukene harju-

tatud. Rambahja kirikufatsumise protokollis loeme a. 1720 küsimise pääle, kas Ignati Jaak ka Saksa keeli laulda oskab: „Ei saa öieti mitte.“ Wähe ta siis ometi oskab. Ja Sangaste praost Kauschert kiidab 1688 oma koolmeistrit Bengti, et ta Saksa keeles ikka edasi jõuda ja temast aegapidi küll Saksa koguduse koster wõiwat saada. Ju Papi mõisas seks alus pandi.

Õpetuse raamatuteft oli wähe olemas: Forseliuse aabits, Kodu- ja Kirikuraamat ja a. 1686 pääle Wastne Testament.

Raua Papi mõisa seminar kestnud ei ole. 1684 on ta asutatud ja kõige hiljem kewadeni 1688 on ta elanud. Ja ka selle lühikese eluea sees pidi ta korterit wahetama. Selget põhjust meie ei tea, aga wist armata tohib, et kui seminari sõber, Tartu Maarja õpetaja Kauschert, 1685 Sangastesse läks, Forselius oma seminariga ka Papi mõisast lahkuma pidi. „Tartu alewis, ühes suure majas, mille plats Gwerdi aiaks hüüti,“ peeti seminari edasi, ütleb Rambahja õpetaja Sutor. Ja sellesama auusa koolisõbra sõnadega jätame Forseliuse seminari Jumalaga. Sutor kirjutab: „Pimeduse wastu abiotõimiseks on see- finane seminar asutatud, et siit edaspidi kōstrid ja koolmeistrid wõiks wõtta. Ja seesama on esimene hakatus, et Gesti noortjugu siin paigas lugema õpetati, et nemad oma õnnistuse tundmiseks Jeesuse sees fergema tee kätte saaksiwad.“

2.

Koolmeistrid.

Rahvaastase kursuse järel tehti õppijate wahel lahutust. Kes seminaris hästi edasi ei saanud, need saadeti koju tagasi, et orjama hakata, nagu nende wanemad. Terased poisid ja usinad õppijad tehti koolmeistriteks, kes kogutud tarkuse terakesi edasi pidiwad kandma ja laugemale rahwa sekka külwama.

Meil on neist noortest meestest igapidi hää meel. Usinad ja hooljad oliwad nad koolis, usinad ja hooljad on nad koolipidamises, auusad ja laitmata on nad oma eluwiihides. Ühe sõnaga mehed, kes seda wäärt on, et nende ees peatame ja neile järeltulewate lehekülgede peäl mälestuse märgi püsti paneme.

Õpetajate aruanetest mõistame, et Forseliuse seminaris kaswa- tatud koolmeistrid kõif Gesti rahwa tõuust on. Seda arwamist kinnita- wad ka nende nimed: Jaak, Jüri, Rein, Marten. Kui osalt mitmed nimed

nagu Bengt Adamson, Brieger, Heinrich Schilling ja muud Rootsi ja Saksa maiku on, siis ei tunnista see veel mitte, et nimekandjad ise ka juba Rootslased ehk Sakslased peavad olema, vaid paljalt seda, et nimede muutmine juba 200 aasta eest meie rahwa keskel kombeks sai. Nagu pärast näeme, oli koolmeistrite põlv niisugune, et ta võeramaa mehi meelitada ei suutnud.

Seminari seisukohast selgub juba, et enamasti kõik kaswandikud Tartu lähidalt pärit olivad. Ja tõesti leiame kooliaruannetes, et koolmeistrid suurelt osalt Palamuse ja Puhja mehed on.

Et seminari tulemise puhul midagi ettevalmistust ei võidud nõuda, võeti väga noorelt vastu, ja et õpetus paljalt kaks aastat kestis, siis olivad koolmeistrid ametisse astudes läbikaudu kõik väga noored. Mõned veldakse paljalt 15 aastat vanad olevat. Teisi nimetatakse otsekohe „püfkesteks poisikesteks“.

Uga lühikestest ettevalmistamise ajast ja suurest noorusest hoolimata kuulutab pea iga aruanne, mis meil läe pärast on, koolmeistrite kolawat kiitust. Nii hästi kooli õpetusega ja korraga, laste edastijõudmisega ja ülespidamisega, koolmeistrite eluviisidega ja usinusega on kõik õpetajad väga rahul ja panewad üksnes seda imeks, kuidas nii noored mehed terve toa täie talupoja lastega toime saawad. Proowiks kirjutame ühe koha Sangaste Kaufherti aruandest 20. Mail 1687 ära: „Pääle selle kui auustatud herra (B. G. Forjelius) minewa fägise poisi (den Knaben) Bengt Adamsoni jüa on saatnud, on sell talwel Jumala õnnistuse abiga häa hakatus tehtud, ehk küll nimetatud pois waewalt üle 15 aasta wana on ja mina wahel 2 ja 3 nädala tagant waewalt kooli saan. Bengt on väga usin olnud, mis pärast ka suurem hull koolilapsi selle aja sees niisama kaugele on jõudnud, kui Lätimaal need, keda kaks talwet otja Sakslased on õpetanud, kuidas ma seda 14 päewa tagasi oma Riia reisi pääl iseäranis tähele panin. Sääl kuulsin ühtlasi kindralsuperdendi herra juust, et tema minuga ühes mõttes on ja soowib, et Sakslaste laiskuse ja meelemuutmise pärast (Unbeständigkeit) ikka Mitte-Saksu koolmeistriteks wõetagu.“ Halliste-Karksi abiõpetaja Tile ütleb: „Briegerile tahan ma häa ülespidamise ja usinuse tunnistuse seega kaasa anda. Ka muidu on mulle see pois väga meelt mööda.“ Tuttaw ajalooürija, Järwa-Jaani õpetaja Kelch, kirjutab: „Koolmeister, kelle saatmise eest mina veel lord tänan, on ennast väga korra järele üles pidanud.“ Pillistwere õpetaja Berthold: „Heinrich Schilling on kasin, waga, auus ja usin olnud.“ Palamuse õpetaja Eder: „Koolmeistri pääle ei tohi

ma mitte kaebada, päälegi et tema ennast waguſi, wagasti ja uſinasti üles on pidanud."

Kui kindralsuperdent Fiſcher ſoomih, et koolmeiſtriteks Mitte-Sakſu nende uſinuse ja hoole pärast ametiſe pannakſe, ſiis oli ſell ſoomil ehk Lätimaal oma põhi all, mitte aga Põhja-Viivimaal. Siin oli koolmeiſtrite eluſeiſus niisugune, et Sakſtel ſelle ameti pääle waewalt himu wõis olla. Õpetajate aruanneteſt ſelgub, et koolmeiſtrid oma waewa eſt muud taſumiſt ei ſaa, kui prii korteri ja jõogi ja ſedagi paljalt talweks. Õpetajad annawad neile firikumõiſas, wahel ka firikumõiſa rehes korteri ja laſewad nad oma perelauas ſüüa. Põlſamaa õpetaja Bockelmann kirjutab Forſeliuſele: „Olen ka Tõnu terwe aeg otſa oma perega ühes ſüüa ja juua laſtnud.“ Üksnes Haljalalt kuuleme, et koolmeiſter piſuſeſe oſa ka matuſe- ja riſtimiferahast omale ſaab. Lahkuſiwad lapsed kewade tee lagunemiſe ajal kooliſt, ſiis laſti ka koolmeiſter lahti ja ſaadeti koju. Siin pidi tema ſuwe üle iſe eneſele pääwarju ja päätoiduſi muretſema ja läks alles ſügiſe koha pääle jälle tagaſi, nagu praegu weel Saaremaal nooremad koolmeiſtrid üle Wäina Suurele-maale tulewad, et kehwa palgale ſuwetöö läbi liſa korjata. Kui iſeäraliſt häätegu nimetab Suure-Jaani õpetaja Gerth, et ta ſäälſe koolmeiſtri Jürjeni oma hobuſega kunni Piſtiſt-wereſe olla ſaatnud, kuſt poiſs ſiis jala Tartumaale pidi kõmpima. Üksnes ſääl, kuſ kõſter ametiſ oli ja kõſtrimaja olemas, oli parem lugu, ſeſt et ſiis kõſter ühtlaſi ka koolmeiſter oli.

Et ſelleſt halwaſt ſeiſukorrast hoolimata ikka noori mehi leiti, keſ hää meelega ſeminari läkſiwad ja koolmeiſtri kohta ihaldakiwad, tuli ſelleſt, et ſeminar ja koolikoht orjuſeſt pääſtiſ, et rahateeniſtus ſell ajal talurahwal peaaegu tundmata wõis olla, et koolmeiſtri ametiſ kõrge auu ſees peeti, jah juba inimeſt, keſ lugeda oſkaks, ſuureks imeks arwati, et ſee eſimeſe armatuſe aeg oli, kuſ ſeminari juhataja hiilgawa eeskuju järel ka tema kaſwandikud ſeda ei püüdnud, miſ ſiit maailmaſt on, waid nooruſe põlewa ſüdamega ſeda nõudkiwad, kuidas oma rõhutuid ja rumaluſes õhtawaid wendi töö Sumala tundmiſele ſaata.

3.

K o o l i m a a d.

Ühel ajal, kuſ raha wähe liikus ja pea iga teeniſtuſt maaga ehk maawiljaga taſuti; põlluharija rahwa keſkel, kuſ eluſeiſ üksnes

talweaja kooliskäimiseks priiks jätab, oli iseenesest mõista, et koolmeistri ülespidamiseks koolimaa andmist kõige kõlbulisemaks palgaks peeti. Sell mõttel rõhuti mõisnikkude pääle, et nad kirikute lähidale koolimaaad muretseksivad. Aga alles a. 1687, kui kindralkuberner Haffter väga tõsiselt maapäewaga hakkas kõnelema ja kuninga miha karta oli, anti mõjuwalt poolt järele. 1. Oktobril 1687 tegi maapäew otsuseks, et iga kiriku juure kõster ametisse seatakse, kes ka kooli peab pidama. Kus kõstrimaad olemas ei ole, jääb peawad kirikuwõõrmündri herrad kihelkonna junkrutega kokku tulema ja koolile tarwilist ülespidamist nõuutama. Maa suurus määrati weerand adramaa pääle. Aga wilja ei kannud see otsus mitte vähemat. Minult Põltsamaa õpetaja Bockelmann mõib 13. Juulil 1688 kirjutada: „Tahan loota, et mina lubatud poole weerandi adramaa asemel terve weerandi maad Mitte-Sakslaste koolmeistri edaspidiseks ülespidamiseks saan.“ Mujalt ei kuule meie koolimaade üle vähemat rihku ega rähku. Aga mis mõisad ei tahtnud ega teinud, seda tahtis ja tegi waga kuningas Kaarel XI. Kui $\frac{1}{6}$ tervest haritud põllumaast kroonu kätte oli läinud, laskis kuningas iga kiriku juure koolimaaks weerand adramaa wälja mõeta. See käsk tuli 30. Septembril 1694 wälja ja pani meie kõstriametile kindla põhja alla, sest, nagu ülemal nägime, oli kõster pea ifka ka kihelkonna koolmeister, usu õpetaja, pääkooli ettevalmistaja. Meie praegused koolimaad ja kihelkonnakoolid on aga hoopis teise põhja pääl. Alles pärast talurahwa priikslaskmist mõis ja oli neist juttu.

4.

Koolimajad.

Koolimajasid, mis selle nime wäärilised ja mis koolipidamiseks otse ehitatud, oli juwel 1688 terwel Põhja-Üiwi- ja Tallinnamaal ainult üks olemas, nimelt Harju-Madises. Siin kui ka naabrikihelkonnas Ristil oli Rootsi kroonu oma awitawat kätt pakkunud. See oli Forseliuse hool ja mure olnud, kes oma kitsamat kodupaika weel iseäranis palawalt südame pääl kandis. Madises on kroonu kulu pääl maja walmis, aga et õpetaja Laurentius majale kaks tuba weel juure on ehitanud, siis ta ei tea, kust seda kulu wõtta. — Risti õpetaja Herlinus on koolimaja ise oma laenatud raha eest hää laudkatuse alla saanud ja korsten on poolest jaadid üles müüritud. Kroonu poolt loodab ta pärast laenu tasumist.

Viivimaal ei olnud asi veel niigi kaugel. Gesotfas seisab Põlt-
famaa. Õpetaja Bockelmann kirjutab: „Mitte-Sakste kool peab siin
Jumala abiga jell suwel walmis saama, ja peakfin ma maja ka oma
kuluga parandada lastma.“ Sangaste obrist Budberg on Sangastes
ja ka Karulas wiimase lumeteega 1688 koolimaja palgid lastnud
wälja wadada. „Ehk ta küll paljalt rentnik on,“ lisab kiites praost
Kauschert juure. Pärisherrad magasiwad.

Alga kus peeti siis kooli, kui maapäewa liikmed nii wähe ehk
ei sugugi oma pühalikku otstust ei täitnud?

Õnnelikuks wõis veel Kauschert ennast kiita, kes kirjutab: „Et
weel mitte koolimaja ei olnud ehitatud, wõisin ma õpetuse toaks
wana kirikumõisa elumaja, magamise kohaks aga oma rehe.“ Muidu
käib kõikidest aruannetest see kaebtus läbi, et õpetajatel paremat kor-
terit koolile ei ole anda, kui rehetuba. Kuidas suitsuses, pimedas,
külmas rehetoas, mille ukfed päewa ajal muidugi lahti pidiwad seisma,
et suits wälja pääseks, õpetada wõis, on meie põlwe rahwal raske
aru jaada, aga wanemad inimesed, kes weel jellesamas paigas üles
on kaswanud ja oma toimetused ära ajasiwad, teawad sellest wilet-
susest küllalt rääkida. Ühel ajal aga, kus paremat ei tuntud, ei leid-
nud wiist koolmeisterid ja koolipoisid asja nii halwa olematki. Et õpe-
tus ja õppimine niisuguses koolitoas lõbus ega kerge ei wõinud olla,
on aga iseenesest mõista.

Muudest koolitarwitustest: kütmisest, walgustamisest, laudadest,
pinkidest j. n. e. ei räägita kuski sõna. Wiist andsiwad õpetajad puud ja
peerud omast käest; laudu wäga tarwilisteks asjadeks ei peetudki, sest
et kirjutamist palju ei olnud, ja muidu aeti sellega läbi, mis rehetoas teo-
liste tarwis just juhtus olema: rabamise lauad, tuulamise pingid ja muud.

Meie ajal elab wiist küll iga saunamees paremas korteris, aga
wanal waeasel põlwel oli seegi abi, mis õpetajad jõudsiwad koolide
ülespidamiseks pakkuda, ifka weel suure tänu wääriline. Üksnes selle
läbi sai wõimalikuks, koolitööga hakatust teha. Ja parem on elaw
wäeti laps, kui jurnud kuningas.

5.

Koolilapsed.

Oli kellegi õpetaja soe süda kae adra külge pannud, tema ohwri-
meel koolikorteri walmis muretšenud, tema hool Forseliuse seminarist
koolmeisteri ära kuulanud, siis tuli temal seefama lugu, nagu Forse-
liusel Papi mõisas: tema pidi minema kihelkonda koolipoisja kuu-

lama ja paluma. Ja viimane töö oli pärast Napimõisa seminari asutamist kõige raskem.

Palju vägewaid vastaseid ja eksliifi arvamisi tuli siin ära võita. Kõige mõjuvamad olivad mõisnikkude mittetahtmine koolitööd edendada ja laste vanemate rumalus ja ebausklik kartus.

Sell ajal, kus meie rahvas pärispõlwes elas, oli pärissherra woli suur, mitmes tükis ilma piirita. Pärisorja ja tema laste jõudu tarwitas mõisnik oma hääd ehk kurja tahtmist mööda oma wara kaswatamiseks. Kui nüüd õpetajad pärisrahwa lapsi hakkasiwad kooli nõudma, siis oli see ahneteale muidugi wastumeelt ja nad püüdisiwad oma tööjõudu kinni pidada. Et see aga natukene halw on, otsekohe ahnust wastuseismise põhjuseks nimetada, siis wõlde, et pärisrahwa lapsed laiskuse pärast kooli kippuwat. Puhja õpetaja Adrian Berginius kirjutab Forseliusle: „Paljud peawad Mitte-Sakslaste lugemise õppimist laiskuse täheks, et hariliklusest töödest lahti pääseda.“ Teised jälle tõendasiwad, et haridus hää asi küll olewat, aga nii kõrge, et pärisori iial nii kaugele ei jõudwat. Pärisori oskawat küll põlbu harida ja heina niita, aga kaugemale tema mõistus ka mitte ei ulatawat. Palamuse õpetaja Eder ütleb lausa wälja, mitmed pidada talupoegi „mitte= inimesteks“ (Unmenschen), tema tahta aga Jumala abiga neist siiski „inimesi“ kaswatada. Koolitöö olla seepärast tähi waimunärimine ja kahjulik päälegi, sest et ta rahwa kihama ja wiimaks mäsfule ajawat pärissherrade wastu. Kas see muidu wäljamõteldud warjupõhjus oli, wõi aga mitme tõsine arwamine, seda meie ei tea, aga küll teame seda, et ka ülemale poole pillid nõnda puhuma pandi ja Forseliusle armastuse tööd kahtlaseks püüti teha. Tallinna pool tõsteti õpetajate pääle pööraht kaebtust, õpetajad püüda sellepärast koolisid kiriku juure asutada, et sellest ilmalikku kasu saada. Nemad tegewat tegemist „Siimona kaubaga.“ Nõnda nimetati keskajal halwa wiisi, raha eest enesele ametit osta. Nisti õpetaja Herlinus kaebab: „Kui palju piinlikku tagasiusamist pean ma oma kadestate wastaste poolt kannatama! Wõib olla, et juba lühikese aja pärast noore rahwa õpetamine hoopis ära keeldakse!“

Ei pidanud kawalasti ja tugewasti keerutatud filmus mitte wäetima lapse hinge rinnus kinni panema, siis läks rutulist ja mõjuwat abi tarwis. Kuningas, talupoegade kuningas Kaarel XI. ise katsugu oma filmaga asjalugu läbi ja kuninga enese tarf mõistus tehku otjust! Oma film on kuningas, ka kuningal. Niipea kui seminar suwepuhkele läks, ruttas Forselius kuningale linna Stokholmi. Tee

rajajateks ja abiandjateks wõttis tema kaks talupoisfi kaasa. Teine neist oli ülemal nimetatud Ignati Jaak Palupärast, teine Patri Hansu Jüri. Kuft wiimane pärit, seda meie ei tea. Stokholmis heitis temale Tallinnamaa piiskopp Gerth toeks. Gerthi läbi sai Forselius mitme tähtsa mehega tuttavaks. Nende ees laskis Forselius oma koolipoisfa lugeda ja laulda. Poiste lugemine ja laulmine pani Rootfi mehi imetelema. Nende kaudu pääsis Forselius ja „pifufesed pärisorjad“ wiimaks kuninga enese ette. Jälle katjuti poiste teadmine läbi. Kuningas oli wäga rahul ja kinkis kumbki Gesti poisile hülgawa kuld-tukati. Seda auu ja õnne! Forselius tohtis kuningale oma tööst pikemalt aru anda, oma kimbatusfi kaebada, abi paluda kitfikuste wastu ja täielise kooli plaani ette panna.

Sellel kokkufuamisel oli suur mõju. Kuningas lubas koolide eest hoolt kanda, koolimajafid lasta ehitada ja koolmeistrite palga pääle mõelda. Forseliusale kingiti kaunis reisiraha ja lubati kindel aastapalk. Enne aga, kui kuningas soowid ja käfud teoks hakkafiwad muutama, mis aja kulu nõudis, sünnitas paljalt see salgamata kindel teadmine, et kuningas Gesti talurahwa lastele õpetust ja haridust soowib ja seda wõimalikuks arwab, imet. Muinasjutt, et Gesti talupoeg loomast palju ülem ei ole, ja hariduse osalifeks ei jõua tõusta, kadus ja waihis häbiga. Koolifõbrad kodumaal tegiwad kuninga eesmärgi järele ja lastfiwad mõjumeeste kuuldes ja nähes mõned paremad koolilapsed läbi katsuda. Ristil kutsub õpetaja Herlinus majori herra Gszeni, „kes seda tööd wäga armastab ja koolimaja ehitamist edendanud on, mitme teise hää sõbraga enese juure ja lasseb koolipoisfid kirikumõifas läbi katsuda, kus nimelt ka awalikuks tuleb, et üks pois, Kasfi Toomas, õpetaja juhatusel „wäga hästi“ on õppinud.“ Nõndajama lasseb obrift Budberg Riias ühte Forseliusse koolipoisfi, Bengt Adamsoni, eksamineerida ja kiidab teda wäga tema mõistmife pärast. „Teifed, kes sellest kellegi muu, kui Budbergi enese suust olekfiwad kuulnud, ei oleks seda sugugi uskuda wõinud“.

Oli nõnda kuninga ja mitme tähtsa mehe ees selgeks tõusnud, et Gesti pää mitte wifa ega mõistus mitte tõnts ei olnud, waid kergeti haridusest osa jõudis wõtta, kui temale seda aga diefi pafuti, fiis wõifime arwata, et nüüd koolistämifist keegi enam ei ufalda takistada. Aga nagu omal ajal ufuija Lutherus omas wõitlemifes pimeduse ja rumaluse wastu pidi tunnistama: „Ma arwan, et saadan minu eluajal mitukümmend tormi on puhunud; olin ma ühest saadana tormist lahti saanud, fiis tuli saadan teisest ufseaugust fiisse,“ sedasama

pidi Forselius ja tema walgustamise töö maitzma. Ja saadana enese tööks pidasiwad Forseliuse sõbrad wastupanemist. Pärnu praost Freyer kirjutab: „Küll paneb kurat mitmel wiisil selle wastu, lord päris-herrade läbi mõisates, lord talupoegade eneste läbi, lord muul kombel nende läbi, kes hää meelega ilma waewata tahawad olla, aga ega see ime ei ole, tige saadan teab, kui väga kahjulik see töö tema põrgu riigile on. Aga kõigewägewam Jumal saab ka edaspidi oma jumalikku wäge jagama selle pääle, mis tema jumalikuks auuks ja tema koguduse õnnistuseks ja hääks kasulik on, mis läbi kõik takistused kergesti ära wõidetakse“. See kawaluse tasane tuul aga, mis nüüd kooliwastaste poolt puhuma pandi, oli weel palju kardetawam, kui wäewalla torm, mis lord noorte puu okste läbi hulus. Kust, seda meie kindlasti ei tea, aga seda teame tunnistuste najal, et rahwa jekka, mis iga tühja juttu kergesti usub, kellad helisema pandi, mis koolisõprade häälest kaugelt üle pidiwad käima. Tallinnamaal aetakse laim wälja, õpetajad ja Forselius nõudwat laste koolitamise eest hirmus kõrget maksu. Wanemad, hoidke, et õpetajad teid ei nülgi! Risti õpetaja Herlinus peab mitu püha järge mööda kantslist teada andma, et rahwal tarwis ei ole ei temale ega Forseliusele nende waewa eest ka mitte „ühteainust kanamuna“ anda. Säälsamas püütakse rahwast teisel wiisil kooli wastu üles äsfitada. Herlinus ütleb: „Saadan kihutab palju meie kahitsejatest (kes koolisid ei soowi) taga, meie tööd nurja ajama, nõnda et jutt laiale laotatakse, nii pea kui poisid lugemise ära on õppinud, pannakse nad laewa pääle ja wiiakse ära.“ Palamuses räägitakse jälle, et poisid pärawt kooliaega nekrutideks wõetakse. Kui wana aja kardat ja pilla wäeteenistust meele tuletame, siis wõime arwata, mis kartust see sõnum sünnitas. Puhjas hoitakse wanemaid seega tagasi, et kool lapsed laisaks teha, nõnda et nad talupoja töö ära põlgawat. On meie rahwas juba iga uue asja wastu tagasihoidlikud ja umbusflikud, mis õli walasiwad weel niisugused kahtlused tulle!

Palju oli õpetajatel ka wõitlemist wanemate rumalusega ja tui-musega. Wanemad ei jõudnud koguni mitte kooli tulu ära tunda ja kartsiwad ilmaasjata kulu. Kes sündinud pime on, ei mõista wal-gusest lugu pidada ega walgust ka mitte lastele soowida ega nõuda. Siis oli waesus suur. Wanemad ei suutnud last koolis katta ega toita, ei ka mitte raamatuid muretjeda. Niisama takistuseks oli wilets pärisorjuse aeg. Tööjõud nõuti kõik mõisa. Kus wõis isa ilma poja, tütre abita, kui see ka pisukene oli, läbi ajada!

Kui suur pidi teiselt poolt armastus, ohvrimeel ja hool olema, et kõiki neid tahtisuste kiwa, mis kurjus ja rumalus tee pääle põiki ette weeretas, kõrvale ajada! Kuidas ka pistuga peame ustawalt ümber käima ja suuri asju lorda saatma, seda õpime Forseliuselt ja tema sõpradelt. Need mehed olivad 1687/1688 siiski ligi 1000 Gesti last uutesse koolidesse kokku jõudnud koguda. Kirju aga oli see „mitte-inimeste“ lastekari. Wähem selle poolest, et pois- ja tütarlapsed üheskoos koolis käiswad. Tüdrukuid nimetatakse aga wähe ja harwa. Wana näib see arwamine ka meie rahwa keskel olewat, et tütarlapsel vähem koolitamist tarwis läheb, kui pojalt. Kus aga tütarlasti nimetatakse, jääb sünnib see ikka suure kiitusega. Nõnda kirjutab Pölsfamaa õpetaja Voekelmann, tema koolis olla poiste seas ka üks tütarlaps „kes poisid lugemises peaaegu üle lööb.“ Kirjuks tegi kooli laste wanadus. Mis ma räägin, kooliskäijate wanadus, sest naesemehi ja leskeid ei tohi enam lasteks hüüda. Meie leiame üheksa-aastaseid poisja koolis, kes Rauscherti sõnade järele aga „was klein“ s. o. nii nagu pisukesed on, aga ka habemikka ja hallipäid. Sangaste õpetaja Rauschert kõneleb: „Oli ka kolmekümne-aastaseid koolipoisja, nende seas tugew ja piff mõisafilter, kes kooli pärast oma kubjapiitsa käest pani.“ Nõo õpetaja Poppius annab omast rahwast teada: „Ka naesemehed ja lesed olivad niisugusest õppimise lustist ja himust taga kihutatud, et nemad koolipoiste arwu sekka läksiwad.“ Pärnus käiwad kaks täiskaswanud meest (vollkommene Kerls) koolis. Maarja-Magdalenas on „üks suur noor mees, kell õppimise pääle iseäranis himu on“ j. n. e.

Andsiwad mõisad luba ja olivad wanemad walmis, last kooli saatma, siis tõusis jällegi suur mure: Mis peawad nad sõdma, miska endid katma, kust kooliraamatud wõtma?! Enamasti näitawad wanemad, kes kooli kasu hakkawad aimama, vähemalt nii jõukad olewat, et nad lapsed riidesse panewad ja leiba ligi annawad. Waesemates nurfades on selle poolest aga wilets lugu küll. Paiguti andsiwad õpetajad omalt poolt abi. Wigala praost Embken pakub „mitmele lapsele, keda ma kooli ihaldasin, prii ülespidamise, jõukamatele lastele lubasin ma natukesel wiljaga abiks minna.“ Mõnes kohas teewad mõisawanemad oma helde käe lahti. Suure kiitusega räägib Sangaste õpetaja Rauschert, „et leitnant Rüdhausen sellest hoolimata, et tema mõisafene kroonu poolt ära on wõetud (reduciret), siiski kaks koolipoisiti oma rahwa jaoks ülewal peab.“ Tänu meelega nimetame siin ka kui ohwrimeelelisi koolide ja koolilaste sõpru Sangaste krahw Platerit, ülemkõnistoriumi direktorit, obristi herrat von Budbergi Karulast

landraati Zeumerni, asfessorit Grafe Helmeft ja majori herrat Esjeni Kristi kihelkonnas.

Kuidas aga oli lugu laste sõbgiga koolis? Hiljemateft aegadeft arvata, oleksivad õplastel leivakotid juures olnud. Aga üks loht Forseliuse kirjast 28. Juunil 1687 näitab teist teed juhatawat. Ühes kohas, kus ta sellest räägib, et lapsed oma ülespidamise wane- mate käest ja osalt mõisnikkude poolt saanud, kirjutab ta otse edasi: „Tuletegija ja koka ametit pidasivad lapsed ise (Feuerhüter und köche haben die Kinder selbst agirt).“ Sellest ehk tohime mõista, et lastele moonu juure anti, mis nad ise walmis tegiwad. Et poisid enamasti niisama wanad oliwad, kui koolmeistrid ise, siis ei wõinud keetmine ja küpsetamine neile raske olla. Peaks asi tõesti nõnda olema, siis oleksivad Forseliuse asutatud koolid meie aegsetest hää sammu ees. Aga ei külm sõök kotis ega soe pajas ei olnud ega ole koolis pääasi. Znimene ei ela mitte ükspäinis leiwast. Jumala sõna ja õpetus oli kooli hing.

6.

Kooli õpetus.

Et kooli õpetust dieti mõista ja õige hinna alla arvata, küsime esmalt, mis sihiks oli, mida õpetus tahtis kätte saada.

Kuulgem üht häält Viimimaalt ja teist Tallinna poolt. Viimi- maa ülemkonfistoriumi direktor Plater kirjutab 20. Mail 1687 For- seliusele: „Soowin ka edaspidi südamest, et seefinane koolitöö, mida mitmed ilmalikud ja lihalikud inimesed esiotsa wõimatumaks, väga põlastawaks ja halwaks pidasivad, mis nüüd aga kõigekõrgema armu läbi laiemale on lagunenud, Jumala õige tundmise walguse tema sõnas ilka põlema süütaks ja need kes rumaluses, pagana elus ja ebaususus pimedad ja kangekaelsed on, Jumala ärawalitsetud laste igawesele äräütlemata walgusele ja selgusele juhataks Kristuse, meie õnnistegija läbi.“

Needsamad mõtted ajasivad ka Tallinna pool koolisõbrad teole. Tõelehtme õpetaja Wilken tunnistab: „Tänuliku suuga ja meelega tõendan mina, et Jumal teda (Forseliust) iseäranis on saatnud ja annetega walgustanud, et waelele, rõhutatud rahwale neil wiimsil aega- del kõrget troosti ja suurt armu kuulutada: sest nagu rahwas ilma Püha Kirja ja Jumala sõna lugemata ei iial mitte täielisemale ja õndsaks tegewale Jumala tundmisele ei ole jõudnud, waid nagu sõge-

gedad kahjulikus mitteteadmises ja Egiptuse pimeduses kumberdama peavad, nõnda loodan ma nüüd Jumala abiga, et kui seesinane kasutooja asi ka siin Tallinnamaal korda seatakse, sell maal mõne aasta pärast rohkem valgustatud ristiinimesi leitakse, kui muidu warem mitme saja aasta jooksul".

Uhe sõnaga: Jumala auu ja waese talupoja hinge õnnistus on koolitöö põhi ja siht ühtlasi. Meie rahwakool on kõigiti usu aluse pääle rajatud. Rahwakooli ülesanne oli, ristitud paganatest ristiinimesi kaswatada, kes teawad, mis nende rahule waja, kes teed tunnawad, mis neid igawese rahu majadesse kannab. Kristlik pitser on meie rahwakooli esimese õitseaja otsa ette waotatud nagu tähendusriikas kuulutaja tulewate päewade kohta.

Sedamööda on ka koolitõpetus usutõpetus. Niipea kui raamat selgetks sai, hakkas Kodu- ja Käsiiraamatu ja Waeste Testamendi lugemine, katekismus ja waimulik laulmine.

Kergemalt raskemale! See oli juba 200 aasta eest meie koolides juhtõnaks, nõõriks iseäranis ka lugemise õpetamises. Kunas esimesed lugemise õpetuse raamatud ilmuwawad, seda meie ei tea. Aga juba enne Forseliusse koolitööd kuuleme Gesti keelsest aabitsast, mis Wäike-Maarja praost Bender ja Keila praost Heidrich wälja on annud. Raamatu keel ja kirjawiis oli aga Liwimaa meeste meelest nii wilets ja weider, et naerukõla läbi maa käis. Olgu sell ehk ka muul põhjusel walmistas Forselius uue aabitsa, mis igalpool Põhja-Liwimaa, aga ka mõistlikkude meeste filmas Tallinnamaal suurt kiitust ja laialist tarwitamist leidis. Et raamat muidugi uues parandatud kirjawiisis ilmus, oli see mõnel küll pinnaks filmas, aga mis hää, see jääb hääks ja wõidab wiimaks kõik eksliised arwamised ja waenulised tujud. Raamatul ja raamatufirjutajal õeldakse iseäranis õpetamise wiis olewat, mis lugemise õppimist wäga kergitada. Wanad kirjad waikiwad kahjuks ega anna seletust, mis sugune ja mis poolest see wiis parem on olnud. Üksnes ühekorra kaebawad Tallinna mehed, et Forselius tähtedele uued nimed annud. Tema ütlewad le, me, ne, re, kuna ometi iga mõistlik inimene lugewat el, em, en, er j. n. e. Aga sellest tähtede ümbernimetamisest ei julge meie sügawamat otsust põhjendada. Õpetajate aruanded tõstawad uue wiisi taewani, nimelt weel, kui nad endise wiisiga wõrdlewad. Laiuse praost Brockmann on „10 aastat järgemööda mõnda poisiti wana lugemise-wiisi järele lugema õpetanud, mis 1½ aastat nõudis. Et see aga ligi pikale wenis ja talupoegil mitte nii palju aega ja jõudu ei olnud, lapsi nii

kaua koolis pidada, siis jäi kool finni. Kui ta aga nägi, et minu poisid üheainsa talwega kaugemale saiwad, kui tema omad, siis laskis tema 2 talwet minu õpetuse wiisi järel kooli pidada. Billistwewere õpetaja Berthold laskis 2 aastat pärast minu koolitöö algust ka wana wiisi järele mõnda poissi lugema õpetada; aga sell kewadel põlgas tema selle wiisi ära ja soowis ühte minu poistest koolmeistriks." Nii Forselius 1688. Plater kirjutab: „Elu näitab, et seehinane (Forselius) wiis poistel kergem, lõbusam ja kasulikum on. Päälegi olen ise mõne aja eest üht väga terase waimuga 18 aastast poissi Pärnu Mittekolste koolis 2 aastat õpetada lastnud, kes aga waewalt asjaga nii walnis sai, nagu uue wiisi järel õpetatud poisid.“ Sellepärast laskeb ka Pärnu praost Freyer endised koolipoisid uue wiisi järel ümber õppida, millega nad 8 päewa jooksul walnis saawad. Tõdelehtme õpetaja Wilcken kirjutab: „Nii pea kui ma Teie methodest ja lugemise wiisist kuulsin, püüdsin ma enesele kohe niisuguse poisi saada, kes Teie õpetatud on, keda ma oma enese majasse wõtsin ja temale prii kosti ja ülespidamise andsin j. n. e. Muidu pean salgamata tunnistama, et noor Marten kolme kuu sees oma koolilapsed täiesti selgesti on lugema õpetanud, kuna teised wana wiisi järel lugemise õppimiseks 7 jah 8 kuud ära kulutasiwad. Põltsamaa õpetaja Bockelmann wõrdleb Eesti koolipoisiga Sakste lastega: „Kuna meie Saksa lapsed ühe ja rohkem aastaid ja tihti suure kuluga ära wiidawad, enne kui dieti hästi lugema õpivad, on seehinane pisukene poiss (noor koolmeister Tõnu) 12 last sell talwel ja päälegi paljalt pärast Kolmekuningat nii kaugele wiinud, et nad peaaegu kõik täielikult lugeda oskawad.“ Kolga-Jaani õpetaja Johann Forselius ei jõua küllalt mitte kiita, kui väga hästi koolitöö edeneb. Suures-Jaanis loeb üks poiss juba 3 nädala pärast kokku. Raks teist weeriwad ilusti. Haljala õpetaja Baleske kiidab Forseliusse: „Teie õpetuse wiisi on tema kerge arusaamise ja arusaadawa kerguse pärast ka siin õnnelikult tarwitatud.“ Harglas edeneb lugemine nõnda, et Jaanuari kuus juba aabits läbi on ja katekismusi ja lauluraamatuid tarwis lähed.

Forseliusse aabitsa kõrwal on pääõpiraamatuks Stahli Kodu- ja kirikuraamat, Rosiniuse Ewangeeliumid ja epistlid, 1685 a. pääle Tartu lauluraamat ja 1686 a. pääle Wastne Testament. Juba sellest paistab selgesti silma, mis pääle lugemise koolis weel õpetati. Päärdõhk pandi usuõpetuse, nimelt katekismuse pääle. On ju katekismuses „ristiusu õpetuse päätükid“ lihidalt kokku wõetud ja ära seletatud. Ja katekismuse õpetuse poolest oli hädasti parandamist tarwis. Kui

segased armasised ka kõige lihtsamates usuasjades oliwad, sellest annab Sangaste praost Kauschert ühe näituse. Moor tüdruk, kes armulauale tulnud, tunnistanud õpetaja ees oma usku nõnda üles: „Mina usun ühe taewaste Jumala sisse ja Jeesuse Kristuse, sinu poja sisse, kes on neitsist Maarjast, surnud Pontiusse all, saab üles tõusma kolmandal päeval, on taewa läinud, istub Jumala paremal käel paremale poole. Mina usun ristifogudust, andeksandmist pattudest, sellefinatse (hujus) lihaga ja igawest elu.“ Õpetaja käskinud tüdrukuteine kord lauale tulla, kunni tema usutunnistuse kätte on õppinud. Kartnud, et palju aega ära kulub, et sedasinaft putru (confusum chaos) ära unustada ja midagi korrapäralist õppida. Aga juba 3 päewa pärast mõistnud tüdruk kümne kätse sõnad, pihitunnistuse ja küsimise tiigid nõnda selgeste pääst, et ime olnud kuulda. „Sieti tuleb see kõik Jumala armust,“ kirjab Kauschert juure, „aga siiski aitab palju, et inimesed uuesti raamatutest oma õiget emakeelt leiawad.“ Siiski, et küll katekismuse õpetusele mõistmata pähätuupimist süüks antakse, on juba 200 aasta eest mehed walmsad, et seda ei sünni. Kauschert kirjutab jälle: „Seepärast et kartsin, et pähäõppimine enam wastikut olekut kui himu kooli wastu äratub, siis ei sundinud mina kedagi. Aga sellest ei tulnud kahju: sest mitmekordse lugemise läbi saawad nad lugemises nobedamaks ja saawad katekismuse pähä, ilma et ise märkawadki“.

Ka Piibli lood ei näi koolilastel tundmata olevat. Küll puudus tarwiline õpetuseraamat täiesti, aga ewangeeliumidest Kodu- ja Kirikuraamatus ja Wastjese Testamendist lugedes jäiwad tähtsamad asjad lastele pea pähä. Ka sellest leiame Sangaste õpetaja Kauscherti kirjast kena näituse. „Hiljuti küsis minu käest keegi, kes sellepärast, et ta naese oli wõtnud ja pääle selle waene, mitte palju üle weerand aasta koolis ei olnud käinud, miks ühte pühapäewa nõnda ja teist teistiti nimetatawat. Kui ma teda õpetasin ja Miisklipäewast rääkides seletasin: „Meie ei pea inglid mitte kummardama, waid j. n. e.“ ütles tema kohe sinna juure: „See on õige. Sest kui Johannes ingli ette maha langes j. n. e. Joh. Ilmutamise (Jaani Awamise) raamat XIX.“ Seda tema kõnet kiitsin mina ja tuletasin kätse meele, mis katekismuse usin lugemine toob. Tema aga wõttis minu kõnest jälle kinni ja ütles: „Seda olen mina ka suures raamatus (Wastjese Testamendis) lugenud.“ Ja kui mina teda hooletuma kirikus käimise pärast noomisfin, kostis tema: „Kuidas ma seda wõin? Tee on pikk; kui kuri ilm juhtub olema, siis paluwad naabrid, et mina koju jään ja nende ees palun, loen ja laulan.“

Just laulu tähtsust tunti elawalt ära ja laulu harjutati koolis hoolega. Wiletsal järjel wõis kirikulaul sell ajal olla, nimelt ka jumalateenistusel. Et kohe ka koguduse laul toetust leiaks, peawad koolilapsed pühapäiwiti kirikus laulmas käima. Palamuses kõnniwad nad matustel koolmeistriga puusärgi ees ja saadawad furnud lauluga maha.

Et terasemad koolmeistrid oma lastele ka pisut kirjutamist on õpetanud, wõime kindlasti arvata, sest meil on tunnistusi, et 17. aasta saja lõpul kirjutamine rahwa seas mitte täiesti tundmata ei olnud. Kõngus õpetab õpetaja ka raamatukõitmist, mis sell ajal wäga tarwiline oli. Jsegi Tartus ei olnud Forseliuse ajal veel raamatukõitjat, veel wähem raamatupoodi. Kooliraamatute muretsemine oli Forseliuse ja Sangaste praosti Kauscherti käes. Tarwilisel korral toimetawad nemad raamatud õpetajate kätte. Mõõdamannes nimetame ka, kust koolilapsed raamatuid saiwad. Esiotsa pidiwad õpetajad kinkima. Hakkas koolitöö edenema, siis äratas õpetajate palwe ka mõisnikka awitama ja ostma. Tihti ostiwad wanemad ise. Kauschert ütleb 1688: „Muidu on kool mulle wähem maksma tulnud, kui aasta eest, sest obristi ja kommandandi herra Budberg on minu wäikese palwe pääle Sangaste lastele katekismusi ja lauluraamatuid ostnud, ehk ta ise küll üksnes rentnik on. Teised raamatud on enamasti talupojad ise muretšenud, nõnda et mitte paljalt enam kui 30 Wastset Testamenti siinsete koolilaste käes ei ole, waid neil ka kõitidel katekismused ja lauluraamatud käes on.“ Ja sedasama kuuleme teistest kihelkondadest.

Kooli aja kohta tuleb tähendada, et see umbes niisama lühikene oli, nagu praegu. Meie rahwa elutingimised teewad meie kooli talwekooliks. Alles siis, kui libedad tööd ja karjaskäimine möödas, leiawad lapsed mahti, kooli koguda. Koolid hakkasiwad Nowembri algusel, „14 päewa enne Marti.“ Teises paigas saadi alles pärast Kolmekuninga püha hakatust teha, olgu et koolmeister õigel ajal oma kodust tagasi ei tulnud, olgu et lapsi warem kofku ei saanud, olgu et ehk rehepeksmine kauem kestis. Tee lagunemise aegu lagunes ka kool ühest, enamasti enne Ülestõusmise pühi suurel nädalal. Koolmeister läks koju õrjama, õplased oma wanemate ehk omaste juure harilikule tööle.

Et selle lühikese ajaga koolitöö juured sügawasse ei wõinud tungida, saiwad terasemad kooliõbrad warsti aru. Zmeks peame panema, kui terawa pilguga wiga tunti ja parandati: meie katse koolile pandi juba 200 aasta eest alus! Et koolmeistrid suweajal koolist lahkujiwad, wõtsiwad õpetajad katsekooli waewa oma pääle.

Suure-Jaani õpetaja Gerth kirjutab: „Kes ligidal elavad, tahavad nädalas 2 korda minu juure tulla ja korrata, keda mina ristiusus siis ka edasi mõiksin õpetada. Kes kaugel on, peavad paraku nõndasama jääma.“ Mis palavus esimesel armastuse ajal: 2 korda nädalas katsele! Meie ajal peavad mõned 2 korda aastas liiks; kolmandad annakšivad katsekoolile hoobi, et tuiguks ja langeks ja ei iial ei tõuseks! Järva-Madiffes on „pääle Ülestõusmise pühi lapsed küll laiale läinud, aga õpetaja noomimise õhinal on nad kodus nõnda usinasti harjutanud ja on mõned nii kaugemale jõudnud, et nad täiesti selgesti ilma weata meie wanu raamatuid loewad, mida enam ei saaks nemad uutega toime.“ Puhjas funniwad wanemad suwe otsa lapši tööle, mõned tulewad aga kaks päewa nädalas laulma ja katekismust õppima, ühtlasi harjutawad nemad ka lugemist.

Nõndasama ulatawad meie õpetajate ja praostite katsumised Forjeliuse ajasse. Ülem konfistoriumi direktor Plater ja kindralsuperdend Fischer kihutawad tagant järele. Ja katsujad ei ole mitte laisad, käsku ja kohust täitma. Sangaste praost Kauschert rewideerib oma kooli iga 2—3 nädala tagant ja ütleb, et see weel „pisut“ olla. Laialised ameti ja praosti tallitused ei lubawat seda mitte tihedamine teha, nagu süda ihkawat. Meie praegused fewadised katsed on 1688 terwel Liivimaal kombeks saanud. Rahest praostist, Sangaste õpetajast Kauschertist ja Laiuse õpetajast Brocmannist, teame, et nemad fewade 1688 ise oma terve praoskonna koolid on läbi katsumud. Forjeliuse demeh, Brocmanni aruandest toome ühe koha proowiks: „Oma ringreisi katsel olen leidnud, et Jaani kiriku juures Põltsamaa ligidal (praeguses Kolga-Jaanis) 15 poissti oli, kes kaunisti lugemises endid oliwad harjutanud. Põltsamaa lossis pääle 20 lapsse, nende seas ühe tüdrukku, kes poisstest lugemises peaaegu ette tahtis jõuda. Üksis oli paljalt 6 poissti. Maarjal oli õpetajal Gerstenkornil 12 poissti, nende seas üks juur noor mees, kell lugemise pääle iseäranis suur himu oli. Palamuses on ligikaudu 15 poissti, kes kõik kaunis hästi oskasiwad. Dormas oli 25 koolilast, kes peenikeselt (sein) lugeda mõisiwad, nõnda et mina sellest rõõmu tundsin. M i n u o m a k o o l i s. oli mull kell talwel pääle 30 poissti, kes peaaegu kõik kofku loewad ja on nad oma katekismuse juba mitukorda läbi mõtnud, pääle wiimaste, kes juba ilusti weerida oskawad“ j. n. e. Paiguti mõtawad katsumistest ka mõisnikud osa ja aratawad õppimisele. Ifegi kindralkuberner Hastfer paneb rõõmuga õitswat koolielu tähele. Saarde õpetaja Boretius kirjutab 21. Aprillil 1688 Forjeliusele: „Oma Häädemeeste kooli üle pean

mina ka sõna saatma, et sääl hää algus on tehtud ja on selle koolile krahwi herra ja kindralkuberner kõrget auu üles näidanud ja omal teekonnal Pärnu linna kooli vaatamas käinud, kus ta mõned koolilapsed enesele ette laskis lugeda ja pärast armulikult koolmeistrile ja ka lastele raha kinkis."

Ka kodune õpetus leidis asutatud koolidest mõjuvat hoogu. See õpetuse viis on küll kõige wanem, aga elu õhutati temale alles koolide asutamisega sisse. Küll oli jenni kodust õpetust kangesti nõutud, aga täitmiseks puudus jõud, puudusivad õpetajad. Neid walmistas alles talwekool. Nõnda nagu Papi mõisa seminar koolide seemnekooliks ja taimelawaks sai, nõnda wiidi nüüd igas kihelkonnas koolist hariduse idusid igasse talusse, kust keegi laps koolis oli. Päälegi kanti mõistlikult hoolt, et walguse küünal, mis koolides põlema süüdati, kõigidele paistis, kes majas oliwad. Niipea kui mõned terasemad koolilapsed lugemise selgeks saawad, lasewad õpetajad neid kirikus koguduse kuuldes lugeda, katekismust üles ütelda ja laulda. Järwa-Madiskel lasseb õpetaja Rublach Jaanipäewal 1686 kõige noorema koolilapse, 9 aastase poisi, kirikus enne jutlust epistli ja ewangeeliumi kogudusele ette lugeda, mis selgesti, ilma kogelemata ja weata, korda läheb ja juurt imestamist sünnitab. Palamuse õpetaja waatab kangesti selle pääle, et lapsed pühapäew kõik kirikusse tulewad ja oma raamatutest wahwasti ligi laulawad. Sangastes wõib juba $\frac{1}{4}$ aasta järel üks tüdruk oma usinusest awalikult kirikus aru anda. Teised jõudsiwad juba mõne nädalaga nii kaugele. Kuidas see kõik mõjub, seda seletab Nõo õpetaja Poppius: „Nii hästi Sakslaste kui ka Gestlaste seas on juur rõõm, et noored koolilapsed oma raamatutega pühapäiwil kirikusse tulewad ja nõnda hoolfasti laulawad, mis ka juures olewate koguduse liikmete südames iseäralist waga tundmist (sonderliche Andacht) äratab.“ Weel paremine mõjub see aga laste kohta. „Ja kui teised niisugust asja kuulsiwad, ei tahtnud keegi kõige hooletum olla“, tunnistab Kauschert. Nagu lumetükk, mis katusel weerema saab, kasvab ja kasvab, nagu lumetükk, mida rändaja jalg mäeharjal liigutab, langema hakkab ja iga weeruga suuremaks tõuseb ja wiimaks kui päratu lumemägi all orus külad ja talud matab, nõnda lagunes laiale ja kasvab lagunedes hariduse mõte, lugemise himu. Kes ise kooli ei saanud — ja kui palju mahtusiwad ja jõudsiwad kooli — neid õpetasiwad kodus koolis käinud kasvandikud. Kus koolisid ei ole, sääl tulewad inimesed kaugeist naabrikihelfondadest ja muretsewad enestele raamatuid, et ise kuidagi mõne hää inimese abil lugema

õppida. Mõnes paigas on need koduse lugemise õpetajad väga iseäralikud. Risti õpetaja Herlinus kirjutab. „Siin elavad kats kerjajad, kes oma jalgade pääl roomavad. Need on ka lugemise ära õppinud ja õpetavad nüüd ka teisi.“ Tartu õpetaja Schütz ütleb: „Praost Rauschert on mulle 100 aabitajat saanud, mis mina aga mitte kõik omas koolides ei ole wälja jaganud, milledest meil kolm on, nii kui Ignati Hinriku, Merihärja Hinriku juures Tähtwere pool ja Harju Pärtli majas alewis, waid on ka naabrikihelkondadest nii kui Nõost, Rambjast ja Wõnnust poisid minu juure tulnud ja aabitsaid palunud, jah ka osalt tüdrukutel on himu tulnud, lugema õppida ja nad on aabitsaid minu käest soowinud, mis ma neile kõikidele ka olen annud, ja ma olen omas waimus selle üle rõõmus olnud, et Gesti noorel sool nii suur lugemise himu on, et ka tüdrukud ja tütarlapsed on hakanud lugema õppima, ja kus üks poisikene talus on, siis õpetab tema oma wendi ja õdesid lugema.“ Nõo auuks peame tunnistama, et Nõo mitte koolita kihelkond ei olnud, waid väga koolirikas. Jõelehmesse on Tallinnast üks naene tulnud, kes perewanemate laste käest lugema on õppinud. Õpetaja palwe pääle annawad mõisawanemad luba, et tema mõned talulapsed enese juure wõtaks ja neid lugema õpetaks, mis, nagu õpetaja Wilcken tõendab, hästi edasi läks, muud kui et nemad rohkem aega tarwitasiwad, kui see pois praegu, kes Forseliuse wiisi järel õpetab. Need õpetawad nüüd teisi, jah ka oma elatanud wanemaid, nõnda et need mitte üksnes iga pühapäew oma kabelis (abikirikus) ewangeeliumisid ja epistlid ei loe, waid ka kõiki laule terwest käsiraamatust dige wiisi järel laulda oskawad.“ Rauschert tunnistab: „Gestlane ütleb: Jumala sõna on nüüd küllalt wäljas. Kes õppida tahab, wõib seda hästi. Karjased kõnniwad loomade järel ja loewad raamatut. Mõned õpetawad kodus oma wendi lugema, teised juhatawad omasseid paluma ja laulma. Kes oleks wõinud arvata, et Gestlane selle pääle walmis on? Kes oleks julgenud aimata, et nii lühikese ajaga mitmes talumajas katekismus, laulu- ja palweraamat ja Wastne Testament kahes eksemplaris leida on? Jumal andku neile, kes seda wastumeelt näewad, rumalust ära tunda! Tema lasku oma sõna waim ja elu olla, et harjunud ebauss ja teised raskest patud tema auuks ükskord ära kaotsiwad! — Kes oleks wõinud uskuda, et waene Gestlane raamatute eest peaks midagi fulu kandma?!“ —

Rooli õpetuse wili ja waim tuleb kõige päält laste elus ja ülespidamises awalikuks. Et see waim waimustatud koolielu hommikul

kaunis ja armas on, siis on see kirjutajal armsaks kohuseks, sellest lõppeks paar sõna rääkida.

Õpetaja liikus selle kohta suur kartus, kuidas talulastega koolis toime saab. Ülemates ringkondades, kus mitmed tervet rahvast „mitte-inimesteks“ pidasivad, arwati, et niifuguste metisfutege raske on läbi saada. Talupojad jälle, kell koolmeistrite suur noorus ime-line näitas olevat, kuna koolilapsed paiguti habemikud ja hallpääd olivad, avaldasivad õpetaja veel rohkem umbusaldust koolitorra vastu. Kauschert kirjutab: „Aga see ei tahtnud talupoegadel kuidagi wiisi pähä finni hakata, et koolilapsed (sest et mõned pääle 20 aasta wanad ja habemikud, teised aga enamasti niifama wanad ehk ometi mitte palju nooremad olivad kui nimetatud Bengt) endid auufasti üles peawad ja õpivad, kui neid mitte wiststega ei ähwardata ehk karistata. Aga see kartus oli ilma aegu. Kui muidu umbes 6 Sassa koolipoisiti koos on, siis peab koolmeister palju tõsibust (Ernsthaftigkeit) j. n. e. tarwitama, kui nad sündliku korrapidamise ja sõnakuul-mise sisse peawad jääma. Seepärast ei ole see mitte wäikene asi, et piisikene poisikene (s. o koolmeister) toa täie Mitte-Sassa poisitaga toime saab.“ Ka mujalt kihelkondadest kuuleme niifama kiitwaid sõnu koolilaste elukombete kohta. Rõõmuga wõime kuulutada, et laituft kuskil silma ei puudu.

7.

Kooli statistika 1688.

Kui meie lõpuks Forseliusse kaswatusse tööd numbritega katsume üles kaaluda ja eelseiswale seletuse silmapaistwat otsust tahame finnitada, siis palume lugijat selle wähesega leppida, mis oleme jõudnud kokku korjata. Rohkemat saaki ei annud meie materjaal mitte wälja.

A.

Piivimaa.

Et seminari pesapaik Tartus oli; et Tischer ja Blater kõigest wäest koolitööd edendasivad; et Forselius ise siin rohkem õpetajatega kokku puutus ja maad mööda ümber käis, kui Tallinna pool, kus temal kirjawiihi pärast palju wastaseid oli; et Piivimaa jõukam, siis ei ole ime, et Piivimaaal haridus rutem laiale lagunes.

I.

Esimene Tartu praosfond lõuna pool Emajõge.

Selle koolikonna ustin koolikatsuja ja südi edendaja oli Sangaste praost Kaufchert. Siin leiame koolidest järgmised:

1. Sangastes	2 kooli	60	lapsega.
2. Rõngus	1 kool	45	" "
3. Helmes	2 kooli	?	" "
4. Põlvas	1 kool	?	" "
5. Harglas	1	"	" ?
6. Urwastes	1	"	25
7. Otepääs	1	"	31
8. Puhjas	1	"	76
9. Kambjas	1	"	?
10. Nõos	3 kooli	53	" "
11. Tartu Maarjal	3	"	40
12. Karulas	1 kool	5	" "

Ilma koolideta näitavad olevat Rõuge, Rõpina, Wastfellina, Wõnnu, Kanapää, Rannu.

II.

Teine Tartu praosfond põhja pool Emajõge.

Selle koolikonna hoolekandja oli Forseliuse demees, Laiuse praost Reinerus Brocman.

1. Kolga-Jaanis	1 kool	15	lapsega.
2. Pillistweres	1	"	25
3. Põltjamaal	2 kooli	22	" "
4. Äfjäs	1 kool	7	" "
5. Maarja-Magdaleenas	1	"	12
6. Palamuses	1	"	15
7. Kodaveres	1	"	15
8. Tormas	1	"	29
9. Laiuses	1	"	30
10. Suure-Jaanis	1	"	24

Ilma koolita oli Kurji.

III.

Pärnu praosfond.

Koolide eesotsas seisis siin Pärnu praost Freyer.

1. Pärnus	1 kool	40	lapsega.
2. Audrus	1 "	17	" "
3. Saardes	1 "	33	" "
4. Häädemeestes	1 "	15	" "
5. Halliste-Karksis	1 "	12	" "
6. Paistus	1 "	?	" "
7. Testamaal	1 "	?	" "
8. Jakobis	1 "	?	" "
9. Wiljandis	1 "	?	" "

Alma koolita olivad Wändra, Tori, Tarvastu.

IV.

Saaremaa.

Saaremaal näitab kooliasi juba wanasti kängus olevat. Paljalt Waljalast annab õpetaja Rüdiger elumärki. Kui Saaremaa waesust ja meres olekut meele tuletame, kuhu uued mõtted alles pikka aega ei wõisid ulatada, siis ei ole siin midagi imeks panna. Wastastest ei näita Forseliusel siin puudust olevat. Sest Rüdiger kirjutab, „et Jumal, kelle auu Forselius olla otsinud ja kes waeste rumalate Gesti noorte inimeste hääd suure, wäsimata tööga ustawalt olla edendanud, et Jumal teda wõtku kaitsta.“

B.

Tallinnamaa.

Tallinnamaa kohta puuduwad meil täielisemad sõnumed. Tallinnamaa wõitles wihast sõda Liiwimaa vastu ja üksnes mõned ühiskud sõbrad ja sugulased saatsiwad Forseliusle oma koolide üle aruandeid ja palusiwad Forseliuse käest juhatusst ja koolmeisterid. Et siin oleks aga see arwamine, nagu oleks Forseliuse aratam hää Tallinnamaast kuulmata mööda läinud. Juba 1686 paluwad Tallinnamaa õpetajad piiskoppi Gerthi, „et tema abinõustid ja teesid otsiks, kuidas ka meie maal nagu termel Liiwimaal koolisid saaks ja kuidas neid tuleks üles pidada.“ Ja see ei ole mitte ainus kord, kus niisuguseid

tahtmisi ja püüdmisi kuuleme. Ja et Tallinnamaal oma jagu koolitööd on tehtud, ehk olemised ja elamised siin küll raskemad olivad, tohime ühe aruande toel tõendada, mis 1693 aastast Tallinna konfistoriumi kirjade seas alal hoitakse. Wahest järgmises albumi lehes leiame mahti, nimetatud aruande najal Tallinnamaa koolidest seletust anda. Forfeliusele saadetud kirjadest võime paljalt järgmised sõnumed fiia üles panna.

I.

H a r j u m a a.

1. Madikfel	1 kool	60	lapsega.
2. Ristil	1	"	25 "
3. Jõelehmes	1	"	23 "

II.

W i r u m a a l.

1. Galjalas	1 kool	?	lapsega.

III.

J ä r w a m a a l.

1. Järwa-Jaanis	1 kool	17	lapsega.
2. Lüris	1	"	? "
3. Järwa-Madikfel	1	"	28 "

IV.

L ä ä n e m a a l.

1. Wigalas	1 kool	12	lapsega.

Kokku võttes kirjutab Forfelius ise piiskopp Gerthile, et koolilaste üleüldine arv õpetajate kirjade järel 950 olnud. „Nende juure tuleb veel 50, keda ma ise olen õpetanud ja kes mitte selle arvu sees ei ole.“ Pääle selle olla veel tõesti pääle 100 lapse, keda mitmes kihelkonnas olla koolitatud, kelle kindlat arvu aga praostid ja õpetajad mõne takistawa põhjuse pärast mitte ei olla võinud üles anda. „Cesti hull on minu meelest,“ hüüab Rauschert, „nagu sõdt, kus võsa pääl kasvab, mis hääd wilja kannab, kui võsa ära raiutakse ja wälja juuritakse. Zaewariigi pääle, mis Juunda rahwale pakuti, mille sisse nemad aga ei taha minna, käiwad patused ja paga-

nad, ja püüawad riigi laste asemel fiske tungida need, kell riigi õigust sugugi ei näita olemat. Kui teised mitte wirgad ei ole, siis jooksewad neist talupojad Jumala sõna tundmises aega mööda ette. Palju Gesti lasti jõuawad koolide kaudu siin ja jääl teine pool Tartut, Pärnu ja Tallinna pool nii kaugele, et nemad „tunnewad kuulnud sõna.“ Siis peab ka nende rahu olema kui jõgi ja nende õigus kui mere laened j. n. e. Seepärast wõime meie küll Kristuse sõna mööda tunnistada: „Mina kiidan sind, Jsa, taewa ja maa Issand, et sina seda tarkade ja mõistlikkude eest oled ära peitnud ja oled seda wäetimatele teada annud.“ Ja weel suuremad on Forseliusse enese lootused ja weel kõrgemad on need sihid, mis tema oma elus on seadnud. Juba 28. Juunil 1687 julgeb tema piiskopp Gerthile kirjutada: „Kui kõik ilmaasjata raskejed kõrwale jaadetakse, siis ei leitaks kord mitte ühtainust inimest, kell terwed meeled on, kes mitte lugeda ei oskaks. Ja meie wõiksimme tõesti loota, et selle poolest Tallinna- ja Liivimaaal asi parem saab olema, kui see senni Rootsi- ja Soomemaal on olnud, kus suurem osa inimesti mitte lugeda ei oska, nagu ma seda jäält läbi reisi-des kuulnud olen.“

Marus ja meres.

Kuulsin Mardust kiltatama,
Laane nurgas nuttemaie.
Klp. fiskejuh. 128—129.

Kewadine tibe külwitöö oli möödas. Undku walguse Jsa sooja päewapaistet ja saatku suur wiinamäe peremees karastawat niiskust, et seeme tõuseks, ja kaswaks esmalt orast, pärast päid, pärast täit nifu pää sees! Kesa ajal ruttas wäsimata kändja ja külwaja Forselius kuninga linna Stokholmi, et uuesti talupoegade kuninga ette astuda aru andma tehtud tööst, toetust paluma eelseiswaille weel suuremaile ettemõtetele. Tee kandis seekord Tallinna kaudu. Tallinnas leiame Forseliust weel — Juuli lõpul 1688. Tallinna piiskopp Gerth pidi seegi kord jälle tema ja kuninga wahel wahemeheks olema. Wõid olla, et Forselius Tallinna kaudu sellepärawi teekonna ette wõttis, et mõne sõbralikuma Tallinna õpetaja ja praosti käest soomkirjasiid piiskopile kaasa saada. Ja tõesti leiame mõnda tähtsat Tallinnamaa õpetajat Forseliusse sõprade liigis, kes soojalt tema kallid püüdmisi toetasiwad. Sõdelehtme õpetaja Wilcken kirjutab Juuli algusel 1688: „Sellest auust,

mis tema (Forselius) wäsimata usinuse pärast kooli töö ja kergema lugemise wiisi edendamises terve Liivimaa temale on annud, ei wõi ka meie Tallinnamaa waikides mööda minna, waid peab sellest tänuliku juuga ja meelega kuulutama. Nõnda nüüd kui see töö ükspäinis Jumala auu ja ligimese õnnistust taga nõuab, ja minu herra (Forselius) mitte seda, mis maailmast, waid mis Jumala pärast on, seeläbi kätte püüab saada, siis ärgu pidagu tema seda ka mitte kui üheks wõeraks asjaks, et temale paljude poolt wastu räägitakse ja wastu pannakse. Sest mida kallim ja armsam üks asi Jumala meelest on, seda enam pannakse wastu ja kiisutakse taga, ja et need seda teewad, kes oma ameti poolest Jumala auu peaksiwad edendama, siis sünnib see, et nemad häbenema peaksiwad, et nemad mitte ise seda ei ole teinud, waid teised peawad neile teed juhutama. Oleksiwad nemad ise selle töö alustajad, siis oleks see nende meelest üks jumalik ja suur asi olnud. Et aga nüüd teised sellega hakatust on teinud, siis ei pea see mitte õige olema." — Ja kui prohwet kuulutab kuulus ajaloo-kirjutaja, Järwa-Jaani õpetaja Kelch Forseliussele ette: „Et Teie oma armastatud isamaale mitte kuulamat ja kasulikumat häategu ei oleks wõinud teha, kui et Teie maakoolid hüüdma panite, seda saab õige enam järeltulew rahwapärlw ära tundma, kelle otjust ei armastus ega wihawaen ei wõltsi. Praegu elawate inimeste mitmekesine arwamine ei ole mitte selle auu wääriline, et see minu herra pääle nõnda mõjuma peaks, et tema läe töö küllest tagasi tõmbaks, päälegi kui päewaselge on, et õikide nende meeled, kes sellest ettewõtmisest kurjasti kõnelewad, oma kasu ja wihatundmiste läbi ära on solgitud. Kõik need, kes fenni Joosepi wea pärast enam ohkasiwad, kui et nad abinõusid jõudsiwad leida, wiga parandada, tunnewad siin Jumala sõrme ära. Ka need, kes selle töö warem hää meelega oleksiwad nurja ajanud, näewad nüüd õnnelikku edasiõudmist imekspanemisega.“

Wist juba Tallinnas valmistas Forselius kooli-aruande õpetajate kirjade põhjal, kus juures ta ka weel Tallinnamaa õpetajate sõnumeid wõis tarwitada. Südant liigutawate sõnadega seletab tema pikalt ja laialt koolide tarwitust ära, selgesti näitab tema takistuste ja raskuste pääle, terawa mõistusega otsib tema parandamise nõuusi, julgesti nõuab tema piiskopi Gerthi käest abi ja toetust. „Et ole mina ka mitte kahewahel, et kõrgeauuline herra nõndasama kui nemad esimene piiskopp on olnud, kes Gesti koolipoisja kuningliku majasteedi ette on wiinud ja esimeste Gesti koolimajade, koolmeisrite ja nende palga pärast hääd hakatust teinud, nüüd ka edaspidi muret kannawad,

et kuningliku majesteedi, meie kõigearmulisema kuninga ja isanda juures Eesti koolide kohta hää mõjuandev otjus tehakse ja et kõige kõrgema auu ja paljude tuhandete waeste Eesti hingede õnnistust mõne ükshu wäheise inimese mõju pärast mitte tagurpidi ei aeta."

Need on wiimased sõnad, mis meie rahwakooli isa oma sülelapse kasuks kirja on pannud; see on selle mehe wiimane tahtmine ja testament, kes enesest tohtis tunnistada: „Zumal on mulle niisuguse pää annud, et mina (ilma et iseoma kiitust kuulutan) asjade üle hästi oskan järele mõtelda, et mina kõik selle maailma wara ja rõõmu tahan pühkmiks pidada ja et mina oma terve eluaeg otša äratüdinemata waewaga ja wõrkusega suurt Zumalat saan teenima."

Zuuli kuu lõpul 1688 lahkus Forselius kodumaalt. Lahked tuuled kandsiwad tema Tallinna sadamast kuninga linna Stokholmi. Õpetajate palawad soovid ja palwed saatsiwad teda teel. „Palun Teile Zumala käest õnnelikku teereisi, õnnelikumat asjaajamist ja kõige õnnelikumat kojutulekut!" hüüdis Wiljandi õpetaja Pastelberger.

Kõige õnnelikumat kojutulekut! — ! — !
Sellsamal sügijel laulsiwad Läänemere laened kohisedes Forseliusele kojumineku laulu — „kõrgeks tehtud taewa linna, oma ema sülesse!" —

Kaks sada aastat läfsiwad mööda. Unustatud ja auustamata oli wõitleja, kes oma elu suure Zumala auuks, rõhutatud rahwa hinge õnnistuseks oli pühitsenud. Sääal seisis Soome lahe kaldal üks noor mees, kes selle rõhutatud rahwa poeg oli ja kes ka suurt Zumalat tahtis teenida oma päästetud rahwa kasuks, ja tema mõtted wiibisiwad kaugel muistestes aegades ja tema silma ette tõusis hiigla kõrguses see mees, kes tema armastatud rahwast on armastanud surmani. Ja laene libises laene järel tema jalge ette ja waike rahu kattis maad ja merd. Siis oli tema meelest, nagu kostaks „langewa mere laenesta, kõikumata kaljukünkasi" temale kõrwu see taewase isamaja hää: „On sada need surnud, kes Issandas surewad sest ajast! Tõesti, ütleb Waim, et nemad peawad hingama omast waewast, ja nende teod käiwad ka nende järel!" Ja tema läks ja noppis kodumaa pinnalt kuiwanud kõrtest selle mälestuse lehe ja pani ta wärisewa käega selle mehe wiluda haua pääle, keda tulew sugu Eesti kirja keele rajajaks ja Eesti rahwakooli isaks nimetagu, ja tema suu ja süda hüüdis: „Tänu, tänu sull, kallis mees!"

W. R.

Gustav Adolf.

alwekuu 10. päewal 1883 pidas terve ewangeeliumiusuline maailm Ewangeeliumi kiriku alusepanija Martin Lutheruse neljasaja-aastast sündimispäewa. Ja jõulukuu 9. päewal 1894 oli ewangeeliumiusulisiil mail jälle üks ülewäga tähtjas päew pühitseda. See oli selle mehe kolmesaja-aastane sündimispäew, kes, otsegu Riideon ennewanasti Jsraeli rahwa Midjanite käest, nõnda Ewangeeliumi kiriku Roomlaste käest ära on päästnud, otse siis, kui kitsik kõige libedamaks oli läinud ja Rooma pool ju hõisati: Ewangeeliumi kiriku wiimne lugu on warsti lauletud! See mees oli õnnis Rootsi kuningas Gustav Adolf.

Gustav Adolf sündis 9. jõulukuu päewal 1594 Stokholmi linnas. Säääl seisis tema kätki kuninglikus loosis. Tema isa oli Södermanlandi hertsog Karl, pärastine kuningas Karl IX, kuulsa Rootsi kuninga Gustav Wasa kõige noorem poeg; tema ema oli Kristina, Holsteini hertsogi Adolphi tütar, Karli teine abikaas. Esimesest abielust oli Karli kõigest üks tütar sündinud, sellepärast oli isa rõõm poja sündimise pärast iseäranis suur. Uue aasta päewal 1595 ristiti noor prints ja talle pandi mõlemate wanaisjade nimed: Gustav Adolf. Pidulikult pühitseti printsi sündimist alles 9. Weebruariil, kui hertsogi proua esimest korda kirikus käis. Pidul räägiti printsi tulewiku kohta paljugi tähtsaid sõnu. Üks kõneleja kuulutas ette, et tema läbi uus aeg Rootsi maale alata, sest et ta päewa tõusu ajal sündinud. Teine kõneleja

kuulutas, et temast kõige kuulsam põhjamaa kuningas saada, sest kuulus Rootsi tähetundja Tycho de Brahe olla ühe uue tähe taevast leidnud, ja see ei võida muud tähendada, kui kuulust kuningat, kes Rootsi tulewat, ja see kuningas ei võida keegi muu olla, kui noor prints Gustav Adolf. Mitmed pidurdused lehwitanud kõne ajal huuli.

Karl IX kandis oma poja kasvatamise eest kõige paremat hoolt. Kõige targemad ja ustavamad mehed waliti talle koolmeistriks ja ihu ja waimu kofumise eest kanti ühewõrra muret. Terane laps õppis ka niisuguse hoolega, et tema koolmeistritel lust õpetada oli. Gustav Adolfi hääst pääst annab ju see tunnistust, et tema kuus keelt kõneles ja pääle selle weel nelja keelt mõistis. Üheski teaduses ei olnud ta tundmata ja sõjakunsti tundis ta paremini kui ükski teine. See on seda enam tähelepanemise wäärt, et ta seda kõik oma 17. eluaastani oli ära õppinud.

Juba lapsest saadik oli näha, et Gustav Adolfist mees saab, kellel süda ja pää õige koha pääl on. Ühekorra mängis ta koplis. Temale wõeldi: „Ära pööjaste hulka mine, sääl on nõelusfid!“ Kohe käsks ta oma ülewaatajat: „Too mulle tubli teibas, ma lõõn nõelusfid kõik maha!“ Teine kord waatles prints mere kaldal sõjalaewu. Üks ohwitseer küsis: „Mihukese laewa ja enesele wõtaksfid, kui sulle luba antaks walida?“ Prints näitas sõrmega kõige suurema pääle ja ütles. „Selle wõtaksin ma omale!“ Ohwitseer küsis uuesti: „Miks ja siis selle laewa wõtaksfid?“ Prints kostis: „Sellepärast, et selle laewa pääl kõige rohkem suurtükka on!“ Ühekorra jälle tõi üks talupoeg temale ilusa hobuse kingituseks. Prints oli ülewäga rõõmus. Ta wõttis oma kufru, mis kuldtukatissid täis oli, kallast ta kinkija kätte tähjaks ja ütles: „Sull pole raha, aga wõib olla, et julle teda ükskord tarwis tuleb!“ Jsa tundis ära, et pojaft mees saab, sellepärast oli ta Rootsi tulewase käekäigu pärast mureta. Ja kui riigiülemad ühekorra nõudsiwad, et tema tähtsaid, aga suurt waewa ja kulu nõudwaid muutmisi pidi ette wõtma, siis kutsus kuningas oma poja, näitas sõrmega tema pääle ja ütles: „See jääb tema teha!“

Kui Karl IX 30. Oktobril 1611 ära suri, ei olnud Gustav Adolf weel täiesti 17 aastat wana. Aga Jumala pääle lootes astus ta auujärje pääle. Ja Jumala abi oli noorele kuningale rohkesti waja. Kolm naabririiki pidasiwad parajasti Rootsi maaga sõda ja kuningas nooruse pääle mõteldes hõiskasiwad nad nüüd: „Wõit on nüüd meie käes!“ Päälegi oli kodus mõnigi asi teistti, kui ta oleks pidanud olema. Riigikasja oli tühi, riigikord oli waene. Siiski ei

kartnud Gustav Adolf mitte, waid hakkas julgesti walitsuse tööle. Kõige päält muretses tema enesele targad ja truud nõuandjad ja nende juhatajaks seadis ta ühe väga targa ja ustawa mehe, nimega Axel Ogenstierna. Nende abiga seadis ta kodused asjad korda. Siis pööris ta oma filmad südilt waenlaste poole.

Kõige esmalt wõttis ta Daanlased käsile. Seda oli hädasti waja, sest üks osa Daani sõjawäge oli ju Rootsimaal ja ahwardas päälinna kallale tungida. Südi oli kuningas küll ja oma nooruselt hoolimata osaw sõdija, aga Daanlaste wägi oli palju suurem, sellepärast oli wõidusaamine raske. Siiski tegi Gustav Adolf Daani kuningale niipalju pääwalu, et rahu pärast rääkima hakati. Lepiti nii kokku, et Daanlane annab ärawõidetud maad Rootstile tagasi, aga Roots maksab Daanile üks miljon taalrit sõjakulu ja jenni, kui wõlg weel maksmata, jääb tähtjas kindlus Elfsborg Daanlase kätte. Leping kirjutati 14. Jaanuaril 1613 alla.

Siis läks Gustav Adolf Wenelaste vastu. Selles sõjas käis Rootslaste käsi hästi. Rootsi kindral de la Gardie wõitis Wene kindrali würsti Trubezkoi Bronnizy lahingis ära ja wõttis kõige maa kunni Nowgorodi linnani ära. Kuningas ise piiras Pihkwa ümber, aga ei saanud linna kätte. Tehti wiimaks Stolbowos 1617 rahu, mille järele Ingrimaa Nöteborgi linnaga ja osa Karjalat Rootslastele jäi, kuna teised ärawõidetud maad Wene tsaarile Michael Feodorowitschile tagasi anti. Seda rahu pidas Gustav Adolf nii tähtjaks, et ta rahulepingu allakirjutamise juures ütles: „Nüüd lahutawad meid Wenelastest suured järwed, Laadoga ja Peipsi, 30 penikoormat laiad jõed ja kindlad linnad; Jumal tänatud, Wenemaa on Baltimereft ära lahutatud ja loota on, et Wenelastele raskeks läheb sellest ojast üle hüpata!“

Wahetajal oli Gustav Adolf täieks meheks kaswanud. Tema tegumoe üle kirjutab üks ajaraamatu kirjutaja nõnda: Gustav Adolf oli pää wõrra pikem kui tema rahwas. Tema kulla karwa juuste pärast nimetati teda kuld kuningaks. Ta suured filmad järeliwad julguseft ja kõrguseft, tema nägu oli tõsine ja tasane. Selge filma ja terawa waimuga katsus ta inimesed ja asjad läbi, ja tema otsused oliwad ikka õiged. Ta armastas õigust ja kindla meele ja raudse tahtmisega oskas ta oma eesmärgile jõuda. Hirm ja kartus oli temale tundmata. Sõjas oli ta julge ja wahvasti wõitles ta oma wäe ees otsas. Tema ütles: „Kes teisi surma juhu wiib, see peab ise surmale filma vaatama!“ Tema oli waga mees ja elaw usf täitis tema sü-

dant. Jumala sõna pidas tema üle kõige kalliks ja iga tahes oli ta walmis Kristuse armuõpetuse pärast furma minemas.

Kohe pärast Wene sõja lõppu pidi Gustav Adolf Poolakate wastu wälja minema. Poola sõda tõi tema Liiwimaale. Liiwimaa oli suure Wene sõja ajal Joann Hirmsa päiwil aastal 1561 Poola alamaks saanud, kuna Gesticimaa sellsamal puhul ju Rootsi riigiga oli ühendatud. Ehk küll Poola kuningas Sigismund August Liiwimaad mõgawennaste ordu käest enese alla wõttes oma kuningliku sõnaga, allkirjaga ja pitseriga oli tõotanud ja finnitunud, et meie maal ewangeeliumi usk pidi puutumata jääma, siiski püüdis Poola walitsus pärast Wene sõja lõpetust Liiwimaalt ewangeeliumi usku ära häwitada ja katoliku usku jälle walitsema panna. Seks tarwitati kõiksugu wägivalda. Kirikud wõeti ewangeeliumiusuliste käest ära ja anti katoliiklastele; õpetajad aeti minema ehk pandi wangi ja kirikumõisatesse jaadeti katoliku paatrid elama; rahwast aeti piitsaga katoliku usu lauale. Aga ju oli ewangeeliumi usk meie rahwale nii armsaks saanud, et paljud endid ennemalt lastsiwad weriseks peksta, kui et nad Rooma usku oleksiwad tagasi läinud. Nii oliwad meie maal lood, kui Gustav Adolf meie maale tuli. Sellepärast ilmus ta meie rahwale kui Jumalast saadetud Riideon, kui usuwõitleja ja ärapääftja. Kakssteikümmend aastat kestis sõda ja meie isamaa nägi raskeid päiwi. Aga Jumalale tänu! Gustav Adolf jäi wõitjaks. Tartu ja Pärnu ja Riia linnad wõttis Rootz ära ja linnadega ühtlasi sai maa Rootsi alla. Gustav Adolf läks weel edasi. Ta wõttis kõik Poola päralt olemad Baltimere rannamaad ära ja tungis ju Poola südamesse. Siis palus Poola kuningas Sigismund rahu. Ja Altmarkis tehti 16. Septembril 1629 Poolamaaga rahu. Selle rahu järele jäi terve Liiwimaa ja Preisimaa mererand Rootsi kätte. Seega oli terve Gesticimaa maa, maha arwatud üksi Saaremaa, Rootsi alamaks saanud. Aga sellega ühtlasi olime katoliiklaste käest pääsnud. Jesuiidid pidid ühes oma wäärõpetusega meie maalt jädawalt ära minema. Kirikutes hakati jälle selget Jumala sõna kuulutama. Linnakirikutes oli seda kohe wõimalik, sest linnakirikud oliwad sõja ajal terweks jäänud. Aga maakirikud oli sõda suuremalt osalt ära põletanud. Tartu ja Wõrumaal oli kõigest 7-mes kirikus wõimalik jumalateenistust pidada, teistest kirikutest polnud muud järel kui suitsunud müürid. Pärast rahutegemist oli kuninga esimene mure uute maakondade eest hoolt kanda, et sõja läbi ära kurnatud maad jälle kofuma hakkasiwad ja waenu ajal ümber lükatud kord jälle jalale seatud saaks.

Iseärانىs kuningliku käega jagas ta Liivi- ja Gesti maale, mis hä-
 dasti waja oli. Kõige päält waatas kuningas kiriku ja kooli pääle.
 Riia linna seadis ta konfistoriumi ja käsksis õpetajaid iga aasta sinodil
 koos käia koguduste waimulikkude tarwituste üle aru pidama ja pani
 Liwimaa kiriku juhatajaks wahwa usumehe Hermann Samsoni. Tal-
 linna läkitas ta piiskopi Johannes Rudbecki Gesti maa kiriku asju läbi
 katsuma ja korda seadma. Riiga ja Tartu ja Tallinna asutas ta güm-
 nasiumid ja pisut enne surma 1632 ka suurekooli Tartu. Nii oli üle-
 mate seisuste koolitamise eest hoolitsetud. Aga ka alam rahwas seisis
 waga kuninga südamel pääl. Tema käsksis talurahwale kooliõid asu-
 tada ja andis rahwa koolitamise ülewalmamise õpetajate hooleks.
 Ka andis ta käsu, wakuraamatuid seada, et talurahwale ülearu orjuse
 läbi liiga ei tehtaks. Kuninga nõuu oli, talurahwa põlwe niisama
 kõrge järje pääle tõsta, kui Rootsi talupoegadegi põli oli. Aga ini-
 mene mõtleb, Jumal teeb. Kuninga hääd tahtmised meie maa ja
 rahwa kohta pidiwad esiotja täitmata jääma, sest et temale suurem ja
 tähtsam töö ära teha tuli, kui pisukeste Gesti rahwa käekäigu paran-
 damine. See töö oli ewangeeliumi kiriku ärapäästmine Rooma kiriku
 wägiwalla alt.

Ju 1618 aastast saadik oli Saksjamaal raske usujõdda põlemas,
 mis kolmekümneaastaseks sõjaks nimetatakse. Katoliku usk sõdis ewan-
 geeliumi usu wastu. See oli wõitlemine elu ja surma pääle. Kui
 Roomlased wõitjaks jäiwad, siis oli ewangeeliumi usk kadunud. See
 oli sõdjatele ja päältwaatajatele selge. Gfimestel aastatel oli sõjadrõnn
 heitlik olnud, aga pärast poole kaldus wõit katoliiklaste poole. Ja
 kui wägiwaldne Wallenstein ja toores Tilly katoliiklaste sõjawäe ju-
 hatamise oma kätte wõtjwad, siis kaotasiwad ewangeeliumiusulised
 ühe lahingi teise järele ja nende maad sattusiwad wõitjate kätte. Aga
 wõitjad käiswad wõidetud maa ja rahwaga hõdelamini ümber kui
 metsalised. Soldatid ajasiwad piikidega koguduse kirikust wälja, rii-
 jusiwad kirikud ja majad paljaks, wõtjwad rahwa käest kõik ära, mis
 wõtta sündis, ja kui järk seljas terwe oli, siis kisti seegi seljast ära.
 Ja mis nad kaasa wõtta ei wõinud, selle hämitasiwad nad ära:
 Hooned pisteti põlema, elajaloomad forgati furnuks, haljas wili
 sõõdeti hobustele ehk tallati ära, walmis wili pandi põlema, toidu-
 nõund wifati puruks. Ehk kui nad mõnes kohas enam inimlikud oli-
 wad, siis ei leppinud nad säälgil muidu, kui et neid pidi kõige parema
 sõõgiga sõõdetama ja kõige kallima joogiga joodetama. Päälegi pidi
 iga sõõgi ajal iga taldreku alla hõbetaaler pandama, mis sõõja oma

tasku pistis. Kui palju sõjamehed raha kofku riisusiwad, seda wõime sellest arvata, et seitsme Tilly soldati juurest 24,000 kuldnat kuld- raha leiti. Aga kui kuskil linn tormiga ära wõeti, siis ei antud kellelegi armu: Mehed, naesed, noored, wanad, hallid raugad, imewad lapsed tapeti ühte wiisi ilma armuta ära. Üks soldat kelfis, et tema Magdeburgi linna ärawõtmise juures kakskümmend last oma piigi otsa nagu filgud wardasse ajanud. Siis kifendas terve ewangeeliumi kogudus taewa poole, et Jumal ise neile abimehe saadaks, kes neid Roomlaste käest ära päästaks.

Ja abi tuli. Abitooja oli Gustav Adolf. Ju ammu oli tema ewangeeliumiusulisi filmas pidanud ja neid alati armastawas südames kannud; aga kui nende jõud ifka nõrgemaks jäi ja katoliiklaste wõimus ühte lugu kaswas, siis walmines waga kuninga südames nõuu, ewangeeliumi usu rahwale appi minna. Aga Poola sõda ei annud temale mahti tahtmist teoks teha. Kuid nii pea kui Poolamaaga oli rahu tehtud, hakkas kuningas sedamaid appiminemise wastu walmistama. Kewadel 1630 oli sõjawägi walmis teele minemas. Kuningas kutsus Rootsimaa seisused, mõisnikkude, waimulikfude, kodanikkude ja talurahwa saadikud, päälinna Stokholmi kofku ja kuulutas neile 20. Mail 1630, et ta usuwendadele Saksjamaale appi läheb. „Kõige wägewam Jumal on tunnistajaks,“ rääkis kuningas, „et ma mitte oma auu otsides seda sõda ei alga, waid et ma oma kallimat wara, oma ewangeeliumi usku, tahan kaitsta; sest see on igamehele selge, et katoliiklased ewangeeliumiusulisi tahawad maa päält ära kaotada; keiser Ferdinand tallab mu usku jalgega, ta on mu waenlasi toetanud, ta kiusab mu sõpru taga, ta firutab oma kätt wälja minu krooni järele; Saksjamaa ewangeeliumiusulised paluwad ärdasti abi ja Jumala abiga tahame neile abi wiia!“ Siis laskis kuningas oma nelja-aastasele tütrele Kristinale truudust wanduda, kelle kätte siis kroon pidi saama, kui Gustav Adolf sõjas langeks, manites kõiki Jumalat karta ja digust teha ja usus kindlaks jääda, et kuningas ja alamad ükskord taewas teine teist jälle näha saaksiwad, ja jättis kõiki südamelikult Jumalaga. Terve saadikute kogu nuttis, kui kuningas oma tütresele suud andis ja ta Jumala hooleks jättis. Riigiwaltisuse asjad usaldas kuninga wiiginduukogu kätte, kellele kohuseks tehti, igas tähtsamas asjas kuningale kinnitamist ära oodata ja kõigi oma tegemiste ja tallituste üle kuningale aru anda. Kõigele riigile firjutati ette, kolm päewa palwe- ja patustpöörmisepüha pühitseda, ja

Waewalt oli laewawägi mere pääl, kui tuul lõunasse pööris, nii

et mõimata oli teele minna. Sigi neli nädalat pidivad laevad Elfsnabeni sadamas pärituult ootama. Ja kui tuul põhja pööris, siis purjetasivad nad õnnelikult merest üle ja jõudsid just 100 aastat pärast Augsburgi usutunnistuse ettelugemist 25. Juunil 1630 Saksamaa randa. Järgmisel päeval mindi maale. Nii pea kui Gustav Adolf maale astus, langes ta põlvili ja tänas Jumalat õnneliku mereõidu eest ja palus taewast ewangeeliumi kirikule abi ja ärapäasimist. Kui sõjamehed pärast palwet filmi pühkivad, ütles kuningas: „Ärge nutte, waid paluge Jumalat; mida ärdam palwe, seda suurem mõit!“

Aga mis ütlesivad ewangeeliumi usu waenlased? Keiser Ferdinand naeratas Rootsi kuninga maaletulemist kuuldes ja ütles: „Sooh, siis on meil üks waenlasekene rohkem!“ Ja juuresolijad sõnastivad: „Nojah, kui lumekuningas keisri ligidale jõuab, küll ta siis ära sulab, nagu lewadine lumi!“ Aga jesuiitide altariite ees paluti: „Püha neitsi Maarია, hoia meid Rootsi kuradite eest, päästa meid Soome ja Lapi paganate käest!“

Gustav Adolfil ei olnud enam wäge kaasas kui 15,000 meest. Aga seda kindlam oli tema lootus Jumala kõigewägewama abi pääle. Jumalat teenis ta kõige oma sõjawäega. Iga hommiku ja õhtu peeti kõige sõjawäega palwet ja iga pühapäew peeti jumalateenistust. Kuningas oli wägew palwemees ja tema tahtis, et ka tema sõjamehed kindlasti palwesse jääwad. „Kõige parem ristiinimine on ka kõige parem soldat!“ ütles kuningas. Isegi sõjalipud andsidwad kuninga wagast meelest tunnistust. Ühe lipu pääle oli kuldkirjaga kirjutatud: „Ous Jumal meie poolt, kes mõib siis meie wastu olla?“ Teine lipp kandis päälkirja: „Gustav Adolf, Rootsi kuningas, usu kaitsja!“ Viimama rügemendi lipp oli must ja selle pääle oli walge wärwiga Isaaki ohwerdamine maalitud ja pildi all sõnad: „Nii kui Abraham oma poja Jumalale ohwraks wiis, nõnda anname meie oma elu kuningale!“ Suure waljusega walwas kuningas selle üle, et seadust ja korda peeti. Riisumine oli jurmanuhtluse ahwardamisega ära keelatud. Arad aeti häbiga minema. Kaardimängijad ja purjutajad pandi wee ja leiba pääle. Kurjategijad lasti püssiga maha. Häbiastawat ihunuhtlust ei antud. Ohwitseride kahewõitlused olivad kõwasti ära keelatud. Ühekorra juhtus kuningas jaole, kui kaks ohwitseri parajasti tahtsidwad kahewõitlusele minna. Kuningas astus ruttu waele ja ütles: „Kes estimehe hoobi lööb, selle pää langeb timuka firwe all!“ Soldatitele oli lubatud oma naisi ja lapsi kaasa wõtta, aga hulkwad naeste-

rahwad, kelledest katoliiklaste wägi kubises, ei tohtinud Rootsi leeri ligigi tulla. Sõjameeste laste jaoks oli igas rügemendis oma koolmeister, kes igapäew, kui mitte teel ei oldud, õpetust andis. Lahingipäewadelgi ei jäetud kooli seisma. Ühekorra lendas waenlase suurtükifuul koolitelli ja tappis mitu poisji ära, aga üksti laps ei liikunud paigast. Nii kindel fõrd walitses lastegi juures. Korrapiidamises oli kuningas ise kõigile hiilgawaks eeskujuks. Ja kõik, mis soldatitele oli lubatud, seda anti neile karwa päält. Sõjamehed said oma toidu, oma riided, oma palga ikka korra pärast kätte. Ra sõjariistad oliwad kõige uuema wiisi järele walmistatud, kerged kanda ja hõlpsad tarwitada. Rooma sõjawäes oliwad suurtükid nii raske, et alles kolmkümmend hõrga neid jõudsiwad wedada. Rootsi suurtükid oliwad nii kerged, et kaks hobust neid kuhu tahes wedada wõisid; ja kui hobuseid ei olnud, siis sai neid ka inimeste jõuga edasi wiia; neid nimetati nahksuurtükideks, sest et õhukene wäsest walatud suurtükiraud tugewa nahaga oli ümber mähitud ja nõõridega kõwasti finni punutud, et pauk toru lõhki ei ajaks. Keisri wäe püssid oliwad nii raske, et nendega muidu lasta ei saanud, kui harf löõdi maa sisse püsti, püssiraud pandi hargi harade wahese, siis alles wõis soldat sihtima ja lastma hakata. Kuninga wäe püssid oliwad kerged, kätt pani püssi karmasti palgesse ja pauk käis sedamaid. Katoliiklaste piigivarred oliwad kolm sülda pikad, nii et neid piikisid kitsas paigas pruukida ei wõinud. Rootslaste piigid oliwad lühikese warrega, kerged, hõlpsad igal pool tarwitada. Ja kui lahingisse mindi, siis pani kuningas sõjawäe wäikestesse jalkadesse, et waenlaste kuulid mitte ei saaks suurt kahju teha. Ka hoidis kuningas ikka ühe osa wäge tagawaral, kes siis tule ette läksiwad, kui esimesed rügemendid ju ära wäsiwad. Seda wiisi oli kuningas endistes sõdades ikka wõidu kätte saanud.

Saksamaa ewangeliiumiusulisele rahwale läks Gustav Adolf appi. Nüüd oleks wõinud arvata, et teda ewangeliiumiusuliste wõrstdide poolt hõisates vastu wõeti. Aga seda ei olnud. Sest wõrstdid kartsiwad keisri wiha, mis nende pääle oleks wälja walatud, kui wõit, nagu kindlasti armati, keisri kätte jääks. Päälegi ei usaldanud Saksa wõrstdid Rootsi kuningat dieti, sest nad ei suutnud seda uskuda, et põhjamaa kuningas üffi usuwendadele abi tooma kardetawale sõjateele oli tulnud. Nemad mõtlesiwad, et Rootsi kuningas nende maad ja linnad niisamuti enesele wõtab, kui ta Wene sõjas Ingrimaa ja Poola sõjas Liwimaa ja Preisi rannamaa enesele oli wõtnud. See

umbusaldus kurbastas waga kuningat ja takistas teda tema päästmise töö juures. Gustav Adolf pidi ewangeeliumiulisti Saksa würstistid, kuigi ilma mõega hoobita ja püüsi pauguta, sundima, oma linna wärawaid Rootsi wäele lahti tegema ja oma sõjawägesid abiwäeks andma. Pommeri hertsog Bogislaw awas temale kõige enne oma kindluste wärawad ja tema maa sai ka kõige enne Tilly rüüstajatest puhtaks. Mõga mõõda ja wiivitades tegiwad teised würstid sedasama. Aga wiivitamine maksis mõnikord kallist hinda. Nii jattusiwad Neubrandenburgi linnas 2000 Rootslast, kellele Brandenburgi hertsogi poolt õigel ajal abi ei tulnud, Tilly kätte ja pisteti kõik piigiga furnuks. Ja suur ja tähtjas Magdeburgi linn langes Tilly kätte, sest et Sakseni kuurwürst Johann Georg mitte Rootsi wäele õigel ajal luba ei annud oma maast läbi hädas olewale linnale appi minna. Linn riijuti paljaks ja tehti maa taja. Rahwas löödi maha ehk tehti kerjajaks. Terwelt 30,000 inimest tapeti ära. Tilly ise kirjutas Baieri kuurwürstile: „Jeruusalemma ärarikkumisest saadik ei ole hirmsamat ärähäwitamist olnud, kõik meie soldatid on rikkaks saanud!“

Magdeburgi hirmus ärähäwitamine pani Saksa würstide südamed wärisema. Nüüd alles nägiwad nad ära, et neil muud päästjat ei olnud kui Gustav Adolf. Ja nüüd ruttasiwad kõik temaga lepingut tegema, et ta neid keisri sõjawäe eest kaitseks. Ja seesama Sakseni kuurwürst Johann Georg, kelle süü läbi Magdeburgi linn õigel ajal abi ei saanud, palus nüüd Rootsi kuningat Jumala keeli, et ta Tilly wastu lahingisse läheks. Aga Gustav Adolf ei tahtnud enne lahingist midagi teada, kui kõik abiwäed koos oleksiwad. Ja ka Tilly hoidis lahingi eest kõrwale, sest senniajani wõitmata lumekuningas oli tema meelest kardetaw waenlane. Aga wiimaks ei saanud kumbki enam lahingi eest kõrwale minna. Breitensfeldi juures Leipzigi ligidal puutusiwad mõlemad sõjawäed 7. Septembril 1631 teine teisega kokku. Tilly wägi oli hästi warjatud, Rootsi wägi ilma kõige warjuta. Aga enne lahingi algamist heitis kuningas ise ja kõik tema sõjawägi põlwili maha ja kuningas palus walju häälega: „Kõige wägewam Jumal! Waata armuga taewast maha oma sulaste pääle ja aita meid sinu waenlasti ära wõita! Meie oleme oma isamaa maha jätnud, et oma werd ewangeeliumi eest ära walada. Anna meile wõitu oma püha nime pärast! Amen.“ Siis mindi tule ette. Südi kindral Pappenheim jooksis oma ratsawäega seitse korda Rootsi wäe pääle tormi, aga seitse korda löödi ta werise pääga tagasi. Tilly ja tema sõjamehed wõitlesiwad kui lõwid. Aga Rootslased ei taga-

nenud. Tilly ise sai kolm haava ja üks päratu suur Rootslane ajas teda taga; aga et tall laadimiseks aega ei olnud, püüdis ta pistoli päraga kardetawat maenlaste pääjuhtijat maha lüüa, kuid enne kui see tall korda läks, tappis teda püssikuul. Tilly wägi taganes ja ka Pappenheim pidi wiimaks põgenema. Wõit oli täiesti Rootslaste käes. Ja saak? Terwelt 70 lippu, 27 suurtükki, Tilly leer, kõik rööwitud wara ja keiserlik sõjakassa.

Selle wõidu järele oli Gustav Adolfile terve Saksamaa lahti. Katoliiklased wärisestiwad, ewangeeliumiusulised hõiskasiwad. Gustav Adolfi auustati kui Jumalast saadetud päästjat, kiideti teiseks Riideoniks, nimetati põhjamaa wägimeheks. Nüüd oliwad kõik ewangeeliumiusulised Saksa wärstid walmis Rootsi lipu all wõitlemas. Ja Gustav Adolf wiiski oma sõjawäe wõidust wõidule ja sai saaki saagi pääle, mis kõigi sõjameeste wahel kristlikult ära jaeti. Lechi lahingis 15. Aprilil 1632 sai Tilly surmahaawa ja Baierimaa päälinn München pidi Gustav Adolfile oma wärawad lahti tegema. Kuurwürsti lossis wõttis kuningas kortexit. Loss oli wäga tema meele pärast ja ta küsis linnawanemalt: „Kes on selle lossi ehitaja? Ma saadaksin ta hää meelega Rootsi!“ Linnawanem kostis: „Kuurwürstlik kõrgus ise on selle lossi ehitaja, küll tema Rootsi saatmise eest ennast hoida oskab!“ Sõjariistade hoonet waadates pani kuningas tähele, et jälk küll suurtükirattaid oli, aga suurtükka mitte. Korruga koputas kuningas jala kannaga wastu pörandat ja hüüdis: „Tõuske üles, surmud, ja tulge kohtu ette!“ Ruttu kisti pörand üles ja pörandat alt toodi 140 kõige paremat felti suurtükki wälja. Kõige suurema suurtüki rauast leiti päälegi 30,000 kuldtukatit.

Nüüd oli Gustav Adolf oma wägewuse kõige kõrgemal tipul. Su mõtleski ta selle pääle, keisrile oma sõjawäega külaliseks minna ja Wiini linnas rahutingimisi ette kirjutada. Aga keiser oli oma linnale uksehoidja seadnud, kes kuninga nõuu tühjaks tegi. Friedlandi hertsog Wallenstein, keda pisut enne Rootsi kuninga Saksamaale jõudmist ametist ära oli lüüfatud, oli jälle keisri armu osaliseks saanud. Temale anti ütlemata suured digused ja eesdigused, tema nimetati kõigi keisri sõjawägede ülemaks juhatajaks, temale anti wõli, oma tahtmist mööda wäge koguda ja oma hääksarwamise järele sõddida. Wiibimata pani Wallenstein oma trummid pörisema: „Et tulgu minu lipu alla, kes tahab ruttu rikkaks saada!“ Ja tuhandete kaupa jooksis iga nelja tuule poolt hulguhid ja õnnerüütliid ja wapruid sõjamehi kokku, nõnda et Wallenstein uhkesti kiitles: „Neljateistkümnne päewa pärast

teeme aru, kes Saksamaa peremees on, Rootslane või mina!" Nii ruttu see küll ei läinud, sest Wallenstein teadis küll, kui kardetav Rootsi vägi oli, sellepärast oli viiwitust waja, enne kui lahingit wõis alata. Gustav Adolf oli Nürnbergi linnas korteris, Wallenstein ldi linna ligidale oma leeri üles. Üksteistkümmend nädalat seiswad mõlemad wäed wastastikku, salguti sõdides, aga suurema lahingi eest hoides. Kuninga katse, Wallensteinini leerist wälja ajada, ei läinud korda. Ja kui linnas nälg wõimust hakkas wõtma, läks kuningas pafunamänguga Baierimaale. Aga Wallenstein ei läinud temale mitte järele, waid wiis oma sõjawäed ewangeeliumiusulisele Saksenimaale ja laskis neid riisuda ja põletada, nagu Dilly salgad enne oliwad teinud. Seda ei wõinud Gustav Adolf mitte sündida lasta. Tema ruttas Saksenimaale. Igal pool wõeti teda kui ainust Wallensteinini rüüstajate käest päästjat wastu. Hirm Wallensteinini eest oli suur, aga weel suurem oli waimustus Rootsi kuninga wastu. Igaüks tahtis ta hobust sõrmeaga puutada ehk tema sadulat suuteleda. See ei olnud mitte waga kuninga meele pärast. Tema ütles: „Ma kardan, et Jumal mulle õnnetust saadab, sest need inimesed auustawad mind kui Jumalat!"

Lüheni linna juures puutusiwad mõlemad sõjawäed teine teisega kokku. Sää1 algas 6. Nowembril 1632 lahing. Hommikku wara puhusiwad Rootsi pafunad: „Meil tuleb abi Jumalast." Selle pääle laulis kõik sõjawägi Gustav Adolfsi lahingilaulu: „Oh ära karda karkake, Ehk waenlane küll wihane, Sind otsib hukka jaata jne." Siis manitses kuningas kõiki, wahwasti usu, isamaa ja kuninga eest wõidelda. Ja kui udu lahkus, hüüdis ta: „Rüüd siis, Jeesuse nimel, edasi!" Kuningas kihutas ees, rügemendid kannul, otsekohje waenlaste kallale. Warsti oli üks waenlaste patarei ära wõetud ja suurtükisjuud waenlaste poole pööratud. Kus kõige kibedam wõitlemine, jää1 oli kuningas waimustamas, juhtimas, ees minemas. Üks jalawäe rügement hakkas taganema. Kuningas ruttas oma kollase ratsarügemendiga appi. Aga ta ajas nii ruttu, et teised järele ei saanud. Mõni ainukene suutis kuninga kõrwale jääda. Waenlase kuul purustas kuninga pahema käe. Juure jõudwad ratsamehed kisenasiwad: „Kuningas on werine, kuningas on maha lastud!" Aga Gustav Adolf kostis: „Pole wiga, edasi lapsed!" Minestus kippus kuningale pääle ja ta soowis, et teda waiksel wiisil lahingist ära wiidak. Aga enne kui see wõis sündida, tungis teine püssikuul kuninga seljaluusse. „Mu Jumal, mu Jumal!" kisenades kukkus kuningas hobuse seljast, aga jäi jalgu pidi jalustesse rippuma. Üks noor sõja-

mees, Leubelsing nimi, kargas ligi ja tahtis teda sadulasse tõsta, aga ei jõudnud. Sellamal filmapilgul tormasivad waenlaste kirasfeerid ligi ja küsivad: „Kes see haawatud on?“ Leubelsing jäi wait ja lohe lasti talle kuul rindu. Siis ütles Gustav Adolf ise: „Mina olen Rootsi kuningas, ma suren Saksa rahwa wabaduse ja usu eest!“ Waewalt oli ta need sõnad ütelnud, kui üks kirasfeer talle pistoliga pähä lastis, et ta filmapilgul suri.

Kuninga werine hobune jooksis haledasti hirnudes Rootsi wäe hulka ja wiis eemal olijaile sõnume: „Kuningas surnud!“ Sakteni hertzog Bernhard wõttis sedamaid wäe juhatamise enese kätte ja kättemaksmise wihas tormasivad Rootslased nii fange hooga Wallensteini wäe pääle, et ta taganes ja mitmed rügemendid põgenema hakkasivad. Aga weel polnud wõit Rootslaste käes. Sest Halle poolt tormas Pappenheim wärske wäega juba wäsinud Rootsi wäe kallale. Aga Pappenheim sai faks surmawat haawa ja wiidi lahingist ära. Wiimsed Rootsi tagawara rügemendid tormasivad nüüd waenlaste pääle ja Wallenstein taganes.

Rootsi wägi jäi öö otja lahingiwäljale, täheks, et wõit Rootslaste kätte oli jäänud. Aga see wõit oli kalli hinnaga ostetud. Kuningas Gustav Adolf oli surnud! Tõrwaste walgul otjiti kuningas surnukeha ja ta leiti ühe suure kivi äärest. Seda kivi nimetatakse tänapäewani Rootsikiviiks. Kuninga surnukeha wiidi Rootsi ja maeti suure auuga Stokholmi linnas Ridderholmi kirikusse kuninglikku hauda maha. Aga kõigis ewangeliiumiusu kirikutes peeti leinajumalateenistust, ja ükski film ei jäänud kuiwaks, kui wahwa usuwõitleja surma kuulutati. Ka meie maa wõttis leinajumalateenistusest osa. Oli ju wägew usuwõitleja ja usumärtir Gustav Adolf ka meie usu päästja, meie maaisa, meie unustamata häätegi.

Gustav Adolf on surnud, aga ta elab füiski. Tema on pääs wahwa usuwõitleja ja ustawa weretunnistaja märtrikroon. Teda mäletab tänulik Rootsi rahwas ja tunnistab teda tänapäewani oma kõige suuremaks kuningaks. Ja Rootsi rahwaga ühes wiivad tema endised alamad Soomlased ja Gestlased tänumeelega auupärgi tema hauale. Tema elab oma rahwa tänulikus südames. Tema elab ajaloos kui üks kõigesuurematest meestest, walitsejatest, sõjakangelastest, ufumeestest. Ajaloo lehtede päält ei kustuta teda ajahammaski. Tema elab kõige ewangeliiumiusulise rahwa tänulises mälestuses. Sest kuigi Gustav Adolf enne suri, kui kolmekümneaastane usudõda lõppis, füiski on tema see olnud, kes Roomlaste wõimuse murdis ja ewangee-

liumiusulistele jälle julgust andis, oma kallima wara, oma usu eest
 feista ja mõidelda. Ja kui kuusteisikümmend aastat pärast Gustav
 Adolft surma rahu tehti, siis sai ewangeeliumi kirik tõesti seda osaks,
 mis Gustav Adolfs temale tahtis anda: Ühesuguse õiguse
 Rooma katoliku usuga kõige maailma ees! Selle kivi
 üle, mille ääres Gustav Adolfs suri, on tänulik järelsugu toreda kabeti
 ehitanud. Ja ewangeeliumiusuline Saksamaa on tema nime pääle
 seltsi asutanud, nimega „Gustav Adolfs Selts“, mis kõigel Saksamaal
 waeste ewangeeliumiusuliste koguduste eest, iseäranis katoliiklaste seas,
 nii hoolt kannab, kui meil „Abikasja“ seda teeb. Gustav Adolfs mä-
 lestus jäägu meile jäädawalt kalliks, nõnda kui tema nimi kustumata
 kirjaga ajaloos ja ewangeeliumi kiriku loos hiilgab!

J. B.

Kõrred ja lehed.

Kuldfid õifi köitnud
Sulle kroonikfa
Kuulfad laulu loojad,
Kallis kodumaa!

2. Kuiwi kõrrekefi,
Kus ka lehti fees,
Kodu kingul ükfi
Leidfin jalge ees.
3. Ei nad õie ilus
Wõfuda ei wõi,
Nad on lehed, kõrred,
Kuis neid fügis tõi.
4. Siiski ära põlga
Neid, fa, ifamaa,
Wõifin finu wainult
Neid ju noppida!

Isamaa hymnus.

- Oh ilus ifamaa,
 Kus kumab kullala
 Mull ükfi ilm:
 Sind Isfand warjaku,
 Su üle walwaku
 Ta armu film!
2. Su aafal armas roos,
 Su wainul wilja woos
 See wõfugu;
 Su wäljad wälifed,
 Su põllud põlifed —
 Kõik kofugu!
3. Mis meie filmawees
 Ja palehigi fees
 Siin külwame:
 Laf wiljaks walmida
 Ja teraks tõufeda,
 Sa Taewane!
4. Meil, Isfand, heldufest
 Ka waimu wiljukeft
 Tee tugewaks:
 Et arm ja ustawus
 Ning lahkus, tasandus
 Saaks wägewaks!
5. Ei warju walele
 Pea faama iiale
 Me rahwa raal,
 Waid tõde tõufegu
 Ja kangeks kaswagu —
 Ta terwel maal!

6. Oh kaswa, kofu nii,
 Mu kodu, ole prii
 Su rahwaga!
 Priiks fa ka ikka jää,
 See olgu ülem hää,
 Mis nõuad fa!
7. Mis wahwad wanemad
 Nii kangeft kaitfiwad
 Weel wereni:
 See olgu hinge hüüd
 Ja püham elu püüd
 Ka lastelgi!
8. Siis, wennad, wabaduft
 Kui püha päranduft
 Nüüd warjakem:
 Et ta meil' ikka jääks,
 Ja kindlamaksweel faaks—
 Seks wõidelgem!
9. Jah, Eesti, ole prii,
 Sind faame furmani
 Me kaitfema:
 Et finu mullasfe
 Wõiks wiia wiimati
 Meid auuga!
10. Seks, Isfand, ife eel
 Käi meie rahwa teel,
 Kui kaitfeja:
 Tall' ole tugewus
 Ja wall ja wägewus,
 Sa ükfina!
11. Siis finu kilbi all
 Me kodul kallimal
 On õnne käik:
 Ehk kaob päewake,
 Ta tõuseb uueste
 Kui armu läik!

2.

Isamaale.

I famaa,
 Muiste fa
 Olid wägew, olid wahwas,
 Sinu tugew, tubli rahwas
 Kaitfes priiust kõigiti
 Wiimse were tilgani —
 Sääl kangesti!

2. Wallina

Rauasta
 Seifid finu pojad rinnal
 Werel wäetud Eesti pinnal,
 Kaitfid kodu kofuwat,
 Üle ilma ilufat —
 Ja kallimat!

3. Nõnda ka

Nüüdki fa,
 Wahwa wanemate fugu,
 Hoiä kallist ofajagu,
 Mis kui wara kuldane
 Sattunud fäält fülesfe
 On lastele.

4. Kullakfa

Arwa fa
 Pärandatud püha wara,
 Wanemate ufu fära!
 Wanemate waim ja meel,
 Paiftku fee nüüd elu teel
 Sull täheks eel!

5. Ifamaa,
Wabana
Afugu fu armas rahwas,
Waimu tegudele wahwas!
Kandku wilja Eesti muld,
Toogu hinge tõe tuld —
Sull' koidu kuld!

3.

E e s t i.

- Estimaa, kus emarinnal
Olen ükskord hinganud,
Kus mind kaunil kodupinnal
Armukaifus kügutud:
Püha maa, full' pühendada
Tahan ihu, hingegi,
Sinu kafuks kannatada
Wiimse were tilgani.
2. Eesti rahwas, fada fidet
Sinuga mind feowad,
Tuhat pühamada pidet,
Mis on kaljust kangemad:
Kerkigu ka mure wefi
Üles pilwe piirile,
Aftku wasta waenu käfi —
Ei fee köis ei katkene!
3. Eesti keel, fa kingid fõnu
Hinge fala foowidel',
Kingid kallist taewa mõnu
Mures murtud füdamel':

Kui weel nimelt, kuldakannel,
 Sinu keeli kõlief,
 Süda hõiskab õndfal õnnel,
 Pisar palgel weerineb.

4. Eesti meel, fa mehe rammu
 Ifamaale ohwerdad,
 Tõe teele juhid fammu,
 Õigufefe ekfijat,
 Wahwaks teed fa Eesti mehe,
 Auufaks, tubliks, tugewaks,
 Oled Eesti naefe ehe,
 Teed ta kauniks, kafinaks.
5. Eesti maa ja Eesti rahwas,
 Eesti keel ja Eesti meel,
 Oled ikka wõitma wahwas,
 Kuna tõde kilbiks eel:
 Olgu ta kui fammas rauaft,
 Kuhu ennaft toetad,
 Küll fiis mustaft mure hauaft,
 Näed fa päikeft tõufewat!

4.

Ü k s i.

kfi ma,
 Kaugel fa,
 Igaw, igaw hingel!
 Jõuakfin,
 Sõuakfin
 Sinule, mu ingel!

2. Aga weel
 Sell on eel
 Takistufi tuhat:
 Tormifed,
 Tuifufed
 Piinapäewad pahad.

3. Kannata
 Siiski fa,
 Kuldne armukene,
 Üle mäe,
 Üle jõe
 Jõuab peiukene!

4. Ja mis õnn
 See fiis on:
 Kustu, päewa walge!
 Neiu film,
 Peiu film
 Ifegi taewa felge!

5.

Kaks südant, üks haud.

Üks rahurüpeke
 Meid wõtku hoiule;
 Ta pääle tüdimufe
 Ja kange kannatufe
 Jah wõtku wiimati
 Meid hõlma ühtlafi!

2. Üks rift ka kalmu pääl
 See mäletagu fääl,
 Kaks füdant kindlas armus
 Ka uinuwad weel põrmus,
 Mis armul feoti,
 Ei lahku furmaski!

3. Üks kroon ka ülewal
Kord fuurel ifamaal
Saab meie kulmu katma,
Ja mure hauda matma,
Kui koidul katkewad
Kõik haua ahelad.

6.

Õ h t u.

Kallis õhtu jälle,
Kaunis, kuldane,
Kodu kinkudele
Wajub waikfeste;

2. Wõtab rahu hõlma
Wäfind rändaja,
Hellaft, hellaft ilma
Hüüab tafa ta:

3. Ifa tähti taga
Walwab ülewal;
Uinu, uinu, maga
Arm u tiiwa all!

M. L.

Kiirrehkendamine koolis.

gamees, kes rehkendamise koolmeister oli, wõi kes meie koolide töowilja koolisid rewideerides tundma on saanud, peab selle üle kaebama, et päästrehkendamine koolides enamasti liig pikaldane on. Kust see tuleb, ning kas selle wastu mingisugust abi olemas on? See on tõsi, pääasi koolirehkendamise õpetuses ei ole mitte nobe, waid mõistlik rehkendamine, fiiski tuleb ka selle eest hoolt kanda, et rehkendaja tee pääle mitte liig kaua seistama ei jää, waid kiiresti reisi lõpule saab. Ühikene kooliaeg, liig wähe tundisid nädalas, mitme klassi ühendamine, wõeras keel, liig suured tahtmised ja materjaali koormad wõtawad kiirrehkendamise jõuu ja lõbu maha. Nende asjade muudatus on küll kooliwalitsuse asi, aga meie küsime siin, mis abi kiirrehkendamisele õpetuse wiisist ehk methodikast leida wõiks? Koolmeister wõib kolmel wiisil kiirrehkendamisele jõudu juure lisada: 1) lõbusa õpetuse 2) kasuliku harjutamise plaani, ja 3) rehkendamise tee ära lühendamise läbi.

1. Lõbus rehkendamise õpetus. See sünnib esmalt selle läbi, et enam tarwitatud kui paljaid arwusid rehkendamisele antakse — ning et tarwitatud arwud mitte üksnes rublade ja kopikate seas ei wõeta, waid igalt poolt, kuhu lapse film iganes ulatab, nimelt ka looduse elust, kodu murult, toa tagant tammikust, elu eest haawikust. Nõnda näeb laps lustil filmil, et arwud ja numbrid igalpool, kuhu jalg astub, pesitelewad. Uku ja rehkendamise õpetuse tunnid päriwad nii wäga täit waimu jõudu, et pärastlõunaseid tundisid nendeks mitte ei peaks wõetama. Suured lõbuäratajad aga on nimelt wõidurehkendamised, meelejahutusjed, rehkendamise kunstükid ja pähkliid ning keerdulesanded. Neist otjib teraw film salaseadused

üles ja saab rõõmu, et rehkendaja seda suurema hinuga ja kiiremal sammul ja tugewamal hambal teiste arvude raudsed koorred läbi närib. Sellepärast tee lastele öeldud kolmel wiisil rehkendamisest rõõmu ja lõbu!

2. **K a s u l i k h a r j u t a m i n e.** Õpetus ükfinda ei jõua mitte kiirrehkendamise jõudu kaswatada, waid alatafane harjutamine. Aga meie wõime ka harjutamise koorma alla wantri puruks ajada. Üksnes plaani mööda harjutamine ajab kiirrehkendamise mäe harjale. Sellepärast olgu ülesannete ärajaotamine nii lihtlabane, kui iial wõimalik; ilma segamata selgesti paistku õppija silma õpitaw ja harjutataw arvude seadus; kui otfitaw ja harjutataw seadus silma ette selgesti on saanud, siis lõpku harjutamine sell filmapilgul ka jälle ära, kus raskusi rehkendajal mingisugusid enam tunda ei ole. — Kõige kiirrehkendamise juur ja jõud on warjul eñimejes ja teises arwupiiris. Kõik nende piiride harjutamise pere- ja sugukonnad tulewad nõnda ära jaotada, et antawad harjutamise read, — sest üksikutest harjutamistest ei kaswa kiirrehkendamise jõudu, — et harjutamise read arwurea enese plaani mööda kõnniwad. See on teise sõnaga: Kõik kaswatamise ja jagamise ülesanded toetatagu üksfordühe õlade pääle, näituseks: Mituforda lähed 5 95 fiske? Kõstus $95 = 50 + 45$; $50 : 5 = 10$; $45 : 5 = 9$; $10 + 9 = 19$. Aga kõik kokkuarwamise ja mahaarwamise ülesannete perekonnad tulewad igast kümnelisest ridastikku läbi kõnnitada, nii kaua kui seadus selge ja rehkendamise jõud tugewaks on saanud. — Näituseks $5 + 6 = 11$; $5 + 16 = 21$; $5 + 26 = 31$; $5 + 36 = 41$; $5 + 46 = 51$; $5 + 56 = 61$; $5 + 66 = 71$; n. n. e. Üle jelle lõpetagu niisugune kokkupandud ülesanne iga rehkendamise tundi, kust jeeft kõik siimaanine õpetus otsegu ühefõrraga kätte paistab. See on ju rehkendamise õpetusel kergem tallitada, kui teistel õpetusajadel.

3. **Rehkendamise tee äralühendamine.** Rehkendamise tee äralühendajaid on tähtsamaid nimelt kolm. 1) Hädasti on waja pähä õpetada pärast näitmist: $1 + 1$; $1 - 1$; 1×1 ; ning $1 : 1$ (nimelt üksfordüks). Enne nende nelja unesmõistmist on kõik rehkendamine loimamine, roomamine ja komberdamine karkude otjas; neist neljast tehakse rehkendamisele raudteerööped alla. 2) Kõige päält tulewad küll õpetada harilised ehk tawalised wäljarehkendamise wiisid, näituseks $500 - 499 = ?$ $499 = 400 + 90 + 9$; $500 - 400 = 100$; $100 - 90 = 10$; $10 - 9 = 1$. Seega $500 - 499 = 1$. Aga koolmeister olgu usin tawalistele wäljarehkendamise wiisidele, ehk harilistele haruldasli wäljarehkendamise wiisid juure lisama, kus sünnib. Näitu-

seis 500 — 499 = ? 499-ast kunni 500-ni on üksainus samm, seega 500 — 499 = 1. Nõnda saab haruldane viis ühe ainfa sammuga tee lõpule, kus hariline viis 10 sammu ära viidab. Niisuguseid haruldasi rehkendamise viisiid tunneb ju iga rehkendamise koolmeister kümnete kaupa. Seepärast harilised ja haruldased wälja rehkendamise viisiid kõndigu käsi käes. 3) Üliwäga tähtjas kiirrehkendamisele on täisarwude, nimega-awude ning murdude õige wõrdlemine. Nimeta-täisarwudega rehkendamise raudpalgid on ja peawad ka laste teades olema esimesed 10 arwu: sest et $3 + 4 = 7$, seepärast on $30 + 40 = 70$; $300 + 400 = 700$. Nimega-awude nimed: nael, rubla, werst j. n. e. tulewad wõrrelda ja kokku seada nimeta-täisarwude kohanime dega: ühelised, kümmelised, sajalised, tuhandelised j. n. e. Niipea kui see wäikene õpetus kõigist nimega-awude põhjusõpetustest wõrreldes läbi näidatakse, läheb rehkendamise töö nimega-awudel nädala ja kuude kaupa lühemaks. Murdudel rehkendamise pääõpetus peab juust see olema, et täisarwudel ning murdudel rehkendamisel mitte mingisugust wahet ei ole ning ei wõi olla, nagu ka kümnendimurrud näitawad. See teadmine häwitab kõik murdudega rehkendamise raskused ühekorraga ära.

Kuidas seda üksikuis tundides tuleb teha, ei ole mitte minu asi siin seletada. — Aga kes need kolm pärimist ära täidab, kasvatab nii kiireid rehkendajaid omas koolis, kui seda tahta ja kooli käest pärida wõib ilma mõtlemisele kahju tegemata. — Üsna teine asi on kaupmeeste masinlik kiirrehkendamise õpetus. Sellega ei ole rahwakoolil mitte kõige wähemat tegemist. — Mis ma lühidelt siin ütlesin, seda mõistab mõistlik, ning arulik saab sest aru, kui ta arwuwaldades ning numbrinõmmedes kõndimas on käinud, wastasel järjel ei ole ka pikast arutamisest midagi kasu.

R. K.

Haldija d.

Juhtud õnne juhatusel,
Hallijate häälitusel,
Marduse meelitamisel
Sinna seitsme künka juure,
Sammeldanud sängidele:
Jstuta, poeg, isa iluks,
Jsa iluks põõsakene,
Ema iluks õnnelilli,
Drjawitja õele iluks,
Wislapuu wenna iluks,
Toomingas tuttawa õnneks!¹)

laulab Kalewipoeg ennemuistse aja mälestusi meele tuletades. Kalewipoja soowi pääle istutasime isa iluks mõnegi põõsakese, ema iluks mõnegi õnnelille, õe ja wennagi iluks mõne taime seitsmele kalmukünkale kaswama ja õitfema. Toomingat otjib aga mõni tuttav ilmaaegu, seegi tuttav, kes meid oma häälitusfega seitsmele kalmukünkale juhatanud, nagu laulik ütleb, sinna seitsmele sammaldanud sängile, kus meie oma esiwanemate iluks seemet külwanud ja taimi istutanud. Esiwanemate mälestuseks on wana aja uurijad oma töödega ju mõndagi põõsast ja puud kaswama pannud, esiwanemate elu ja olu uurimise alla wõtnud, kuid kutsuja haldijas, kes kutsumise täitmist nähes waifinud, peaks nagu wana tuttav omagi õnneks toominga taime saama, sest siia maale on haldijas otsegu hüüdjä hääleks kõrbe jää-

1) Kalewipoeg, Siisjuhatatus 217—227.

nud; seda häält kuuldi, aga unustati jälle. Haldijatele nende hüüdmise eest tänu täheks tahame täna toominga seemne mulla põue panna, et see seeme „kaunisti kasvamaie, õigel ajal ditsemaie lähöks rüngaste rõõmuks.“

Raua seft ju, kava seft ju, kui haldijad enam ei hüüa; nende häält ei tunta enam ega tunta ka neid endid hästi. Ei tunta enam dieti nende nimegi. Waewalt leitakse meie mythologias teist olemist, kelle nime mitmekesjemalt kirjutatakse kui haldijal. Meie kuuleme: haldijas, haldjas, hallijas, halljas, halijas, haljas, halgijas, halgjas. Nagu näha, on rahwas nime katfunud kergemaks ja arusaadavamaks teha ja seft siis nii mõnesugused sõna moondufed sündisiwad. Meie aegne rahwas ei mõistnud enam „haldija“ sõna ja tegi seft hallija ehk lühemalt hallja, „halgija“ ehk lühendatult „halgja“. Tähdendan aga, et hallijas, haljas, ka kokkufulamise läbi haldijast wäga hästi wõis sündida. Ma ei tahaks ometi neist ühele ega teisele nime kirjutuse wiisile eluõiguft anda, waid ainult meie keeles wähe arusaamata sõnale „haldijale, haldjale“. Misparast? Sellepärast, et Soomlased seda sõna igapäew oma keeles tarwitawad ja Soomekeelelifel sõnal haldijal wäga kohane tähendus on. Soome keeles tähendab „haltia“ seda, kes kedagi walitseb, warjab, kaitseb, hoiab. Ja nagu meie eespool näeme, tunnistawad kõik need nimetatud märgid just haldija tegewuift üles. Et haldija sõna meie poolgi pruugitakse, arwan kõige õigemaks, sellele sõna kujule findlaks jääda, ilma et kirjeldatavale olemisele muid wähem ta loomu tähendawaid sõnakujusid otsiktime. Nagu nimetatud, nähikse hallijad, haljad ja halgjad kõik haldija sõna wäänamised olewat, mis seda hõlpsamalt toime läks, et haldijas ise ristiufu mõjul meie rahwa meelest ikka enam unust¹⁾.

Meie kirjanduski läheb haldijast wõera isa näol möõda. Kalewipoeg tunneb küll haldijaid nime järele, aga nende olemisest ja tegudest ei räägi ta meile peaaegu midagi. Enamisti nimetab ta haldija tüdart; haldija tütar laulab²⁾, nutab³⁾ ehk kuulab⁴⁾). Blumberg teab

1) „Haljala“ kirjeldond nähikse „haldijaga, halljaga“ jugulane olewat. Kiriku ehituse ajal hüütud ühtelugu meftast: Haljala! Haljala! Haljala oleks siis koht, kus haldijad ajuwad.

2) XVII. 831.

3) III. 537.

4) XII. 902 - 903.

Ralewipoja kohta seletust kirjutades¹⁾ ainult nii palju tähendada, et haldijad, metsa sõnaga ühes, metsanäkid, ja wee sõnaga ühes, weenäkid olla. Weel vähem seletust mäletan ma, kui mu mäletus mind ei peta, Kreuzwaldi Cesti rahwa ennemuistsetes juttudes leidnud olewat. Kunder selle wasta teab haldijatest mõnda lugu jutustada²⁾. Ka minu Rahwa-raamatutes on haldijad mõneski jutus tegewad³⁾. Kõige paremat seletust haldijate kohta annab Wiedemann oma suures meie rahwa elu kirjeldawas raamatus⁴⁾, kuid seegi seletus on lühikene. J. Jung teab metsahaldijatest weel vähem rääkida⁵⁾. Kõige pikemat seletust haldijate kohta saame Castréni raamatust, kes oma mytholoogilistes kirjutustes mõnda korda haldijaid puudutab⁶⁾, Castrénil puuduwad aga kõik meie ülemal nimetatud hallikad; sellepärast wõis Castrén haldijatest ainult nii kaugel rääkida, kui haldijad Soomlastele tutawad on.

See oleks peaaegu kõik trükitud materjaal haldijate kohta. Trükitud hallikate kõrwal seisab mull ometi õnneks weel hää jagu käsitirju kae pärast. Kõige tähtsamaks selles materjaalis tulewad J. Ahreldali kirjandused Kuusjalust lugeda. Teised kirjajad on haldijate kohta mõndagi üles tähendanud, siiski enam juhtumise wiisi kui plaaniliku eeskawa järele.

Haldijate isamaa nähikse Harju-, Järwa- ja Wirumaad olewat. Säääl rändawad nad mööda külafid ja perefid, sääält on tähtsamad teated ja enamisti kõik jutud nende kohta kirja pandud. Kunderi haldija jutud⁷⁾ nähikse kõik Wirumaalt pärit olewat. Rahwa-raamatutes ära trükitud haldija tüfid ulatawad Järwa- ja Harjumaalegi. Minul praegu tarwitamiseks käes olewad haldija lood ei ulata üle selle piiri. Wiedemann ei tähenda oma raamatus, kust ta oma teateid haldijate kohta saanud, aga arwata wõib, et wiist ülemal nimetatud maakondadest. Muist paikadest ei puudu mulle juttude

1) Quellen und Realien des Kalewipoeg, II. 26.

2) Cesti muinasjutud, II. 145.

3) Rahwa raamat I, 7; II, 5; III, 24—25; IV, 34.

4) Aus dem inneren und äußeren Leben der Esten, II. 419—420.

5) Kodumaalt Nr. 6, II. 55—56.

6) Vorlesungen über die finnische Mythologie, II. 105 j. n. e., 170 j. n. e.

7) Cesti muinasjuttudes, II. 145—147.

tuhandete hulgast ainukestki haldija juttu filma. Ma ei taha sellega ütelda, nagu ei tuntaks muis maakondades haldijaid sugugi, vaid seda, et haldijad jääd võera lapse elu elavad, isegi Läänemaal, kus muidu rahvaluule ilufasti öitseb. Mina kõige vähemalt ei ole Läänemaalt haldija jälgegi leidnud, nimelt niisugust jälge, mis tõesti sügavasse mulla sisse waotatud, kust teda esimene vihma hoog juba ära ei kaota. Mina olen oma noores eas Läänemaal ennemuistseid juttusid sadade viisi kuulnud. Iga kesknädala õhtu oli wana jutu õhtu. Sell õhtul maitsejivad koolilapsed priiust. Talised pikad õhtud wiideti siis wanade juttude rääkimisega ära. Iga koolilaps forjas oma wana-jutu-waranduse kofku ja kõneles ära. Üks lõpetas, teine algas, kunni wiimaks aeg kätte jõudis puhkama minna. Seda moodi räägiti talwed otsa kesknädala õhtuti wanu jutte. Kui ma siis neil kesknädala õhtutel ka sadade viisi kõiksugu lugusid kuulsin, ei kuulnud ma ometi haldijatest midagi. Neist ei olnud keegi laps oma wanematelt kuulnud ega teadnud seega neist ühtigi rääkida.

Ma olen Hiidlastelt järele pärinud, aga Hiiski ei teata haldijatest midagi. Saarlastelt sain wastuseks: „Metshaldijaid meie ei tunne, küll aga metshakkjalgu.“ Mis loomad need metshakkjalad on? „Need ei ole kellegi loomad, vaid wiielehelised metšas kaswawad lilled. Jaani ööse minnakse neid otsima. Otsitakse nimelt kuuelehega metshakkjalgu. Kes kuuelehelise leiab, saab õnnega kofku, sest kuuelehega metshakkjalgade omanik läheb oma leiu tõttu pea rikaks!“ Mis lill wõi rohi Saarlaste metshakkjalg on, seda aru pole ma jõudnud kätte saada; „metshakkjalga“ ennast pole ma näinud ja Wiedemanni sõnaraamat seda nime ei tunne. Miijama wähe räägib sest Holzmayer oma Saaremaa endist elu kirjeldawas raamatus. Metshakkjalad nähikse Saarlastel sõnajala õie sarnane taim olewat. Nagu „suure maa mehed“ sõnajala õie leidmisest kõiksugu õnne loodawad, nii Saarlased metshakkjalgadest. Mis taim see ka olgu, igapidi ei ole sell metshaldijatega midagi tegemist. Wiimastele aga Saarlased kodumaad ei luba.

Kuhu meie iganes mujalegi waatame, igal pool pääle Harju-, Järwa- ja Wirumaa leiame haldijatest wähe jälgesid. Mõndagi nende kolme maakonna haldija juttu tunnewad teisedki maakonnad, kuid neil astub meile haldija nime asemel mingi muu nimi filma. Besihaldijad taganewad alati n äki eest, metshaldijad aga muutuwad

wanaks paganaks ehk mõneks iseäralikuks olemiseks. Seega tõuseb tähtjas küsimus, mis pikemat uurimist ja sügavamalt harutamist nõuaks, nimelt: kas on metshaldijas algupäraline rahwa juttude olemine, või laenas rahwas metshaldija alles hilisemal ajal, näituseks Soome lahe ääres elajad Soomest? Et mull tarwilikku materjaali kae päraist pole, ei või ma seda küsimist igapidi põhjendada, tähendan aga, et minu arwamise järele haldijad esimesel astmel seisawad, siis Ühise-Soome päranduseks tulewad lugeda. Soomlastest kaugemal elawad sugukonnad wahetasiwad neid aega mööda tuttawama wanapaganaga ja muude waimudega.

Haldijate lugu harutades rändame nagu põlises laanes, kus siht ajamata, rada rajamata. Ratsuma peame siiski, ehk läheb meil korda, kuidagi wiisi sest laanest wälja jõuda.

Need, kes haldijaid ainult nime järele ehk raamatuteist tunnewad, arwawad tihti, et haldijad metsajumalad olla. Selle arwamise wasta peame warsti wälja astuma. Mitte jumalateks ei pidanud meie esiwanemad haldijaid, waid waimudeks. Kui haldijad mõne korra ka wägewuses ilmuwad, paistab teine kord meile nende nõtrus öieti filma, kui näituseks haldijas pähkli koore alla warjule pannakse, kust ta omaist jõuust enam wälja ei pääse¹⁾. Eluasest peawad nad metsades, wetes, majades, laewades ja mujal. Wiedemann jagab haldijad nelja jalku: metshaldijad, wesiwaldijad, majahaldijad ja õuehaldijad²⁾. Siia wõiksime weel laewahaldijad juure lisada wiiendaiks haldijate seltsiks, aga et laewahaldijad majahaldijatega oma olemise poolest peaaegu ühte lähewad, siis wõiksime ometi mõlemaid ühte tõugu lugeda.

Selle järele, kus kellegi elukoht, nähikse haldija loomuski olewat. Mõned haldijad on pahemad, teised paremad, mõned kurjad, teised armsad waimud. Meie wõiksime neid Greeka nymfidega ja dryadidega wõrrelda. Wõrreldes näeme aga warsti, et suur wahed olemas on. Esiteks oliwad nymfid ja dryadid naestejugu, meie haldijad on aga mõlemat sugu. Pääle selle usuti näituseks dryadidest, et nende elu puuga ühenduses seisis. Nende sündimise ajal tärkas puu taim kasvama. Sai puu otsa, siis pidi dryaski oma elu lõpetama. Meie haldijate elu ei seisa aga puu kasvamisega nii kindlas ühenduses; haldija puu wõib langeda, aga haldijas ise elab edasi. Mets-

1) Rahwa raamat, III, 24.

2) Aus dem äußeren und inneren Leben, II. 419.

haldijad lähedjivad mõne korra ennem Greeka Pan'iga ühte. Ometi ei leia meie Pani kõiki tundemärkijid haldijatelt. Pan ilmub siku sõrgadega ja sarvedega, suure habemega ja sabaga. Küll tunneme meiegi niisugust olemist, aga seda olemist ei loe meie enam metshaldijaks, vaid nimetame wana kspagana k s. Pan hulgub metshaldijate wiisi tõesti mööda metsi, aga haldijal ei ole sarwi ega saba. Ühes jutus ilmuvad haldijale wiimaks küll sarwed ja saba, arwan aga, wõeral mõjul. Ka muidu awaldab ta olemine hoopis teist pilti kui meie haldijatel.

Meie efiwanemate arwamise järele kubises terve loodus täis waimusid. Igal asjal looduses oli oma kaitsewaim, oma walitseja, oma haldijas. See haldijas oli puu ehk kiwi loonud ehk wee kogu muretjenud, see haldijas kandis ka oma loomise eest hoolt. Ometi ei olnud haldijas millgi kombel oma loonud asja külge köidetud ega walitsenud ainult selle üle. Ühe waimu walitsuse all seisis mõnda asja. Wõtame näituseks puud. Üks haldijas walitses hulga puude üle ja pidas kõikide eest hoolt. Puudel oli oma ühine haldijas. Et igal puul oma iseäralik waim puudus, waim selle wasta ühtlasi mitme puu üle walitses, wõis puu kaduda, ilma et haldijas selle pärast otja jai¹⁾. Greeklastel jälle lõppis puu maharaiumiseega ehk kuivamisega ka dryas, meie efiwanematel elas haldijas puude sugukonnas edasi. Iga metja arwasiwad siis meie efiwanemad kõige wähemalt ühe haldija walitsuse all seiswat. Et nende mõtte järele loodus täis elu oli nagu inimlikus perekonnas, siis luuletasiwad nad waimudelegi perekondliku elu tundemärgid juure. Nii pidi suuremas metsas mõnda metshaldijat elama; metshaldija elu tegiwad nagu inimestel pojad ja tütreid lõbujamaks.

Nagu tähendatud, oliwad haldijad waimud. Inimestele ilmusdes wõisiwad nad enestele mõnesuguse kaju wõtta. Korra awaldab haldijas ennast suure heina kuhja näol, siis jälle põialpoisina, ilmatu pika mehe ehk ka inimese kujul, mõne korra samblastarnase habemega. Wefihaldijad ilmuvad suuremalt jaolt neiu kujul, harwem aga ka mehe kujul. Haldijad wõtawad enestele wahel loomadegi kaju, nagu põdra ja metshärja kaju, ehk saamad kogu ni asjadeks. Lühidalt: haldijad wõiwad a j u t i e n d i d m o o n d a d a k õ i g e k s, k e l l e k s n a d i s e t a h a w a d. Nende moondamine awaldab aga alati tahtmist inimesele kurja teha. Mõne korra rändawad nad inimese

1) Castrén, Finnijsche Mythologie, II. 105 ja edasi, 170 j. e.

fõrwal, ilma et inimene neid näeks. Inimene kuuleb küll nende häält ehk nende käimist, aga silma ei paista midagi. Alles haldija tegudest märkab inimene, et haldijas nägemata ta juures käinud.

Haldijate lapsed juhtuvad inimestega laste näol kokku. Pea kaowad haldijate lapsed inimeste juurest, jätawad ometi inimestele ijeäralikud märgid järele, kellest haldijaid alles hiljemine ära tuntakse. Poiss, kes haldija last kannab, saab enesele soomustega naha, mis ometi kõige vähematki waewa ei tee¹⁾; teine poiss, kes haldija lapse wee ääre wiib, jääb kaswamise poolest kängu, aga pärib selle eest haldijalt targa pää, nii et „kirikuherragagi wõib waielda“²⁾.

Kõige rohkem teab rahwas metshaldijatest ja weithaldijatest jutustada. Paneme esmalt metshaldijaid ja selle pääle teisi tähele.

Metshaldijad nähikse metsas puu juurte all eluafet pidawat. Enamisti ilmuwad metshaldijad inimesti kohutama ehk neid nende pahade tegude pärast metsas karistama. Jõulu õhtul näeb metsas puuwaras, kuidas metshaldijas ilmatu pifa wanamehe näol hobuje suu kõrwast finni hakkab ja hobust oma tahtmise järele juhatab. Metshaldijas moondab ennast wiimaks mehe kõrwas suitsufambaks ja wiib mehe järwe. Uppumise surmast pääseb mees ainult selle läbi, et ta wabatahtlikult puu koorma ree päält maha wiskab³⁾. Teist meest, kellest selgesti puude warastamist ei nimetata, hakkab metshaldijas „nagu suur heinakubi“ taga ajama. Tuhat nelja edasi kihutades pääseb mees metshaldija käest õnnelikult koju. Metshaldijas ei lahku mehest ometi enne, kui toa ukse taga. Tagasi minnes purustab metshaldijas wärawa postid, wajutab ree laiaks, laotab hao riida ja wiskab hao wihkufid poole wersta pääle laiale. Metjas wandujaid poisfa tuleb metshaldijas warsti hirmutama, ise piff nagu koljat, pää otjas nagu suur toober. Magab nii, et maja põrab. Wandujat meest hakkab metshaldijas niisama hirmutama, ega saa mees teisest enne lahti, kui hõbekuulist abi otõib. Hõbekuulgi ei tapa koledat elukat; metshaldijas moondab ennast tulekeraks ja tapab mehe, kes pühapäewal jahil käib. Kütõtsid ja puuraiujaid pühapäewal wihkab metshaldijas ijeäranis ja katõub neid effiteele saata. Saali teadmise järele sai effija jälle õigele teele, kui ta paremale poole huikas ja ise pahemale

1) Rahwa raamat II, 5.

2) Rahwa raamat IV, 34.

3) Rahwa raamat III, 25.

poole läks ehk lustilist laulu wilistas¹⁾. Muidu aga kutsub tihti huikamine ehk linnu hääle järele tegemine küti poolt sagedasti just metshaldija wälja. Metshaldijas hakkab looma wiisi wasta hüüdma, kütt arwab looma ligemale tulewat, aga looma asemel tuleb metshaldijas. Seda teawad nimelt pödra kütid wäga hästi, kes pödra häält järele tehes pötra ligi kutsuwad, aga pödra asemel metshaldijaga kokku saawad. Lindude küttidega juhtub sagedasti sedasama.

Mõne korra moondab metshaldijas puuraiujal filmad ära, kui puuraiuja hakkab neid puud raiuma, mis metshaldijas ei taha raiuda lasta. Ilma et ise aru saaks, annab puuraiuja puude asemel kividetele ja kändudele pihta ja taob kirwe tera puruks. Ehk kirwes kukub warre otsast ära ja senni kui puuraiuja kirwest parandab, kaswab raiutud koht jälle kinni.

Juhtub sedagi, et metshaldijas inimest ilma põhjuseta kuusab. Ta tuleb suure mehe kujul inimese juure ja kutsub inimest enesega maadlema, rabelema. See sünnib ometi alati ööse. Muidugi käib metshaldija jõud inimese jõuust üle. Ta wiskab maadleja maha, nii et kondid ragisewad. Tark aga wõib ennast alati metshaldija käest päästa. Tark maadleja hoiab ennast pääle poole, nii et metshaldijas ta warju jääb. Seda wiisi ei saa metshaldijas wastasest jagu. Sarnaseid maadlemise juttusid tuntakse igal pool, aga enamasti astub Soome rannast kaugemal wanapagan ehk mõne korra ka kodukäija metshaldija asemele. Kodukäija ja wanapagana wõidab maadleja niisama kergesti ära, kui neid oma warju saab. Wiedemann'i teadmise järele lahkub metshaldijas kohe maadlejast, kui maadleja Jumala nime nimetab²⁾.

Et metshaldijad enam kurja kui hääd inimestele teewad, hoiawad inimesed endid metshaldijate ilnumise kohtadest eemale, ei mitte üksi ööse, waid ka päewa ajal. Metshaldijate häältkäi ei kuulda hää meelega, sest metshaldijate häälitsemine kuulutab alati midagi iseäralikku ette, mõne korra koguni surmagi³⁾.

Luusfatele tütarlastele juhtub seda imetki, et metshaldijad nendega paari heidawad. Kosja tulewad metshaldijad kas pika sambla sarnase habemega wanamehe kujul ehk noore poisil näol. Ei taha mõrsja kofimist wasta wõtta, moondab metshaldijas kofitawa filmad ära, et ta

1) Üleüldine Smaa ajalugu, lk. 69.

2) Wiedemann, Aus dem innern und äußeren Leben, lk. 420.

3) Wiedemann, ülemal nimetatud kohas.

enam foju tagasti ei pääse, nii et mõrjsja wiimaks peigmeeft peab paluma. Teised mõrjsjad wõetakse jälle, ilma et nende käest seda küsitakse. Seft ühenduseft sündinud lapsed wõiwad kui inimesed maailma elama minna, käiwad aga inimestest kaugelt üle. Nende rääkimine kostab 7 wersta pääle.

Aruforral juhtub sedagi, et metsahaldijad, keda mõne korra ka „fōwerjilmaks“ kutsutakse, inimeste wasta oma heldust üles näitawad. Poifid puurivad metsas kaskedele augud sisse; sääal tuleb „metsawana“ neid karistama. Palwe pääle jätab metsawana poifid nuhtlemata, kui need lubawad meelt parandada, ja kingib poistele weel peo täie kaselehti, mis endid poiste taskus kullaks muudawad. Küll räägitakse siin „metsawanast“, aga see metsawana nähakse ometi metsahaldijat tähendawat. Niisuguseid häid tegufid tuleb aga tulega otfida.

Teine tõug haldijaid on wejihaldijad, keda Wiedemann ka hallika-alusteks, jõe-alusteks, jõe-kullideks nimetab¹⁾. Paremine wõikime wejihaldijatele ka „näkid“ nimets anda, seft Soome laheäärjed inimesed kõnelewad wejihaldijatest just sedafama, mis muu rahwas näkkidest kõneleb. Kuidas arwata, on näkk wiift wejihaldijate uuem nimi, seft „näki“ sõna on Skandinaawiaft laenatud, mis Skandinaawlaste sagedal kofkupuutumisel kergesti wõis sündida. Wejihaldijad peawad eluaset igas suuremas wees, mõne korra kaewudeski, mill neid „kaewuwaimus“ kutsutakse. Meres, järwes, jões asuwad siis oma wejihaldijad. Kuidas lugu hallikatega, selle poolest pole ma õigele järjele saanud. Wististi elas mõnes hallikaski wejihaldijas, kui just ka mitte igas ühes. Ehk on hallikas haldijaga, hallijaga weel wähe sugulanegi?

Wejihaldijas ilmub merel, järwel ja jõgedes tihti ilusa neiu näol, kes, ütleb J. Jung, „suwe õhtutel mere ja jõgede kaldal ennast pesewat, laenete sees kiikudes mängiwat, laulwat, oma ilusaid juufteid sugewat²⁾. Nii kirjeldatud wejihaldijat tabame ometi harwa rahwaluules. Küll räägitakse mõne korra niisuguseft, aga siis kannab niisugune olemine alati Skandinaawia näki nime.

Ülepää tuleks wahet teha merehaldijate ja järwe ja jõgede haldijate wahel. Wiimaste püüd nähakse alati selle pääle käiawat, inimestele paha teha, kuna merehaldijad mõne korra ka hääd

1) Aus dem inneren und äußeren Leben der Esten, II. 419.

2) Kodumaalt, VI, II. 55.

teewad. Ganander ütleb küll, et wefihaldijad püüda kalameestele furja teha, lifab aga oma ütlujele üsna öieti sõna „fagedasti“ juure¹⁾.

Waindla saarel ilmub Selja ranna meestele wefihaldijas ja käfib mehi koju minna. Sõnakuuljad mehed pääsewad õnnega koju, wefihaldija jutu naerja wajunud aga kõige oma paadiga mere põhja. Tallinna ja Helsingi wahel kuulewad laewamehed hüüdmist, et nad „päälemaks“ (paremat kätt) purjutaksiwad. Tüürimees ei pane hüüdmist tähele. Hüüdmist korratakse kolm korda merest. Tüürimees pöörab selle pääle laewa paremale poole ja nüüd leiawad laewamehed ühe huffa lainud laewa madrused, keda juure tulijad ära päästawad²⁾.

Mitte iga kord ei kannud merehaldijas inimeste eest seda wiisi hooft. Tüdrukud lähewad korra Ara saarele paadiga üle lahe lehmi lüpsma. Korraga tuleb wefihaldijas mehe näol, ise poolest kehast jaadik weest wäljas, nende poole, käed laiali, nagu tahaks ta neid sülle wõtta. Teised lööwad kartma, üks aga teab, kudas haldijat lepitada. Ta wiskab haldijale paadist midagi kätte ja kohe kaob haldijas. Sencwist tähendab, et kalamehed haldija paha nõuu seega tühjaks tegiwad, et haldijale hülgel raswa merde wiskajiwad. Hülgel raswa ei fallinud haldijas, waid põgenes sest alati eemale. Uugu oli palju enam nii, et mitte üffi hülgel rasw, waid iga asi, mis haldijale merde kätte wisati, haldija eemale peletas. Tiffus haldijas paadi kallale, ilma et talle paadist midagi kätte wisati, siis tõmmas ta paadi alati ümber. Kätte heidetud asi ei pidanud alguses ometi haldijat eemale peletama, waid palju enam talle ohwriks olema, nagu Castrén seda üsna öieti arwab³⁾.

Järwede ja jõgede haldijad püüawad inimestele ifka furja teha. Nad ilmuvad väga mitmel näol. Ilmuwad nad neiu näol, siis kuulutawad nad surma ette. Korra nähtud ühel õhtul, et ilus tüdruk ratsa mööda järwe wett sõitnud. Warsti pärast seda tulnud noormees linnast ja uppunud järwe ära. Teise korra nähtud jälle, et tüdruk järwe mööda käinud. Kolme päewa pärast käinud keegi järwe ääre lillesid korjama ja uppunud ära. Enamasti näidata järwehaldijad wõi jõehaldijad endid kolm päewa enne kellegi ärauppumist.

Wõnes kohas nõuawad jõehaldijad enestele määratud aja järele ohwrid. Walge jõe haldijas pärrib enesele iga 5 aasta taffa inimese,

1) Mythologia Fennica, lf. 9.

2) De superstitione veterum Fennorum, lf. 50—51.

3) Finnische Mythologie, lf. 172.

Selja rannas iga 10 aasta taffa. Teised haldijad uputawad jälle iga aasta inimesi. Kusagil läks haldija inimeste uputamine juba nii liiale, et wahid wälja pandi, kes inimesi feelsiwad jõe ääre minemast. Selle pääle kuuldi haldijat jõest kaebawat, et nii palju aega mööda läinud ja ta weel kedagi pole jaanud. Wahidki ei jõua aga alati haldija eest hoida.

Inimeste püüdmiseks moondawad wesiwaldijad endid hää meelega. Kehra jões näinud mölder weske tammi parandades haldija wee peal hobuse raua näol. Wähi püüdjatele tüdrukutele awaldab haldijas ennast kuldsõrmuse kujul. Lastele näitab haldijas ennast jälle hobuse näol ja meelitab neid oma selga istuma¹⁾. Kõige parem abinõuu wesiwaldija wasta on see, et haldija nime nimetataks. Nime kuuldes saab haldijas aru, et teda ära tuntud, ja kaob kohe suure kohinaga. Kes haldija nime aga ei nimeta, waid haldijat läheb püüdma, selle tõmmab haldijas kohe wee alla. Et lapsi haldija eest päästa, sest et lapsed ju tarwirorral haldija nime ei oska nimetada, pandi järwede ehk jõgede kaldale haldija kuju ehk haldija nukku ülesse, teab Wiedemann rääkida²⁾. Need oliwad jalapikkused, inimesefarnased kujud. Wist ei tulnud haldijas oma kuju nähes inimesti kuusama.

Jänesegei kujul nähakse wesiwaldijaid. Korra läheb mõisa tiislar õue, näeb: jänese ujub jões. Tiislar jänest finni püüdma. Tiislar seob kõie enese ümber, annab otja wahimehe ja kutsjari kätte ja katsub siis jänest jõest püüda. Jänesest finni hakates ei nimeta mees haldija nime; jänese kaob wee alla ja tõmmab mehengi wee alla, päälegi nii suure hooga, et kutsjar ja wahimees kõiega jõlle pidiwad kukkuma. Minult haugi näol ei wõi wesiwaldijas ennast näidata, nimelt sellepärast mitte, et wanasti, kui kalad sõda pidanud, haug wõidumeheks jäänud. Siis antud talle risti, labidas ja kirwes auupalgaks. Et haug risti kannab, ei julge haldijas ennast iialgi haugiks moonnada. Haugi püüdes ei pruugi siis karta, et püüetaw kala haldijas on; muu kala wõib aga kergelt haldijas olla ja inimest uputada, kui see haldija nime ei nimeta. Pärast inimese uppumist kuuldaske mõnda ööd wee pääl haledat nutmist.

Wiedemanni ütluse järele närida wesiwaldijas weske rattaid³⁾.

1) Wörble: Endige põlwe parandus.

2) Aus dem inneren und äußeren Leben der Esten lk. 419.

3) Aus dem inneren und äußeren Leben der Esten, lk. 419.

Mispärast ta seda teeb, ei nimeta Wiedemann. Mina omast poolt ei ole niisuguse närimise kohta kõige vähemat kuulnud. Minuke närimise põhjus võiks see olla, et rattad wett keelawad wabalt jooksmast. Tatistuse kõrwale saatmiseks närib wesiwaldijas siis rattad katti.

Nagu metshaldijad, hakkawad wesiwaldijad aru korral inimestega ühes elama. Kaks niisugust lugu tunneb Abrelbal. Rahala külas seltfinud järwe haldijas ühe peremehega. Järwe kaldale männa tuka fisse tulnud haldijas ilusa tüdrukku näol. Muidu olnud haldijas just nagu inimene, muud kui katsudes wähe külm. Selle peremehe wõrgud läinud iga ööje kalu täis, teised peremehed aga ei saanud midagi. Wiimaks tüdinend peremees haldijast ära. Sest saadik kuulnud külarahwas iga ööje järwelt nagu wäikse lapse nuttu. Kogu sügise kestnud nutt edasi, kunni pakase poisjs järwele wiimaks kaane peale tõmmanud. Ihajalu mees selle wasta wõtab wesiwaldija enesele koguni naeseks. Soome sõites leiab Ihajalu mees meres wee pääl ilusa naesterahwa. Efti arwab mees, et naesterahwas surnud, ligemale minnes näeb aga, et naesterahwas elab. Ta kosib ilusa tüdrukku enesele. Seitseme aasta pärast Soome sõites kuuleb naene mehe käest merel, et mees naese merelt leidnud. Seda kuuldes kargab naene laenetesse ja kaob finna. Lugu on muidu just niisama, nagu rahwas seda luupaenajaks ehk halliks käiwast tüdrukust räägib, kes oherdi augusti tuppa tuleb ¹⁾. Luupaenaja asemele astub siin aga wesiwaldijas. Wiimane lugu nähikse algupäralisem olewat, sest see seletab paremine mehe juure jäämise põhjust.

Mõnes kaewuski asub weewaim ja tuleb jäält tarwikorral wälja. Uuemates kaewudes puudub ometi wist niisugune wesiwaldijas.

Laewahaldijad seisawad wist wesi- ja majahaldijate wahel ehk langewad ennem wiimaste kilda. Igal laewal on oma haldijas. Korra juhtunud ühe laewa pääle aga kaks haldijat. Need hakanud riidlema, sest kaks haldijat ei wõi ühes laewas asuda. Kutsunud wiimaks laewapoiši riidu seletama. Üks ütelnud, et ta siis laewa tulnud, kui põhjapuu pandud, teine aga, kui esimene mast püsti aetud. Poisjs annud sellele õiguse, kes põhjapuu panemise ajal tulnud. Teine läinud selle pääle laewast ära, aga selle eest kuffunud ka esimene laewa mast maha.

Majahaldijaid tunneme tähendatud nime all hoopis wähe. Kun-

1) Eftiwanemate warandus I, lk. 81; Rahwa raamat III, 2.

der nimetab neid koduhaldijateks¹⁾ Wististi ei ole majahaldijad midagi muud kui maja waimud, kellest juba palju enam teatakse rääkida. Need asuwad eluhoonetes, rehates ja kirikutes ja teewad tihti suurt kolinat ja mürinat majas. Kui nad endid iseäralikul wiisil näitawad, sureb keegi peres ära. Wahel teewad nad majas muidu nalja. Kawastu rehes nähtud hoonehaldijaid hallide sikkude näol haampalkide pääl²⁾. Kes haldijaid aga nende naljahetmises segab, selle pääle saawad nad kurjaks. Kui korra mõisa opmann rehe lae pääle pugenud, rehelifi salaja waritsema, wisanud haldijad opmanni ülewalt patsti alla reheliste sekka maha³⁾.

Et hoonehaldijad maja rahwa pääle pahaseks ei saaks, andis maja rahwas neile oma andisid. Kreuzwald ütleb selle kohta: „Bidu ajal pidi maja warjajatele ikka sööki ja jooki ohwerdatama, et hoonehoidjad hääl tujul oleksiwad. Juues walati kannude sees neile natuke maha⁴⁾.“ Wahtu waga warjajaile, Kauni õnne kandijaile! Seda wana kombet katsus juba Kalewipoeg täita. (Sääl loeme⁵⁾).

Mõdukannud meeste käesfa,

Õnnel mehed hõiskasiwad.

Pillutasiid pörandale

Walgutades walget wahtu

Undeks hoonehoidijaile,

Wõimsa majawarjajaile

Wärske leeme wiidanessa

Uku kiwile kingiksi.

Hoonehoidjaid tunneb ka Holzmayer. Tema ütlemise järele walada noorik esimesel hommikul pärast pulme igale läwele mõne tilga õlut ja muud toas olijad laulda:

Ode wõi madalufene,

Wõta nüüd kaffu kaenlasse,

Õlle peekeri peosse,

Heida uksele õllesta,

Sagarale saada wiina j. n. e.⁶⁾

1) Cesti muinasjutud, lk. 146.

2) Kunder, Cesti muinasjutud, lk. 146.

3) Kunder, Cesti muinasjutud, lk. 147.

4) Boecler, Der Eften abergläubijche Gebräuche, lk. 39.

5) Kalewipoeg, XIX, 472—481.

6) Dsiliana, lk. 21—22.

Holzmayeri arvamise järele katsjuda noorid selle ohwriga hoonehoidjaid enese poole meelitada, et need temale armulised oleksivad. Kui ka siin hoonehoidjaid laulus ei nimetata, võib ometi see arvamine väga hästi õigel põhjal seista.

Majawarjajad, hoonehoidjad, koduhaldijad, majahaldijad ehk kuidas neid veel kutsutagu, on wähe Roomlaste laaride ja penaatide sarnased. Siiski lähewad Roomlaste majawaimud meie omadest hoopis lahku: nende laarid näituseks on esivanemate hinged, mis maja walwawad ja penaadid kaitsewaimud, kes kolde ümber walitsewad ja igapäewase toiduse eest hoolt kannawad¹⁾. Niisugust hoolekandmist ei leia meie aga oma majahaldijatekt. Neid ei ole nii kaua tarwis karta, kui inimene neid enese poole meelitab. Neid auustatakse, et neid kardetakse, aga neid ei armastata. Häategemist nende poolt tuleb haruldaseks juhtumiseks lugeda. Majahaldijate lugudest langeb küll suur hull tutawate tondide lugudega ühte. Mis wahet nende wahel teha, jeda siin seletada, wiiks meid liig kaugele.

Suehaldijatekt, keda Wiedemann oma raamatus²⁾ weel nimetab, ei tea ma midagi iseäralikku ütelda. Nende kohta puuduwad mull teated täiesti. Wiedemann isegi läheb neist waikides mööda.

Seega olen katsjunud haldijate olemist kirjeldada, nii kaugekt kui mull kae pärašt olew materjaal jeda lubanud. Mõnigi küsimus on weel tumedaks jäänud, kuid rohkem pakkuda, kui teadmine sallib, oleks ülekohus.

M. E.

1) Kurz, Allgemeine Mythologie, ff. 530—532.

2) Aus dem inneren und äußeren Leben, ff. 419.

Wana Liivi talurahwa õigus.

elle nime all tuntakse üht wäikest seaduse raamatut, mis meie kodumaal arvata pooletuhanda aasta eest maksaw on olnud. Üht selle raamatu käsikirjadest hoitakse Tallinnas rüütlikogu arhiivis „punases raamatus“ alal ja see käib eestikeelses tõlkes järgmiselt*):

„See on ilmalit õigus, mis Liivimaa piiskopi isand ja Jumala rüütliid ja wanemad Liivlased on kokku seadnud talurahwa õigusest, nagu seda Liivimaal kombe järele peetakse.

1. Rõige esmalt, kui keegi teise filma wälja lööb, siis peab ta maksma selle eest	20 marka.
2. Kes teise inimese jala otjast maha lööb, peab selle eest maksma	20 "
3. Kes teise inimese kää ära raiub, peab maksma	20 "
4. Pöidla eest	5 "
5. Nimetisfõrme eest	5 "
6. Keskmise fõrme eest	4 "
7. Kolmanda fõrme eest	3 "
8. Wäikese fõrme eest	3 "

*) Dr. Pauder toimetab ta 1845 a. trüüki. Ta on Wana-Madaljaski keeles kirja pandud ja hakkab nii pääle: „Dyt Is dat wertlike Recht, dat gesettet is von eynem Hern Bischope tho Vysslande vnuud von den godes Ridders vnuud von den oldesten lhyven, von dem Bur Recht woe In Lifflande gewonlick tho holden.

1. Bpntz erste dem eyn oge vthgeschlagen werth Is XX marc.
2. Eyn voeth aff Is XX marc j. n. e.

9. Inimese äratapmise eest 40 marka.
10. Ütleb keegi teist wargaks, siis wõib wiimne wande läbi ennast puhtaks teha; tahetakse aga fiiski süütõstmist selgeks teha, siis tehtagu seda kolme auusa mehe abil.
11. Kui teine teist keepiga wõi noaga haawab, siis peab ta maksma 3 "
12. Haawab keegi teist mõegaga, siis 1 "
13. Haawab keegi teist leiwanoaga, siis 6 "
14. Haawab keegi teist odaga, siis 3 "
15. Haawab keegi teist kirwega, siis 1 "
16. Kes wägivaldselt naesterahwa auu ja puhtuse riisub, mis kolme auusa mehe läbi tõeks tehakse, see puuakse üles.
17. Kes maawalitseja kümnest warastab, puuakse üles.
18. Kes wõeraid kasupuid raiub, see maksab 9 "
19. Kes wõera wäetatud põllu ääre sisse künnab, peab maksma 9 "
- Igakuks põld märgitagu kindlasti ära.
20. Kes wõera wälja peendra ära künnab, peab maksma 6 "
21. Wõtab keegi panditud looma pantija laudast ilma loata ära, siis on nuhtlus 9 "
22. Wõetakse see loom aga õue päält ilma loata ära, siis on nuhtlus 6 "
23. Kui keegi looma põllu päält on toonud, ning loom tema käest wägisi ära wõetakse, siis on nuhtlus 3 "
24. Kui loom aga juba põllu pääl tema käest ära wõetakse, siis on maksta 1 "
25. Haawa eest näo pääl peab süüdlane maksma 6 "
- Kolmas jagu trahwi läheb herrastele.
26. Sinise haawa eest juuste ääres näo pääl tuleb maksta 3 "
27. Kes teist hammustab, ta hammustagu wõi nelja hambaga, iga hamba lunastamiseks peab ta maksma ehk löödagu tema hambad wälja. 2 "
28. Werihaawa eest riiete all tuleb maksta 3 "
29. Sinise haawa eest riiete all tuleb maksta 1 "
30. Sinise haawa eest pää pääl tuleb maksta 1 "
31. Kes teist rööwib ja ära tapab, surmatakse rattaga.

32. Nõid põletatagu ära.
34. Kes maavalitseja kutse pääle õigel ajal ei ilmu, saab peksta.
35. Kes teise pääle waletab ja ei jõua tõeks teha, saab ka malku.
36. Kes teist oma (wale-) tunnistusega aitab haawamiste asjus ja ei jõua mitte selgeks teha, maksab trahwi 1 marka ehk olgu siis, et ta (wandega) oma õigust kinnitab, nagu see kohus on.
37. Kõigest, mis haawade ja tapmise eest maksetakse, läheb kolmas jagu herrastele (s. o. kohtusaksule) ja kaks jagu kaebajale kui asja-ajajale.
38. Karistuse raha, mis wägivalla eest tasutakse, läheb herrastele.
39. Kes herrastelt koorma heinu warastab, peab maksma 3 "
40. Nii palju kui koormaid on keegi warastanud, nii iga ühe päält 3 "
- Heinad peawad enne tagasi maksutama.
41. Kes teist tee pääl rööwib 6 penningi wäärt, puu-
asse üles.
42. Sünnib säärane lugu toas ehk kirikus, siis nuheldakse niisamuti.
43. Tuleb asi, mis kord juba ära mõisteti, uuesti her-
raste ette, siis on nuhtlus 1 "
44. Kes ülekohtuselt kaebab, peab maksma 1 "
45. Läheb ehk põgeneb palgatud sulane ehk tüdruk enne aegu ära, siis kaotab ta oma palga.
46. Lõhub keegi teise õueaia ehk wärawa maha, ehk rikub teise põllu ja aasade rajamärgid ära, siis maksab tema 9 "
- Kus ja kunas on see Wana Liivi talurahwa õigus sündinud? Kes on need seadused teinud?

Arwamised lähewad üsna lahku. Ühed, nagu kadunud professor Mützel ja Dr. Paucker, arwawad teda 13. aastasaja esimese weerandi, teised, nagu Richter, 13. aastasaja wiimase kolmandiku päranduseks, kolmandad, nagu Stillmarck, peawad teda palju nooremaks. Kellel on õigus? Päälfiri nimetab Liwimaa piiskoppi ja Jumala rüütliid, s. o. ordo rüütliid. Kes on see Liwimaa piiskopp? Meie maa wanemad ajalookirjutajad arwawad, et see piiskopp Albert on. Albert pani ristiusule ja Sakslaste wõimule siin jäädawa aluse. Eks ka Liivi talurahwa õigus tema töö ei ole? Ka kannab Liwimaa piiskopi nime ainult weel Albert, kuna tema järeltulijad endid Riia

pääpiiskoppideks nimetawad. Oleks asi nii lihtne ja wõiks päälkirja usaldada, siis wõiks koge otsust anda, et Liivi talurahwa õigus ligi 700 aastat wana on.

Päälkirjad wiivad aga kergesti effiteele. Tihti tunnistab juba nende wälimine kuju, firi ja kirjawiis, keelemurre j. n. e., et neid hiljemal ajal mõni wõeras käsi kirjatükile juure on lihanud. Kas ei ole wahest ka siin lugu niiviisi, et Liivi talurahwa õigus alles siis ilmus, kui piiskopp Albert juba ammu põrmus puhkas? Kas ei tarwitatud selle wõimuka riigimehe nime seks, et seadustele suuremat tähtsust anda?

Miipalju kui Liivi talurahwa õiguse keelest ja ülepää wanemate käskkirjade wälimisest kujust näha wõib, sünnib päälkiri pärisõiguga hästi kokku. Neid käskkirju aga, mis alale on jäänud, ei peeta mitte Liivi õiguse alguskirjadeks, waid pärastisteks ära kirjadeks, mis alles 15. ja 16. aastajal mõne wanema järele on walmistatud ja wahest ka muudetud ja täiendatud. Selle päraft peafime katsuma mujalt tõendusit otstida, et Liivi talurahwa õiguse eialgust wanadust kätte jaada.

Waatame esmalt, ehk teab Liivimaa kõige wanem ajakirjanik, Läti Hindrek, midagi ütelda, kes Alberti ajal elas. Tema kirjeldab ristiusu siatoomise lugu ja siit rahwaste taplusi ristiusulistega ligikaudu pea Alberti surmani, loeb kõik Alberti tähtsad toimetused üles, aga Liivi talurahwa õigusest ei räägi Hindrek ometi poolt sõnagi. See annab küllalt põhjust arvata, et Liivi talurahwa õigus mitte Alberti aegne ei ole. Küll ei tohi mitte ära unustada, et Hindrek meie maa ja rahwa sijemisest elust wähe räägib. Üksnes nagu kogemata lipfab wahel see ehk teine sõnum rahwa elust üle tema huulte, kui ta mõnest sõjakäigust paganate wastu westab.

Et aga Liivi talurahwa õigus siiski juba 13. aastajal on ilmunud, selle poolt räägivad mitmed põhjused. 1267. aastal nime-tatakse Liivi õigust ühes lepingu kirjasa. Et see liig üleüldiselt sünnib, siis tuleb kahelda, kas siin just Liivi talurahwa õigusest jutt on.

Liivi talurahwa õiguse päälkirjas nimetatakse pääle piiskopi ja ordorüütlite ka Liivi rahwa wanemaid. Wiimased wõiswad aga nende seaduste tegemises aiuult siis tegewad olla, kui nad weel priid oliwad, kui neil oma asjus weel sõna rääkida oli. See wõis küll olla 13. aastajal, mitte aga enam hiljem. Peaks aga Liivi talurahwa õigus alles 1500. aasta ümber teffinud olema, miks nime-tatakse siis päälkirjas Liivlasti? Mis kasu wõis Liivlaste nimetamine õigusele tuua?

Ühes teises käskkirjas on rahatrahwid oseringide järele määratud,

kuna muidu markade järel arvati. Oseringisid leiame wanadest dokumentidest kõige hiljem 1241. a. Kui neid wahest ka mõni kümme-kond aastaid weel hiljem tarwitati, siiski tõesti mitte enam mitu sada aastat hiljem. Et seaduse raamat, kus rahanuhtlused oseringide järel üles arwatakse, ise muidugi ka oseringide pruukimise ajast pärit on, s. o. 13. aastast, tuleb kindlasti tõendada.

Et seadus tõesti väga wana on, näeme ka sellest, et temas jumalakatseid, nagu tuleproowi, mitte ette ei tule. (Sõudis keegi palawat rauda peos hoida, ilma et ta kahju oleks saanud, siis peeti teda õigeks, wastalisel korral aga süüdlaseks). Need jumalakatsete harkasiwad meie maal alles 13. aastast lõpul pruugitawaks saama ja oliwad pruugitawad terve 14. ja 15. aastast, 13. aastast algusel ei tuntud neid aga weel mitte. Et meie seadus alles 16. aastast kestel sündinud oleks, kus jumalakatsete juba kõrwa oliwad heidetud, ei ole eespool seletatud põhjuste pärast mitte võimalik.

Kõige efiti on Liivi talurahwa õigus kadunud Liivi rahwa süda asupaigas Liivi ehk pärastises Riia piiskopkonnas maksma hakanud. Oleks ta pärastpoolisel ajal ordo maakondades sündinud, nagu Stillmarck arwab, siis ei oleks päälkirjas wististi mitte piiskopi ja Liivi wanemate tööst räägitud, sest et ordo pärastpoole piiskopiga alalises waenus elas. Ka ei olnud ordo keffkoht mitte Liivlaste maal, waid Wönnus, Läti rahwa piirkonnas.

Nüüdse aja seaduse raamatud antakse wälja ja pandakse maksma riigivalitsuse poolt. Mitte nii wanast. Wanal ajal oli rahwas ise seaduse andja. Liivi talurahwa õiguse üfikuid seadusi tarwitas rahwas wist ammu juba enne üleskirjutamist omas kohtu mõistmises. Sell ajal ei olnud kusagil, ei Saksa-, ega Wenemaal kirjutatud seaduse raamatuid olemas. Rahwas õiendas oma kestel oma asju harjunud kombete ja parema tundmise järel. Wanad isaisalt päritud kombes walitsesiwad igal pool ja ainuüksi. Nendest peeti wistalt finni, nagu nüüdki jääb, kus haridus weel ei ole ajel leidnud. Wanemad inimesed, kes ise rahwa kestel rahwa mõju all üles oliwad kaswanud ja rahwa elu ja tarwitusi sügawalt tundsiwad, oliwad nii kui elawad seaduse raamatud. Oma elutarkust jagasiwad nemad ka kaswawale noorusese päranduseks. Niisugust õiguse järge nimetatakse teaduses kombesõiguseks. Megapidi hakati erawilil kombesõigust kirja panema ja õiguse raamatuid wälja andma. Nii ilmus Saksamaal 13. aastast wäljal suur hull õiguse raamatuid, nagu Saksipeegel, Wenemaal jälle omad Prawdad j. n. e. Ka Liivimaal andsiwad mitmed

erainimesed õiguseraamatuid kombineeritud põhjal välja, mis hiljem ka valitsejad maksma panivad. Nõnda on meie arvates ka Liivi talurahva õigus sündinud. Tuttav on ju, et võitjad Sakslased allaheidetud rahvaste kombineeritudesse mitte ei puutunud, vaid seda mitmel puhul pühalikult kinnitasivad. Ka kohtupidamine jäeti täiesti rahva enese hoolde. „Õigust leidsivad ja otsust mõistsivad kurjategija üle kõige wanemad talupojad maa wanade kombete põhjal“, ütleb Ruskow. Küll võttis talurahva kohtupidamisest ka üks ülemalt poolt seatud Sakslane, vogt, osa; tema käes oli aga ainult välimine kohtutalitus, nagu kaebtuse vastuvõtmine, tunnistuste ülekuulamine, otsuse kuulutamine ja täitmine. Otsuse tegemine oli talurahva wanemate eneste asi.

Meie räägime veel mõne sõna wana talurahva õiguse siisust. Meie õigus pole pea muud midagi, kui lihtne rahatrahvide nimekiri. Vähe on neid seadusi, mis era ehk kodanliku õigusesse puutuvad. Süütegude järele väiksestest haavamistest hakates kunni tapmiseni ulatavad nuhtlused ühest margast kunni 40 marga kõrguseni. (Mark on meie raha aru järele umbes 2 rubla). Karistus ei waata pea mitte sugugi selle pääle, kuidas süü- ehk kuritegu tehtud, ehk mis süüd suurendab ehk vähendab. Siis oli süütegude uurimine ja trahwi nõudmine iga mehe oma asi. Oli võimalik suurema kui kurjategijaga ära leppida ja asi oli seletatud. Ülemvalitsus ehk kohus ei võtnud iseenesest kedagi vastutamise alla, nagu see meie ajal rahva hää käekäigu pärast sünnib. Iga inimene pidi ise oma kasude ja kahjude üle walwama. Nõnda ei lähe trahwiraha ka mitte walitsuse ehk kohtu kassasse, vaid selle saab kaebaja kahjutasumiseks enesele.

Löömise ja haavamiste karistustes on iseäralik see, mis wanaaegse rahva arvamise järele löömise süüd kergemaks ehk raskemaks tegi. Mõega ja kirwe haawad tasuti 1 margaga, oda, kapi ja noa haawad 3 margaga, leivanoa haawad koguni 6 margaga. Esmimesed haawad on raskemad ja kardetavamad, aga trahwid on kergemad. Dugu tuleb niiviisi seletada, et noaga pistmine ja kapihaa löömine lüüa saajat iseäranis alandas ja selle pärast waljumalt trahwiti.

Et meie wanarahwas auu asjus õige hell ja õrn on olnud, näeme ka § 25—30. Haawad ja armid, mis riide ehk juuste all, nõuawad mitukorda kergemat karistust kui need, mis otse silma paistawad. Nähti kellegi näo pääl haawa, siis ei olnud ta ennast kaitsta osanud ehk jõudnud. Ja kes tahtis jõuetu olla?

Iseäralist tähelepanemist äratav veel hammustamine. Kaebaja

tohtis süüdlase hambad välja lüüa, kui lunastuse raha ei makstud. See õigus tuleb kauge muinasaja riismeks pidada, kus „film ilma vastu ja hammas hamba vastu“ igamehe juhtsõna oli ja kus süütegijat liiget ära hukata võidi ja kästi. Aga Liivi õiguses oli see wana aja farmus juba palju pehmemaks läinud, siin võis juba maksta rahaga, kes ei tahtnud nahaga.

Laimduste ja walejuttude wäljalaotamise korral ei lepi seadus rahaga, waid ihunuhklus astub appi ja malgad annawad koerale palka.

Üliwali nuhtlus oli wiimaks selle mehe palk, kes wägivaldselt naesterahwa auu riisub. Sakfamaal karistati sarnast süüd rahatrahwiga, aga meie kodumaal peeti, nagu Skandinaawiaski, süüd perekondliku elu õiguste ja põhjusemõtete vastu ilmalepitamataks, ta nõudis were hinda.

Rööwli ja mõrtsuka palk oli surm. Kes maja rahu rikkus, ehk kirikust warastas, langes sellesama nuhtluse alla nagu teerööwel ja mõrtsukaski. Üleüldse ei sallitud — nagu tuttav — wanal ajal wargaid sugugi. Kes wähegi suurema asja warastas, poodi üles. Ükfi heinawarguse pääle waadati pehmemalt. See tuli sellest, et heinamaad ja metsad weel kaua aega üleüldiseks omanduseks peeti, kuna põllumaa ükfikute inimeste eraomandus oli. Kui aga ajajooksul heinamaad ühe ehk teise ükfitu inimese kätte läkfiwad, siis ei olnud suur patt, kui endised pruukijad weel wähe haawal oma wana õigust tarwitajiwad.

Wiimaks nimetame weel, et aidade lõhkumise eest, päält näha päris tühja süü eest, õige kõrge trahw oli. Mitte tööwaew ja materiaali wäärtus ei teinud nuhtlust nii suureks, waid rohkem see asi, et aiad ühtlast põllu piirid ja raja märgid oliwad.

Gradigusest leiame wähe jälgesid. Tuttaw on, et talurahwal wanal ajal mitte paljalt liikuma waid ka liikumata wara kohta omanduse õigus on olnud. Alles aegapidi kadus see õigus ära.

§ 45 räägib teenijatest. Kelle teenijad need on? Kas talurahwas oma töö tarwis ka teendrid palkas, wõi ajas igaüks oma perega läbi, selle kohta puuduwad teadused. Et maast weel puudu ei olnud ja iga inimene ikka ennemine oma käe pääl elada katsub, siis on arwata, et see paragrahw mitte taluteendrite kohta ei läi. Ka maa ülemad ei wõinud esialgu weel kedagi teenima sundida, waid pidiwad enestele teenijad palkama. Läks teener enne teenistuse aja lõppu koha päält ära, siis kaotas ta oma palga. Kas aga teener ka kus-

fil abi leibis, kui peremees temale liiga tegi, sellest ei räägi wana Liivi talurahwa õigus midagi.

Wana Liivi talurahwa õigus käis oma aja arwanistega ja nõudmistega kofku ja täitis selle aja rahwa tarwitufi. Meie aja tarwis ei sünniks tema, ta karedad feadused olekfiwad kõlbmatad. Jookseb aeg, muutuwad inimesed, muutuwad tarwitused, muutuwad kombed, muutub elu, fuis peab muutuma ka feadus.

K. P.

Plus Giulia.

Rootsi kirjamehe N. v. Hedenstjerna „Giulia la bella“.

Karl Josef Alfred Hedenstjerna on sündinud 12. Märtsil 1852 Smolandis Rootsimaal; ta oli esialgul põllumees ja hobuste paritsnik, astus siis ajalehe „Smolandsposteni“ toimetuse liikmeks Wexjö linnas ja on nüüd nimetatud ajalehe omanik.

Oma naljajuttudes, mis ta nime korraga kuulsaks tegivad, läheb ta ühte Ameerika naljakirjanikkudega. Ta ilmutas nad Sigurdi nime all ja ta tarvitab seda jalanime ka pärastistes töödes.

Suurt kiitust töiwad talle ta igal nädalal ilmuwad ajalehe kroonikad, nimega „Kaleidoskop“; neist ilmufiwad sündsamad isefogudes; esimene fogu on siis poolest kõige tuumatam.

Rootsi talupoja elu kirjeldab ta üliofawasti, näituseks ka omas paremas kirjatöös „J svenska Bondehem“ (Rootsi talupojakodus); Rootsi kodaniku seisuse elust olust jutustab ta paljudes kirjatöödes, mis kõik mitmes trüfis ilmunud, näituseks „Fru Westerbergs inackor deringar“ (Proua Westerbergi kostilised), „Fröken Jennys konditioner“ (Shenni preili koha pääl) n. n. e. Üleliigse kirjutamise pärast on mitmed iseäranis tema pärastistest töödest kaunis wefifed, ometi aga on ta selle seisuse seas, kust ta suuremalt jaolt omad ained wõtab, nimelt kodaniku seisuse keskel, praegustest Rootsi kirjameestest küll wist kõige enam tuntud ja loetud.

Kui pääjufesed olivad nad tulnud, kaugelt, kaugelt maalt, nii mustajilmaline kääriteritaja, kui ta naene — ofaw wiulutit mängima ja laulma.

Ei olnud seft palju abi, et nad teine teist Jakobiks ja Annaks hüüdsiwad, oli ju kofe näha, misjuguse rahwasoo rüpest nad wõr- sunud.

Jisaküla kirksand armas küll, et ega jeda wõi selgesti teada, kas nad tõesti Mustlased on: Mustlaste jaoks ei olla Jakob ja Anna kasimata küllalt, pääle selle olla raske uskuda, et mustlasenaene funagi nii imeõrnalt pilli wõiks mängima õppida — wist olivad nad ainult Itaaliamaalt.

Uga ärgu nad mötelgu, et inimesed aru ei jaanud, mis sorti tatarlased need kaks olivad, kui ka nimi jeda wälja ei näidanud; ja nii hüüti kääriteritajat „Mustlase Jakobiks.“

Siiski, mis Jakob ja Anna seft hoolisiwad, et neil kui linnukes- tel ofja pääl kodu ei olnud ega pääwarju. Mis neil seft, et talu- eided igakord kätt põlle pühkisiwad, kui Jakob neid söögi, joogi eest tänanud.

Kui wäljas haljas kaafikus kased ja pärnad mõlemaid oma wilusse wastu wõisiwad, siis nihkusiwad nad maas pehmel mättal teine teise lähedale, kui ära hirmunud linnupojufesed. Siin unustasi- wad Jakob ja Anna rahwa põlgutuse, mis alati nende kannul käis, unustasiwad talwe, mis neid ootas, ja unistasiwad üheskoos sellest kau- gest ajast, kus mõlemad weel Arno kallaste rohulisel murul mänginud. Mõlemad olivad siis weel wäga wäikesed olnud, nõnda wäikesed, et kena Itaalia kõlaw keel nüüd peaaegu terweni nende meelest oli läinud.

Ja siis tuli wäike Juulikene, ei olnud ta õpetajalt jeks luba küsinud, ei waesteisjalt. Neid oli kaks ühel heinakuu õhtul, kui nad raskest teest wäsinud metsa saarde puhkama heitsiwad. Säääl käis tasane ohkamine läbi suweöö, lühikene karjatus äratas ülewal kase õkstel magawad linnukesed üles; ja kui nad siis jälle maanteel edasi rändasi- wad, siis oli neid kolm.

Uga aeg tõi teised ööd: Mustlase Jakob istus sammaldanud kiwi ofjas maantee ääres ja nuttis, nuttis fibedasti oma sõstrailmadega kaafa järele, kes kirikuaia müüri ääre oli puhkama pandud, kui ta põsed ära olivad kahwatanud ja wäikene nõrk jalakene enam ei suut- nud mehe kõrwal maanteel edasi sõbada.

Ja wiul oli waikinud ja Juulikene magas Mustlase Jacobi här- mafu sisse mäsisitud, kuna kaste pohlalehti ja kanarpikku niijutas.

Kui lapsukene ärkas, kiigutas Jakob teda oma kätel ja pani ta põlele istuma: Mustad juuksed, jostrafilmad! Jah, see oli kääriteritaja kallid kaasakene kalmu künka all! Siin ärkas jälle selle väike, väetikese näol hella emake uuesti elama, niisama kuidas lillekene hauakünkal uuel kevadel uuele elule tärkab.

Ja siiski müüs Jakob oma väikeste Juulikese viiekümne taaldri eest ära!

Mis ta pidi tegema? Väetima sõrmekesed jäiwad päew päewalt kõhnemaks ja peenemaks, väikesed põsekesed kahwatastwad ifka rohkem ja rohkem, ja sagedasti tahtis väetikese nutuhääl Jakobi südant lõhkema ajada. Tema teadis, et väetikene ära sureb, kui ta teda enesega edasi ümber weab ja teda siit ja säält talust kerjatud piimapiisaga toidab.

Wabriku walitsejal ja tema abikaasal polnud enestel lapsi. Väike Juulikene meeldis nendele üliwäga, ja nemad „ostsiwad“ tema ära. Nendel oli ju wärsket piima küllalt: küll nad väetikeste põskedel roosteha jälle elama ajawad.

Aga Mustlase Jakob ei tohtinud iialgi kuidagi Juulit näha saada katsuda, sest siis — — — — — noh, on ju ka seadus, mis meid hulguste eest kaitseb ja korramees ei ela kaugeimal, kui pool penikoormat. Väike Juulikene ei tohtinud elus aimata, et tema kaswanemate eneste „õige“ laps ei ole. — Ja Jakob lubas ja töötas oma sõna täita, ning silitses weel korra väikesel musta päakest. Siis anti talle hää kõhutäis süüa, wiiskümmend taaldrit, ja ta rändas jälle edasi

Tõesti, Mustlase Jakobit ei nähtud enam sääl ligikonnas. Siiski ilmus teisel aastal mees leierkastiga, pill punane habe suus, ja laskis väikeste Juulikese rõõmuks leierkasti kaanel punase pragiga pärdikulest hüpata. Lapsuke lastutas väikesteid paksu käekesi, naeris heledal häälal, ja hüüdis ühtepuhku hääl meelel: „Tisse, Tisse!“ — Walitseja ja tema abikaasa waatastiwad rõõmust hülgawal pilgul lapsukese pääle. Väike Juulikene oli juba liig kindlate kättetega nende südame külge kaswanud.

„Kas sull külm töbi pääle käib, punahabe?“ küsis walitseja.

„Ei, ei, taewas hoidku! Mina olen üsna terve!“ „Külm on sull ometi, waene mehike. Sa wärtsed ju kui haawaleht. Anna temale ometi üks hää suutäis, Emiilie!“

Ja ta sai oma hää suutäie, wõttis leierkasti dlale ja läks minema. Aga kui ta juba nõnda kaugele oli jõudnud, et mäed ja

mets selle walge maja ära warjasiwad, kus Juulifene kodu oli leidnud, siis wõttis Jakob leierkasti älast, heitis haljale murule ja nuttis südantsõhestawalt.

Wäike Juulifene nuttis ka, laskis ennast waewalt trööbstida, aga see oli kõik punases prakis „Tisje“ pärast.

Nii tuli ta ifka ja ifka jälle tagasi, mõnikord kahe, mõnikord kolme ja nelja aasta pärast. Jakobile pale heitis kortsu, juuksed laskiwad tall hõbekarwalisteks, nõnda et tall enam tarwis polnud parukat tarwitada ja ametit wahetada. Ta wõttis jälle oma käia käpile, kui Tisjest kõik röömunud pidiwad maha jääma, mida wäikene pärdikufene leierkasti kaane pääl tantjides tunda saab, ja temalt punane praff maha wõeti, sest et ta ära suri. Raul teritas jälle kõöginugasid, fulenugasid ja kõik, mis temale ihuda anti. Kui tema jälle korra oja ääre majasse ilmus, kus raske rauawasar tümises, siis teritas ta neuu Juulia wäikeleid käärikefi.

Surr, surr, — wäike ratas; ei neuu Juulia sest aru saa, mis fina laulad. Surr, surr — wäike lillenupufene, sinu sõstrafilma ema hingab rahulifelt kirikuaia müüri ääres — surr, surr, sinule sai osaks ema sirge kehafasu ja ta mustad juuksed — surr, surr — oh wõiksid fina wana kääriteritaja südames lugeda, kui wäga tema sind armastab! — surr, surr — kõik annaks ta hinge tagant ära, kui ta korra sinu sõrmekestele suud anda tohiks! — surr, surr — wanamees, fina teritad käärikefi wististi kauem, kui tarwis oleks — surr, surr — ehk selle pärast, et kaks hiilgawat filmast ratta jooksu jaadawad, ehk on see põhjuselks, et sinu omad filmad nõnda niisked on — surr, surr — nüüd on käärid terawad, sinjoriina!

Sagedasti heitis Mustlase Jakob tühja kõhuga õhtul hingama, aga ialgi ei lahkunud tema hõberahakest, mida ta ifka kärisenud kuue sügawamasse tasku soppi peitis. Kas ei olnud wanamees mitte õige tark? Sagedasti, kus ta ükfinda oli, wõttis ta rahakese taskust, andis temale suud ja nuttis. Rahakese oli raugale lahke tänuga Juulia annud, kui hallpää-tema wäikesed käärid terawaks teinud.

Mitu wäsinud sammul kulus ära, mitu wersta piffa teed pidi ära käidama, mitu walusat haawa jalatallal pidi ära kannatatama, enne kui raul sumedal lõikufekuu õhtul jälle kord fillal seista wõis, mille üle tee wabrikust walge wäantaimede ja metswiinapuu warju peidetud maja juure käis.

Uga mis see kõik tähendas? Kirjud laternad ja tulelondid kõigil pool! Piduriides rahwas jalutab aias ja westab trepi pääl juttu!

Laul, pillimäng ja rõõmus naerukõla! Sireli pöösa taga seisab tihed hulk wabriku töölisti; kõik on wait ja waatawad üles afnate poole. Korruga tungib wanamehe kõrwu rõõmuhüüd: „Elagu noorpaar! Teistford, elagu! Kolmatford, noorpaar elagu!“

Sõ laotab unewaiba maa pääle. Lühinal ruttawad peiupoisid mustas prakis, lillese nõõbiaugus palkoni pääle, pruutneitsid kammis pulmaechtes astuwad ringisse. Nüüd ilmub walgetwerd õnnelik noormees, wäikene Juulikene käe kõrwal. Mõlematel lehwib rõõmu ja õnne naeratus palgel, nad terwitawad tänades rahwast.

Oh teie neid keff pidu walgust, kas teie pimedad olete? Kas teie ei näe, et tema mitte teiega ühest kánnust wõrsunud pole? Tema pruunikad põsed lõkendawad, ta sõstrafilmad särawad hoopis teisel tulel, kui teie omad; tema süsimustal palmikul on teine láik, kui teie kuldjuustel. . . . Oh nemad nimetawad teda omaks, hüüawad omaks tütreks — — nad offiwad tema ju wiiekümne taaltri eest, ja siiski on tema minu, iga toll temas on minu, armas kallis Juulikene!

Mustlase Jakob seisab liikumata; tema kõhnad tõmmukad káed peawad kramplikult silla käsi puust kinni. Sää! seisab tema Juulia rõõmus, õnnelik, armastatud ja kõikide elu tuulte ja tormide eest kaitsitud ja hoitud. — Rauga meeles liigub üks teine sõstrafilmapaar, milles háda ja mure sagedasti pisarad láikima oli pannud. Tema mõtleb ühe teise mustajuustega ja sirgelaswuga nooriku pääle, kes alandlikult leiwafannika eest tänas ja sagedasti kárisenud ja paigatud riides külma káes lódises, kui kuusik huluwa põhja tuule káes mühas. Ja filmad oliwad üheilusad, kehakasü ühesirge ja õrn

Weel korra ilmub noorik afna áäre, weel korra wiibiwad wäljas pimedas öös kaks filma árda igatsufega tema pääl, siis kaob ta ára. Rahwas hüüab asjata. Üks láheb kinni, kirjud laternad kustuwad, ja wáikne rahu pestab majas.

Mustlase Jakob lasseb aega mööda silla käsi puu káte wahelt lahti ja láheb waaruwal, wáinud sammul aiateed mööda oja poole. — Oh, mispárást mitte! Lóikusjekuu öö on ju nõnda pehme ja sume, mispárást ei peaks tema mitte sää! all oja kaldal wanade pärnade warjus, kust Juulikese áfen náha on, pehmel kastelisel murul hingama, nõnda kui juba sagedasti enne!

Maga rahus, wáikene Juulikene! Su isa on full pulmaõõl auuwahiks just ju magadiskambri afna all!

Palawikutuli tormab ööpimeduses rauga soontes. Tema sonib, náeb und kadunud ajast, omast úrifest armuõnnest. Shufesed huu-

led sofistawad kallile, ammu, ammu ju igawest und hingawale arm-
samale: „Tule, siin on minu härmaf — sina ei tohi mitte külmetada
— mähi ka lapsukene tema sisse — kas ta magab? — Oh wäetikest!
Temal on tõesti külm! — Nõnda! Tulge mõlemad lähemale minu
poole, mõlemad, sina ja laps — mina olen ju nõnda soe — minu
süda põleb — ei, wõta weel see kirkute leiba — mina olen sõõnud,
tõesti koguni sõõnud. — Oh, kui ilus on meie lapsukene — cara mia,
wäike Juulikene — — — Juul — — — — —.“

Hommikune päikene paistis. Rastetilgad läitjijwad rohukõrrel
ja puuõksal. Oli just kui kewadijel hommikul.

Seda tundis ka terve tugew noormees, kes praegu ukse awas
ja palkonile wälja astus. Suwi asus tema südames, kewade ta pil-
gus. Ta astus wälja kui wõidumes, süda tall paisumas õnnes, nii,
kui ta ainult üksford elus paisub, enne kui elupäikene lõunast alla on
pöörnud, kui see su omaks on saanud, kes sulle kõige kallim ilmas,
kelle pääle ja lootnud, kelle järele ja igatsenud, kes sulle enam on, kui su
oma elu.

Tund aega oli mööda läinud. Siis ilmusiwad läwel kats wäi-
kest luigenahaga ehitud kingakest, walge hommikuülifond nihkus noore-
mehe halli kune ligi, ümargused käewarred piirajiwad tema kaela
ümber ja paar sõstrajilmi katsusiwad tema filmadesse waadata. Aga
ei see tahtnud minna. Täna mitte. Ja punastades toetas noorik
musta pääkese mehe laia tugewa rinna najale.

„Tere hommikust!“

„Tere hommikust, minu kullake!“

„Kas tõesti täna reisirime?“

„Täna jah, mu kallim.“

„Ja sa lubad, et ma Neapoli näha saan?“

„Muidugi, minu dieke!“

„Ka Wenediku linna, ja Alpmägeseid ja Arno jõge?“

„Kõike, kõike, Juulia, olgu küll, et parem oleks pääle jõulu
jõita, ja sinu jääd ja lund selja taha jättes sinna alla diitwale kewa-
dele wastu rutata.“

„Sa ei pea mitte arwama, et sinu wäike naesukene küllalt mõist-
lik ei ole, aga mull on tuline igatsus lõunemaa tulise pääkese paiste
ja kõrge Alpi mägestiku järele. Kallis, see pole mitte minu süü.“

Ei, ilus Juulia, see pole mitte sinu süü. See on ainult ja üfinda wana hulguise süü, keda surm jääl all oja kaldal pärnade all öösel ära koristas. Warsti wististi leiawad teda tööliised, kui nad, wikatid ölal, põllu nõlwile lõitusele tõttawad ja kohuwad köik. Aga ühelegi, ei ühelegi saa teadawaks, et surnud raul wana Muustlase Jakob on, kes siin wäljas oma ilusa tütre pulmapäewa pühitšes ja õnneliku mõrsja afna all auuwahiks oli.

Oh wäikene Juulikene, kui ja teaffid

W. T.

Liiwlaste muinasajast Liiwimaal.

Selle kirjatüki awaldas profesor Dr. Yrjö Koskinen Helsingis 1867 a. ajakirjas Acta Societatis Scientiarum Fennicae VIII, 2, lhk. 389—411 Prantsuse keeli. Et kirjatöö asjast räägib, mis igal haritud Eesti rahwa liikmel tarwis teada, aga et ta keele ja ilmunise wiifi pärast mitte hästi faadawal ei ole, fiis trükime tema eestikeelses tõlkes ära. Ühtlasi täidame feega auuja tänukohust auustatud uurija wastu, kelle arwamisi ja mõtteid tihti kodumaa uurijate kirjades leiame, ilma et nende efi algulist üleswõtjat palju nimetataksfe.

Baltimaa ajaloo kirjutajatel ja wanaaja uurijatel näikse fe kindel arwamine oletat, nagu oletfiwad nimetatud maakondade efi algsed elanikud needfamad Soome sugu rahwad, nimelt Liiwlasted, Eestlasted ja Kurelasted, olnud, kelle järeltulijate päralt weel praegugi tähtjas osa fellest maast on. Meie ajal elawad Eestlasted maakonnas, mis Naroowa jõest ja Peipfi järwest kunni Lääne mereni ulatab, ehk teise sõnaga: terwel Eestimaal ja põhjapoolsel Liiwimaal, kuna endistest Liiwlastest ainult peaaegu juba ära kadunud riismekefed Salatfi jõefuus ja fiis weel tähtsam jagu Kolga nina ümberkaudu Kuramaa kaldal leida on.

Läti Hindriku ajal, XIII. aastajaja algufel, kus Sakslafed felle maa ära wõitfiwad, oliwad Liiwlaste afupaigad palju laialifemad: terwe maa Salatfi ja Wäina jõe wahel kunni 43. pikkufe kraadini näib nende käes olnud olewat.

Wäina ja Koiwa jõe kallastel oliwad nende afutufed jõukamad, kui kuskil teifes paigas. Ka üks jagu õhtupoolfest Riia merelaheft oli, nagu näib, nende päralt. Pääle felle afufiwad Kurelafed, kes kahtlemata haru felleftfamaft kannuft, kui Liiwlaste, ja kes meie aja Kuramaa Liiwlaste efiwanemad on, terwe Läänemere äärfe Kuramaa rannas kunni peaaegu Meemeli jõeni. Teistes maakondades elafiwad Lätlafed, kes Leedulaste fuguft oliwad.

Seft ajast faadik on Läti rahwafugu ikka enam ja enam Liiwlaste ja Kurelaste kulul laiali lagunenud, kuna wiimafed famm fammult ära kadufiwad, nii et meie ajal paljalt ülemal nimetatud riismekefed järele on jäänud.

Et fee aegamöödne ära kadumine ja kokkufulamine kuus ja pool ajaloolift aastafada on keftnud, felleft on mõned arwanud, et ka enne ajaloolift aega fee nõndafama on fündinud. Nad on Liiwlaste (niifama Kurelaste) peaaegu efialgfeteks felle maa pärisomanikkudeks pidanud, mis nüüd Lätlaste päralt on, ja Lätlaste wõitjateks fisferändajateks, kes Soome fugu elanikud aeg ajalt ära ajafiwad, nendelt maa ära wõitfiwad ja neid hoopis ära häwitafiwad.

See ongi fee põhjasmöte, kuft kõik rahwusteaduslised uurimifed ja wana Liiwimaa ajalugu pääle hakkawad¹⁾. Nii, näitufeks, peab C. Grewingk oma ülitähtlas töös Baltimaa kiwiajast wahel muudatustega felleftfamaft arwamifest kinni, ehk ta küll fugugi ei kahtle, et kiwiriistad, mis nendes kolmes maakonnas leitud, ei Liiwlaste ega Kurelaste ega Eestlaste, keda fenni efialgulisteks elanikkudeks arwati, omad ei ole²⁾. Selle arwamife poolt on ka pea kõik teadufemehed olnud, kes räägitawat asja on uurinud, nad on feda üheks arwamifest pidanud, mis ifenefest mõista on, ja feda iga Baltimaa wana aja uurimife töö nurgakiwiks teinud.

1) A. von Richter, Geschichte der deutschen Ostseeprovinzen. I. Th. I. Band, lk. 33—37, 324. — J. K. Bähr, die Gräber der Liven. Dresden 1850, lk. 21.

2) C. Grewingk, Das Steinalter der Ostseeprovinzen, 1865.

Sellest hoolimata pean mina oma kohufeks, kahtlust awal-
dada, kas kõik see Liiwimaa Liiwlaste muinasaja uurimise viis
tõesti õige põhja pääl feibab. Üleüldised harutused Soome fugu
rahwaste rändamiste üle on mulle felgesti näidanud, et feda aega,
mill Eestlased ja Liwlasted oma elukohtadesse afuwiwad, mitte
määramata muinasajasfe lükata ei wõi. Niifama leiame, et Liwi
keel, olgu ta küll madalal järjel, felgeid jalgi järele on jätnud
fellest, et Liwlasted Páris-Soomlastega mitte wäga kaua aja eest
tagafi ligistikku on elanud. Wiimaks näitawad, nagu ma arwan,
Liiwlaste ja Lätlaste afupaigad ja nende wastastikune feifukord
Läti Hindriku ajal (XIII. aastafaja algufel), et mitte Lätlasted fise-
rändajad wõitjad ei olnud, nagu feda harilikult tõendatakse,
waid et juft Liwlasted need oliwad, kes hiljem fise rändafiwad.

Seft et minu arwamine toetufeks ja kinnitufeks kohalifi
uurimifi tarwitas, olen mina läbirääkimift tähtfate Baltimaa tea-
dufemeestega hakanud. Rasketes küfimistes wiib lahke kaastöö
hääle otufefe.

Aga enne, kui ma Liiwimaa Liiwlaste küfimise juure astun,
olgu mulle lubatud, weel paar sõna kõige wanemateft Baltimaa
rahwusteaduslisteft ülestähendusteft rääkida.

Kõige wanemad sõnumed.

Kui ka tunnistama peame, et Tacitufe sõnumed Germaani
fugu rahwasteft wäga tähtfad on, ei wõi meie fiiski mitte falata,
et ülestähendused, mis tema Soome fugu rahwaste kohta meile
järele on jätnud, wäga pääliskaudfed ja peaaegu ekslifed on.
Juba tema „Fenni“, mis tema Soome fugu rahwastele nimeks
annab, on palju fegaduft fännitanud. Meie ajal käib see nimi
Soomemaa rahwa ja niifama tema ofade Hämelaste ja Karja-
laste kohta. Nende hulka tulewad weel arwata: Wenemaa
Karjalafed, Ingerimaa Ingerlafed, Wepfid ehk põhjapoolfed
Tfhuudid lõunaõhtu pool Äänife ehk Oonega järwe, Wadjalafed
Narwa ligidal ja wiimaks Eestlased ning Liwlasted Baltimaa
kubermangudes. Kõik need nimetatud falgukefed on harud üheft
ainfakt, enne ühendatud, foof, keda meie nüüd Páris-Soomlasteks
nimetame.

Nimel „Soomlane (ehk Fenni)“ oli kord palju laialifem tähendus. Kõik Soome fugu rahwad kokku on, nagu teada, üks ofa Uraal-Altai tõuust ja fellepärast lifatakfe nende hulka weel Laplafi, Mordwalafi, Ungarlafi, Syrjänlafi ning palju teifi. Norralaste fuus tähendab nimi „Finn“, kuidas muidu wõerad rahwad Soomlafi nimetawad, ainult Laplafi, kuna Pärís-Soomlafi Kweenideks nimetatakfe. Mull ei ole tarwis juure lifada, et nime „Finn“ Soomlafed ife fugugi ei tunne.

See ajab uskuma, et Germaanlafed efialgfelt fõna „Finn“ kõikide Soome fugu rahwaste kohta tarwitafiwad, nagu Slaawlafed nime „Tfhuud“. Aastafadade jookful aga on nimi „Finn“ nende Soomlaste kohta pruugitawaks jäänud, kes Soomemaal elawad ja feda maad kutfutakfe „Finnland“. Aga weel XV. aastafaja algul nimetati kõigil pool fedafama maajagu „Österland“, f. o. hommikupoolfeks maaks.

Kuid ükski arwamine ei feifa nii kõikuwa põhja pääl, kui fee, et meie igakord sfält, kus wanal ajal nime „Finn“ leiame, Pärís-Soomlaste jälgi peame otfima. Nii, näitufeks, wõiwad Islandi Saagade Finnid (kellel Jotunitega üks tähendus) wäga hästi Soome foost olnud olla, aga neid Pärís-Soomlastega ühe pulga pääle feada, felleks ei ole meil üttegi põhjuft. Nõndafama ei näita Tacitufe „Fenni“ ega Ptolemäufe „Finnoi“ weel fugugi, et Pärís-Soome fugu rahwad, Eestlafed ehk Liwlafed II. aastafajal Weikfeli jõe kallastel on afunud; fee näitab aga ainult, et fellel nimel fiis palju laiem tähendus oli, kui meie ajal, ja et wahest mõni jagu fuureft Tfhuudi perekonnast kunni Weikfeli jõeni ehk weel kaugemalegi, oli tunginud¹⁾. Mis Pärís-Soomlastesfe puudub, fiis on nendest niipalju ütelda, et nende teekond Wolga jõge mööda, Äänife ja Laadoga järwe kaudu, wäga tähtjas oli, nii et neil tarwis ei olnud, kõwerat teed kunni Sakfamaa piirini ette wõtta.

Üks teine nimi, mis wahest niifama palju segaduft on fännitanud, on „Aestyi“, „Aesti“, „Haesti“, Tacitufe, Jornandefe ja Casfiodorufe kirjades. Selget otfuft felle kohta annab meie

1) Kaks kuninga Volusieni rahatükki, mille päält meie tema auu nimesid: „Vandalicus, F i n n i c u s, Galindicus, Vendicus“, leiame, näitawad, et neil Soomlastel kõrge tähendus oli. Waata selleks: Schafarik, Slavische Alterth. II, lk. 657.

Wulftani reifikiri kuninga Alfredi maateadufetöös. Seft Wulftani Estid on kahtlemata kas Preislafed wõi Leedulafed wõi Lätlafed, ning fee nimi ei näita muud midagi tähendawat, kui idapoolist rahwast (ost = est = ida); nõndafama kandis nende maa nime Eaftland, f. o. idapoolne maa. Sellest hoolimata on ometi tihti feda arwamist teatatud, nagu olekfiwad need Aestyi, Haesti, Estid n. n. e. Soomlaste efiwanemad¹⁾; ehk küll üksainus pilk Wulftani reifikirja pääle meile selgeks teeb, kui wastuokfa fee arwamine on. Pääle felle on nimi „Eft“ niifama wõeras Eeftlaste nagu „Finn“ Soomlaste fuus. Seft et Eeftlafed Soome Häemlaste fooft pärit, puudub neil oma nimi, aga nende wennad Soomlafed kutfuwad neid Wirulasteks, f. o. Wirumaa rahwaks. (Wirumaa on üks jagu Eestimaast). Nime „Eft“ hakati fellfamal kombel Eeftlaste kohta tarwitama, nagu „Finn“ Soomlaste kohta. Aga kummatki neist ei wõi fellfamal tähendufel wana aja kohta mõista.

Kuid fiiski wõib feda ekfituft, kui „Fenni“ Soomlasteks ja „Aestyi“ Eeftlasteks peetakse, andeks anda; aga mis fa ütled felle kohta, kui Krufe ja niipalju teifi arwawad, et Herodoti Melanchlainid Eeftlafed ja Ptolemäufe Scandia Lewonid Liw-lafed olla?! Tõesti, fell kombel pole fugugi raske niifuguft Baltimaade kaarti Ptolemäufe järel kokku feada, nagu feda Krufe on teinud²⁾. Aga niifugufed tükid ei too teadufele midagi tulu, waid teewad kahju.

Waatame nüüd edafi, misfugufeid wanaaegfeid üleståhendufi meie Skandinaawlaste juurest leiame. Suuremalt ofalt ei too ka needki meile fuurt kafu.

Hadingi, Daanimaa kuninga reis Odini aegadel ehk Frotho, Hadingi poja reis, niifama Kurelaste nimetamine, mis ka fellesfe ajasfe langeb, tulewad muinasjuttude aga mitte ajaloo sekka arwata. Kurelaste nime leiame meie, kui felleks miskit ajaloolift põhja on, juba XII. aastafaja algufel ajaloo kirjutaja Saxo Grammaticufe päiwil. Niifama peab kahtlema, kui Ynglingafaaga jutustab, et Iwar Widfamne Eestimaa, Liwi- ja Kuramaa ära wõitis,

1) Nii näituseks Fr. Kruse, Necrolivonica, lisa, B., lk. 4. Tema wastu A. v. Richter, Geschichte.

2) Kruse, Urganische Esth-, Liv- und Kurlands.

kas need nimed mitte enneaegsed pole! Suures Brawalla lahingis, wähe aastaid hiljem (735?), leiame ka juba Liiwlasti, Kurelasti ja Eestlasti, aga kui tõewääriline see ülestähendus on, selle eest ei wõi ükski feista, sest et felles jutustuses wäga palju muinasjutulisi olufid leiame. Kuid see näikse kindel olewat, et VIII. aastafajast faadik Pärissuome fugu rahwad Balti maakondadesse juba elama on afunud. Sellest ajast päale on ülestähendusel enam tõekarwa. Efimene tunnistaja, keda uskuda wõib, on Rimbart, Anskari eheloo kirjutaja, kes omas „Vita Sancti Anskarii“ Kurelasti (Cori) nimetab ja jutustab, et neil IX. aastafaja keskel juba wiies linnas oma kindlad afupaigad olnud¹⁾. Sellest on ju igaleühele näha, et fell ajal Liiwlastid ja Kurelastid mitte uued fisferändajad ei wõinud olla.

Wäga imelise nime leiame meie Anglosaksti „Scôpes widsidh“ (the traveller's song) luulest, mis maade nimekiri näib olnud olewat; ta ulatab kunni VI. aastafajani tagasi, ehk küll fiin ja fääl tähendusi palju uuemast ajast ette tuleb. Kõikfuguseid rahwaid üles harutades, kelle juures ta käinud, nimetab Skalde teiste seas ka Isti ja Idumingi²⁾. Istid on Wulfstani Estid, f. o. Preislastid wõi Lätlastid ehk Leedulastid. Aga kes on Idumingid?

Mõne arwamise järele on Idumingid needfamad, keda Läti Hindrik meile Idumaei nime all ette toob. Selleks arwamiseks on neil põhjust³⁾. Idumea maakond oli üks jagu Liiwimaast; ta on Raupa ümberkaudu Toreidast põhja pool. Selle maatüki afujad oliwad Liiwlastid ja fiin ja fääl mõned Lätlastid⁴⁾. Ja weel meie ajalgi tarwitatakse selle maakonna murdes sõna Idumea terwe Liiwimaa kohta; see on Liiwlaste „Widumaa“ ja Lätlaste „Widfemme“. Mõlemad sõnalõpud „maa“ ja „femme“ tähendawad ühte ja sedafama; sõna juur on wististi „Wid“, sõna, mida meie juba kõige wanematest lugudest leiame. Jornandes, näitufeks, tundis Widiwariid (f. o. Widi rahwast), kes Weikfeli jõe

1) Pertz, Monumenta Germaniae Historica, II. anne, lk. 713 ja 714. Päale selle tuleks weel tähendada, et Rimbart oma elu ajal sündinuid asju kirjeldab.

2) John Kemble, The Anglosaxon poems, London 1833; wõrdle: Th. Wright, Biographia Britannica Literaria: Anglosaxon Period.

3) Wiedemanni sissejuhatus Sjögreni Liiwi grammatikasse, lk. XXIX.

4) Wiedemann, säalsamas, lk. XXIV, XXV. Wõrdle: Origines Livoniae (Scriptores rerum Liv. I), p. 108.

fuus ligi Aestifid elafiwad¹). Üks Skandinaawlaste muinasjutt nimetab Rootfimaa Gootlaste wäljarändamift Withide („Withesleth“²) maale, ning Wulfstani kirjas leiame niifama jälle Witlandi Weikfeli jõe kaldal, mis Estide päralt oli³). Sellest tuleb mõista, et Withid ehk Widid muud ei olnud, kui üks jagu Läti-Leedulaste perekonnast, kes kahtlemata Weikfeli jõe kallasteft kunni Wäina jõeni elafiwad⁴). Nime „Widland“ tarwitati kunni XIII. aastafjani⁵) Preifimaa läänepoolse Saamlandi kohta, kuna „Idumea“ Wäinaft põhjapoolse Liuwimaa kohta pruugitawaks jäi⁶). See nime muudatus aga on Soome keelt rääkijateft Liwlasteft tulnud, kes wõera „land“ ehk „femme“ afemel oma „maa“ feadfiwad. Nõndafama jääb nimes Iduming, kui meie felleft germaanikeelse lõpu „ing“ lahutame, fõna juur, mis Soome keeleft tulnud olema faab. Aga mill kombel fee Soome fõna Anglofakfi luulesse on juhtunud, on raske ära feletada. Kuidas fellega lugu

1) Jornandes, De reb. Get. c. 5: „Mere kaldal, kuhu Weikseli jõgi kolmes harus sisse woolab, asufiwad Vidivarii; mitmed rahwasugud oliwad siin koos. Nende järel elafiwad mere ääres Aestid, kõigipidi rahulik inimese sugu.“ — Varii — on germaanikeelse sõna lõpp. Waata: Geijer, Samlade Skrifter II, 1 lk. 82.

2) Geijer, Samlade Skrifter II, 1 lk. 81.

3) Wulfstani reisikiri, Rafni Wene muinasaja kirjas II.

4) See on ka Zeuss'i arwamine. Zeuss, die Deutschen und die Nachbarstämme. — Ma ei wõi pikemalt seda küsimust siin harutada, kust Leedu-Läti sugu saanud on; Thunmann'i järele (Nordische Völker, lk. 33) arwatakse, et ta Gootide ja Wendide segamise wili on. Seda mõtet toetab ka see nähtus, et Skandinaawlaste muinasjuttudes nimedel Withes ja Goths üks ja seesama tähendus on. Geijer, Samlade Skrifter. Loe selle asja üle: Schnitzler, L'empire des Tsars, Strasbourg 1852, II, lk. 511.

5) Zeuss, die Deutschen und die Nachbarstämme.

6) Wäina jõgi kannab iga rahwa suus, kes teda tunneb, isegust nime. Saksa nime Dütina, mis kahtlemata Donni ja Doonauga ühewääriline, leiame meie juba Krákumálist: „Meie oleme kaheksa rahwasugu, kes idapool Dütina jõe suud elafiwad, ära wõitnud.“ Waata Rafni kirja. Lätlased nimetawad teda Daugava'ks, mille tähendus mulle teadmata on. Aga Soome rahwaste suus, Veena Liwi keeles, Wäina Eesti keeles, tähendab see nimi laia jõesuud. Sedasama sõna „Viena“ kujul leiame ka Soome keelest Dwiina jõe nimetamiseks. Teisel kujul on see nimi kuulsa Väinämöise nime sees olemas, millega nimi Suvantolainen ühte läheb; see nimi tähendab meest, kes waikse wee ääres wiibib.

ka on, Istide ja Idumingide nimed (rahwad, kes ofalt Tüüringlaste, ofalt wõimfa kuninga Hermanariku walitfufe all oliwad) wõime wäga hästi ära feletada, kui meie mitte funnitud ei ole, nende wanaduft kaugemalt kui VIII. ehk IX. aastafajaft pääle arwama.

Saanud kõige wanemad fõnumed nõndawiifi läbi waadatud, fiis jõuame meie felle tähtfale otfufefe, et ühtegi tunnistuft felleks pole, et Liiwlafed ehk nende wanemad enne VIII. ehk IX. aastafada Baltimaakondades elamas on olnud.

Nüüd aga jõuame fesfe ajasfe, kus Sakslafed Baltimaale fiste tungifiwad, ajasfe, mille üle meile kuulus ajalookirjutaja Läti Hindrik täielifemat felguft toob.

Liiwlased ja Lätlased Läti Hindriku ajal.

See afi on kõikidele tuttau, et Wene ehk Waräägi riigi wõimufe all, mis IX. aastafajal põhjendati, enamasti kõik Soome fugu rahwad oliwad. Järeltulewa aja jookful pidiwad ka Baltimaakonnad Nowgorodi, Pihkwa ja Polotski würstile makfu maksma hakkama. Olaw Tryggvafoni Saaga järele makfiwad Eestlafed Wladimir Suure ajal makfu. Selle poeg Jaroslaw pani 1030 Tartu (Jurjewi) linnale alufe. Kroonika kirjutaja Nestor nimetab teiste hulgas, kes Wenelastele makfu makfawad, ka „Litwa“ (Leedulafi), „Kors“ (Kurelafi) ja „Lib“ (Liiwlafi) n. n. e. Ainult Polotski würsti loaga wõis Meinhard 1186. aastal Liiwimaal Jumala fõna kuulutama hakata, nagu felleft Läti Hindrik jutustab. Pääle felle pidiwad ka fisetulijad Sakslafed Wene würstide wastu oma kohuft täitma, lepingu põhjufel, mille järele Liiwlafed Polotski würstile makfu pidiwad maksma.

Ainult 1212 aastal, kui Läti Hindrikut ufume, andis Wene-maa walitfeja täie wõimufe Riia piiskopi kätte¹⁾. Igaletuhele on filma paistaw fuur wahe Wenelaste nõudmiste wahel, mida tihti mitte ei täidetud, ja päris allaheimufe wahel, mida preeftrid ja Sakfa rüütliid korda faatfiwad. Uus aeg tuli Liiwimaa rah-

1) Origines Livoniae [Script. rer. Liv. I.], lk. 50, 146 ja 166.

wastele, kes fenni ajani wabad ja ife oma peremehed oliwad olnud; nüüd algas orja ja piina põli.

Pääle felle tuleb meil järele waadata, kus kohal Liiwimaa felleaegfed afujad elafiwad ja misfugune nende felleaegne wastastik feifukord oli.

Põhjapoolne jagu Liiwimaast, mis Eestimaa piiri wastu feifab, oli, nagu meiegi ajal, Eestlaste päralt. Nende maa oli maakondadesfe jaotatud, need oliwad: Soontagana (Pärnumaa), Sakala (Wiljandi- ja Karkfimaa) ja Ugaunia (Wõru ümberkaudne maa). Soontaganaft lõuna pool oli mereäärne maa kunni Wäina jõeni Liiwlaste käes. See maatükk oli kolme ofasfe jaotatud, need oliwad: Metfäpoole, Toreida (Koiwa jõe ligidal) ja maakond Wäina jõe ääres. Wäina jõge mööda oliwad Liiwlastef kunni Aiskraukleni (Afscheraadenini) tunginud, aga ainult paremal pool kaldal. Metfäpoole ja Toreida wahel, fiiski enam maa kefk poole, oli Idumea maakond, millest¹⁾ ülewal juba kõnelesime. Idumea elanikud oliwad Liiwlastef, aga ka Lätlastef tuliwad oftaga juba õige lähidale (Antines, Wõnnus, Beewerinis) ja päris Idumeas ife näikfe mõningad Lätlastef olnud olewat. Siit kohalt pääle ulatafiwad Lätlaste afupaigad üle kõige Kefk-Liiwimaa, niifama ka üle fuurema jao Kuramaast. Seft Letgallid, Seloonid ja Semgallid oliwad Läti fugu rahwad. Baltimere äärne Kuramaa oli wift täiesti Kurelaste käes. See rahwas oli Liiwlastega õige ligidalt fugulane. Nad oliwad wäga kardetud mere-rööwliid¹⁾.

Üks pilk nende rahwaste elupaikade pääle näitab meile felgesti, kumb neift kahest, kas Soome wõi Läti-Leedu fugu rahwas, warem Baltimaale elama afus. Kui meie felleft arwamifest kinni hakkame, mille järele Soome fugu rahwad efialgfed kõige felle maajao omanikud oliwad ja Lätlastef fisfetungijad wõitjad, siis peab wäga imeks panema, mispäraft wõitjad poolringis fise tungifiwad, mispäraft wõitjad oma wõiduft miski kafu ei wõtnud, waid foometsfadega leppifiwad²⁾, kuna allaheidetud rahwale kõik kauplemise teed lahti jäiwad ja pääle felle fuured jõed ja mereäärne maa, ühe sõnaga, kõik paremad jaod.

1) Wiedemanni sissejuhatus Sjögreni Liiwi keele grammatikasse.

2) „Nemad elasiwad iseäralde metsades“ ütleb ajalookirjutaja Alnpeke Lätlastest. Waata: Dittlieb von Alnpeke kroonika 345 wärs.

Põhja poolt ümberpiiratud Wenelasteft, Eeftlasteft ja Liiwlasteft, ida-lõuna poolt kokku rufutud Leedulasteft ja Liiwlasteft, pidi neil nõndanimetatud wõitjatel wäga imelik politika olema! Wähe-malt on teistel wõitjatel ikka teistfugune pruuk. Muidu afub wõitja rahwas üheskoos hää, kindla koha pääle, kuft ta fiis laiale laguneb, ikka wete jookfu ja mere äärt mööda. Liiwlaste feis Läti Hindriku ajal oli juft niifugufe rahwa feis, kes ülewalmime-tatud wiifil elama oli afunud. Nende pääafupaigad oliwad, nagu näha, Wäina ja Koiwa jõe suu, mida mööda nad ikka enam ja enam Lätlaste fekka on tunginud. Uks erafalk wõitis omale ühe ofa Kuramaaft ja afus finna elama, kus neid kui mere-rööwliid wäga kardeti. Igalpool on ikka kõige paremad kohad need, mis Soome fugu Liiwlaste käes oliwad, nii et fugugi kahe wahel olla ei wõi, et nende feis wõitja rahwa feis oli. Juba wälimifest asjade feifukorraft tuleb nõnda arwata.

Seda arwamift, et Liiwlaste Lätlasteft üle oliwad, kinnita-wad mitmed ütlufted Läti Hindriku ajaraamatus. Tema jutus-tab, et Lätlaste röömuga ristiufu fellepäraft wastu wõtfiwad, et enne Sakslaste fiitulekut „Leedulafed nende maa tihti ära laastafiwad ja Liiwlaste neid ühtepuhku kiufafiwad¹⁾“. Wähe edafi ütleb ajalookirjutaja fedafama teiste fõnadega: „Enne ufu wastuwõtmift oliwad Lätlaste arad ja põlatud ja kannatafiwad palju häda Liiwlaste ja Eeftlaste käest²⁾“. Seft on näha, et Lätlaste ilma tähtfufeta ning wäljakurnatud rahwas oli, kes ikka teiste eeft põgenes ja kes ainult uue ärawõitja poolt ärapääft-mift ootas, lootes, et fee neid wanadest waenlasteft wabastab³⁾. Pääle felle kinnitab meile ka weel üks teine, f. o. Alnpeki wana kroonika, et Lätlaste ifeloom mitte wahwa ei olnud. Ta jutus-tab üheft fuureft lahingift, kus Sakslafed, Eeftlaste ja Liiwlaste ühes Leedulastega ja Lätlastega fõdifiwad, ja kiidab wäga Eeft-laste, ifeäranis Liiwlaste wapruf, kuna ta Lätlaste häbistab, kes

1) Alobrandus kuulutas Lätlastele Jumala sõna ja ristis neid. Need aga wõtsiwad suure röömuga Jumala sõna wastu, sest et nemad Sakslastelt abi ja tuge lootsiwad Leedulaste wastu, kes nende maa tihti ära laastasiwad, ja Liiwlaste wastu, kes neid ühte puhku rõhusiwad. *Waata Origines Livoniae [Script. rer. Liv. I], lk. 118 (XI. päätükk § 7).

2) Origines Livoniae [Script. rer. Liv. I], lk. 126 (XII. päätükk § 6).

3) Säälsamas, lk. 118.

ainult fellepäraft fõdifiwad, et teifed neid wälja ei naeraks ¹⁾). Kõik need näitufed ei luba meile fugugi feda arwata, nagu olekfiwad Lätlafed Soome fugu rahwad ära wõitnud. Et Lätlafi fell ajal wähe tähele pandi, wõime meie ka weel näha nendest lepinguteft, mida Polotski würft ja Riia piiskopp oma wahel maha tegiwad, millest meie juba ülewal rääkifime. Saäl nimetatakse ainult Liiwlafi, kelle maks alal hoiti ja fiis ära faadeti; Lätlastest ei räägita mitte kuskilgi, ehk küll teada oli, et nad ka Wenelastele makfu makfiwad.

Ka kroonikakirjutaja Nestor jätab Lätlafi ehk „Letgola“ felle nimekirja päält wälja, kus ta Wenelastele makfu maksjaid rahwaid üles harutab; ta nimetab neid küll Jeeweti järeltulijate hulgas. Ükfi Sengallifid nimetab ta makfu maksjate kirjas ife-äranis; Liiwimaa Lätlafed on wististe Liiwlaste nime alla arwatud, kes nende peremehed oliwad. Wiimaks on Liiwlastest nimi terwele maale jäänud, ehk küll fiin mõlemad rahwad elafiwad, ja meie ajani on ta ikka Liiwimaa, kui ka Liiwlafed ife kadunud on; nõndafama on Prantfufemaale nimi tema endistest omanikkudeft Frankideft jäänud. Aga Liiwi ja Läti keeles on üks mälestus palju wanemast ajast järele jäänud, feft nimed „Widfemme“ ja „Vidumaa“ tähendawad Widide maad, f. o. wanade Lätlaste maad, kes enne Soome fugu Liiwlaste fifetulekut Liiwimaal elafiwad.

Selle arwamife wastalifed, kes tõendawad, et Soome fugu rahwad efialgfed Liiwimaa elanikud oliwad, keda päraftpoole Lätlaste poolt tagafi tõrjuti, toetawad oma ütluft felle nähtufe pääle, mis palju uuemal ajal, nimelt päraft Sakslaste fifetungimift ilmfile tuli. Nad unustawad aga ära, et ajalugu meile igal ajal näitufi toob, et allaheidetud rahwas, kui neid wäga palju ja kui nad oma maaga nagu kokku kaswanud on, aegade jookful wõitja fifetungija ära wõis häwitada. Frankid Galliamaal, Normannid Inglismaal ja niifama Waräägid Wenemaal on meil fiin näitufeks. Ma ei taha juft tõendada, et Liiwlaste feifukord Liiwimaal niifamafugune oli, feft felleks tunneme meie neid weel wäga wähe, et täielifi wõrdlufi kokku feada. Teifelt poolt ei wõi jällegi ära unustada, et Sakslafed Liiwlaste ühifuft tublisti wangutafiwad ja neile efimefe hoobi andfiwad.

1) Waata: Dittlieb von Alnpeke riimitud kroonika [Script. rer. Liv. I, lk. 553. 554], 1826—1831 wärs.

Aga ikka peab järele andma, et Liiwlaste nõrkufe pääpõhjus fee oli, et nad alles wärsked fisferändajad hoopis wõerale maale oliwad.

Mis Eestlastesfe puudub, fiis ei wõi nendest just selgesti ütelda, kui palju nende endifest kodumaast Lätlaste kätte langes. Aga kui ka meie felle arwamife juure jääme, et Eesti rahwas endifel ajal lõuna-ida poole kunni nüüdse aja piirini, nimelt pea Marienburini ¹⁾ ulatas, fiis peame ometi tunnistama, et fee nurk üks täiesti Lätlaste maa pääl olew afutus oli.

See arwamine, nagu oleks Eestlased lõuna-ida poolt Liiwimaale fise tulnud ja fiia elama afunud, on weel wähem põhjendatud, kui arwamine Liiwlaste muinasajast. Seda arwamift tõendatakse feega, et nimi „Igauni“, miska Lätlased oma naabrid Eestlasi nimetawad, niipalju tähendab kui „wälja aetud ²⁾“. See näitus aga, kui fee ka päris tõe põhja pääl feifaks, ei ütle weel midagi. Aga ma kardan, et felle sõna seletus üks nendest imelistest on, mis juhtumife kaupa tehtud ja millest wana aja uurimife teadus aina kubifeb. Kas olgu sellega lugu kuidas tahes, felle asja jätan ma Läti keele tundjate hooleks. Aga nüüd jääb mulle weel teine ülesanne, mis enam minu jõuu kohane on, fee on lühike waade Liiwi keele pääle, et fäält otfuft Liiwlaste wanadufe üle Liiwimaal faada.

1) Ma panen fiia ühe tüki kuulsa Eesti rahwa ning keele tundja Dr. Kreutzwaldi kirjast üles: „Marienburi kihelkonna Eestlased — meie ajal on neist wähe järele jäänud — kelle üle mõne aasta eest tagasi walearwamine liikus, nagu oleksiwad nad Liiwi rahwa sugust pärit, asuwad juba wist kõgewähemalt poolteist aastasada sellessamas paigas, kust neid tänagi leiad. Nagu näha, on nad Tartu Eestlastega sugulased, kui meie nende Läti keelega hoopis segatud murret tähele paneme. Hupeli Miscellen seletawad, et umbes 100 aasta eest üks jagu Eesti rahwast kiilu wiisi Lätlaste seas asumis oli olnud, nii et nüüdsest keele piirist pääle kunni sinnapoole Marienburi ainult Eestlased elasiwad; meieaegne Marienburi salgukene oli selle kiilu teraw ots. Nüüd on ainult see kiilu teraw ots järele jäänud, kuna lai tagumine jagu, mis kolm kihelkonda ära täitis, jälgita kadunud on, mille põhjus wist on, et nad jaolt wälja rändasiwad, jaoti aga Lätlastega kokku sulasiwad.“

2) A. von Richter, Geschichte der Ostseeprovinzen, I, 1, lk. 318. — Palju kohalitem seletus on wististi see, et nimi „Igauni“ naabri maakonna nimest Ugaunia (Ugenois, Ogonia) wõetud, nagu nimi „Wirolainen“ Wirumaast. Waata Hupel, Neue Nordische Miscellaneen I lk. 78.

Mõned tähendused Liiwlaste keele üle.

Ehk Liiwi keel küll Eesti keelega õige ligidalt fugalane on, peab teda fiiski üheks ifefeiswaks Soome fugu keelte okfaks arwama. Kõige tähtsamad uurijad on tõendanud, et Eesti keel muud midagi ei ole, kui wähe muudetud Soome keel, mille sõnade muudatufi lihtfa ja felge Soomekeele grammatika alla wõib tagafi feada.

Suuremalt jaolt on Liiwi keel wähe teiftmoodi, fagedasti aga leiame fiin sõnu, mis enam Soome, kui Eesti keelega ühte lähewad. Tihti on fiia sõnakäänufid kõige wanemaft ajaft feisma jäänud, kuna Soome ja Eesti keel neid muutnud on. Niifugufe näitufe toowad meile sõnad, kus **g** ühe weniwa tähe ees feifab; räägitakfe:

Wepfi keeli:	Liiwi keeli:	Karjala keeli:	Soome keeli:	Eesti keeli:
fegl	fõggõl, fõgl	fegla	feula	fõõl
nagris	naggõrs	tagla	taula	tael
kagl	kaggõl, kagl	nagris	nauris	nairis
nagran	nagrõb	kagla	kaula	kael
	eggil	nagran	nauran	naeran
		eglen	eilen	eile, eila

Sell korral wõib Karjalaste keel kõige efialgufem olla; tema farnafed on Wepslaste ja Liiwlaste keel; Soome keel on aga karedat häält pehmandanud ja ka **g** täishäälikuks ümber muutnud. Eeftlane on oma meele järele Soome keele muudatufe ümber teinud.

Üks teine näitus näib meile tunnistawat, et Liiwi keel wäga wana keel on. Soome keeles on üks jagu omadufefõnu lõpuga **ea** ja **eä**; algulifelt on wift **eda** olnud. Wepfi keelesfe on lõpp **ed** alale jäänud, mis Liiwi keeles **d**'ks on lühendatud. Nõnda, näitufeks, tuleb ette:

Wepfi keeles:	Liiwi keeles:	Soome keeles:	Eesti keeles:
foged	fogd	fokea	fõge
pimed	pimd	pimeä	pime
faged	fagd	fakea	fage
maged	magd	makea	mage
korged	kord, kuord	korkea	kõrge
fanged	fangd	fankea	

Nende hulka tulewad ka weel teifed foomekeelfed fõnad, nii kui: lakea, karkea, kerkeä n. n. e. Siiski ei wõi foomekeelne übermuudatus, millest eestikeelne fõna rikke läbi fündinud on, wäga wanasfe ajasfe ulatada, sest Eesti keeles tuleb käänetes fagedasti wäljajäetud **d** jälle ette, nii öeldakfe: pimedas, pimedad, juft nagu Wepfi keeleski (Soome keeli: pimeäsfä, pimeät).

Teifelt poolt näikfe jällegi põhjufi olewat, mis tunnistawad, et Liiwi keel mitte enne Soome keeleft lahku ei läinud, enne kui Soome keeles mõned ifefugufed muudatufed fündinud ei olnud, muudatufed, mis ainult Soome keele kohta makfawad, ja mida Wepfi keeles mitte leida ei ole. Üks niifugusteft ifeäralistest muudatustest on ainufef infinitiw, mille alguline lõpp ta ehk tä on (täishäälikute kokkukõla mööda Soome keeles). Wepfi keeles on fee lõpp ikka **d**; Soome keeles jäetakfe täishäälik lõpul feisma, aga ühendatakfe fynkope waral kahel wiifil: kord jääb ühendaw täishäälik fõna juureft wälja, ja lõpp **t** jääb feisma (näitufeks: juureft une, fifare on infinitiw unta, fifarta); teinekord jääb ta feisma; ja fiis jääb pea ikka **t** ära (näitufeks: juureft nime, korwa on infinitiw nimeä, korwaa). Kõik fee fännib kindlate feaduste järele, mida igauks Soome keele grammatikast wõib järele waadata. Nagu näha, lähewad Eesti ja Liiwi keel Soome keelega täiesti ühte, pääle felle on neil ifeäralifed reeglid. See on üks nendest põhjustest, mispäraft nimetatud keeltes niipalju deklinatfioonifid, kuna Soome keeles üks ainus olemas on. Et näidata, kuidas nimetatud muudatufed nendes kolmes keeles ühte lähewad, feame fiia kõrwu mõneft fõnast: nominatiw fingularis, infinitiw fingularis ja nominatiw pluralis:

Sõna juur	Nom. sing.:	Infin. sing.:	Nom. plur.:
Soome keeli: nime	nimi	nimeä	nimet
Eesti „	nimi	nime	nimed
Liiwi „	nim	nimm, nimmõ	nimuud
Soome keeli: emä	emä	emää	emät
Eesti „	ema	ema	emad
Liiwi „	jema	jemm, jemmõ	jemaad
Soome keeli: laulu	lulu	luluu	lulut
Eesti „	lul	lulu	lulud
Liiwi „	loul	loul, loulõ	loolõd

	Sõna juur	Nom. sing.:	Infin. sing.:	Nom. plur.:
Soome keeli:	tüõ	tüõ	tüõtä	tüöt
Eesti	"	töö	tööd	tööd
Liiwi	"	tõõ	tõöd	tõöd
Soome keeli:	miehe	mies	miestä	miehet
Eesti	"	mees	meest	mehed
Liiwi	"	mies	miest	mied
Soome keeli:	jumala	jumala	jumalaa(-lata)	jumalat
Eesti	"	jumal	jumalat	jumalad
Liiwi	"	jumaal	jumaalt	jumaald
Soome keeli:	kiele	kieli	kieltä	kielet
Eesti	"	keel	keelt	keeled
Liiwi	"	keel'	kield	kield
Soome keeli:	mere	meri	mertä	meret
Eesti	"	meri	merd	mered
Liiwi	"	mer'	mierda	mierd
Soome keeli:	fuole	fuoli	fuolta	fuolet
Eesti	"	fool	foolt	fooled
Liiwi	"	fuol'	fuolt	fuold
Soome keeli:	lapfe	lapfi	lasta	lapfet
Eesti	"	laps	laft	lapfed
Liiwi	"	läps'	lapsta	lapft
Soome keeli:	lume, voi	lumi, voi	lunta, woita	
Eesti	"	lumi, wõi	lund, wõid	
Liiwi	"	lüm, wõi	luunda, wõita	
Soome keeli:	täüte	täüfi	täüttä	täüdet
Eesti	"	täis	täit	täied
Liiwi	"	tävz'	tätaa	täädöd
Soome keeli:	künthe	künfi	künttä	künnet
Eesti	"	küüs	küünt	küüned
Liiwi	"	küünts	küünt, küünta	küündöd
Soome keeli:	Suomalaife	Suomalainen	Suomalaista	Suomalaifet
Eesti	"	Soomelane	Soomelafst	Soomelafed
Liiwi	"	Suomili	Suomilift	Suomilift

	Sõna juur	Nom. sing.:	Infin. sing.:	Nom. plur.:
Soome keeli:	naife	nainen	naista	naifet
Eesti	„	naene	naeft	naefed
Liiwi	„	nai	naista	naift
Soome keeli:	hampa(h)a	hammas	hammasta	hampa(h)af
Eesti	„	hammas	hammaft	hambad
Liiwi	„	aambas	aambaft	ambõd
Soome keeli:	laine(h)e	laine'	lainetta	laine(h)et
Eesti	„	laene	laenet	laened
Liiwi	„	lain	laint	laind
Soome keeli:	ike(h)e	ies	iestä	ike(h)et
Eesti	„	ees	eeft	iked
Liiwi	„	iggõs, igs'	iggõft, igsta	iggõd
Soome keeli:	unettoma	uneton	unetonta	unettomat
Eesti	„	unetu	{ unetumat unetund	unetumad
Liiwi	„	untõm	untõmt	untõmd
Soome keeli:	äke(h)e	äes	äestä	äke(h)et
Eesti	„	äes	äeft	äked
Liiwi	„	egs'	egsta	eggõd

Kui meie nüüd fingulari infinitiwi pääle vaatame, fiis on felgesti näha, et felle kaafufe ümbermuutmine kõigi teifenditega enne on fündinud, kui Eesti ja Liiwi keel weel mitte Soome keeleft, felleft üleüldifeft kannuft, lahku ei olnud läinud. Wepfi keeles on infinitiw weel ilma lühendufeta (nimed, m'ehed, jumalad, lapfed, lumed, void, täuded, kunded, hambhad, unetõmad, ägehed); wiimaks aga lahkufiwad Soome-Liiwi-Eesti ofakond üksteifeft ära, ja löiwad igauks enefele kindlad reeglid, mis täies puhtufes ainult Soome keeles alal on hoitud. Liiwi, niifama Eesti keel käiwad famm fammult Soome keele jälgedes, neil puudub aga kindel kord. Sagedasti näib Liiwi keel, kui tall lõpu **a** on feisma jäänud, enam kui Eesti keel Soome keelega ühte käiwat. Kaafufed, nagu lapsta, untõmt pole wiimaks muud midagi kui foomekeelne efialgne kõnewiis, kui ka weel mitte täiesti lihitud.

Teifelt poolt peab ütlema, fündis nominatiwi loomine, mis lihtsam on, palju wanemas ajajärgus; feft Wepfi keel läheb felles tükis teistega pea ühte (m'es, jumal, k'el, täus, küns, hambas, unetöin, äges, naine). Selles asjas näib fönade loomine enne juba lõpetatud olnud olewat, kui Soome-Eesti-Liwi keel Wepfi keeleft lahku läks. Kauniskõla reegliteft nendes neljas keeles on nii palju ütelda, et umbhäälikute **k, p, t** peenenduft ei Wepfi ega Liwi keeles ette ei tule; selleft felgib, et teda ainult fiis tarwitama hakati, kui Liwi keel teisteft juba lahkunud oli. Palju uuema aja fännitus on täishäälikute kokkukõla, mis ainult Soome keeles ette tuleb, ja mida ifegi Eesti keeleft leida ei ole*). Eesti keel on tunda ka tema kakfiktäishäälikute tafutfemifeft, mis feda keelt enam Soome Häme ja Wepfi keelega ühefugufeks teeb, kuna Liwi keelesfe täishäälikud alale on jäänud. Wiimast nähtuft leiame meie ka Soome keeles, kuhu Karjalaste keel mõjunud on.

Nii näitufeks on

Liwi keeles:	Soome keeles:	Eesti keeles:
uo	uo	oo
õõ	üü	öö
ie ja ee	ie	ee
äv	äü	äi
ai	ai	ae

Üht asja Kuramaa Liwlaste keeleft peame meie tähele panema, feft et fiit kõige algupäralifemaid Soome keele olufid leiame. Nii näitufeks on fääl genitivus absolutus, mis teiste keelte dativus absolutusega ühetaoline on. Siin on Liwi keeles Soome genitiwi lõpp **n** alale jäänud, kuna ta päris-genitiwis (objectivus ning possessivus) ära kadunud on, nagu Eesti keeleski. Teadufemees Wiedemann, kes feda genitivus absolutust datiwiks nimetab, näib feda ifeäralikku nähtuft uuema aja fännitufeks pidawat, mis, nagu ta arwab, Kuramaa Liwlaste keele äralagunemifeft tunnistuft annab. Temal pole aga õiguft, feft fuurem jagu tema näitusteft genitiwi abfolutufe kohta leiame meie ka Soome keeles.

*) Wõru ja mõnes teises murdes on see kokkukõla täiesti olemas. Tõlkija.

Nagu Liiwi keeles,	nii üteldakse ka Soome keeles:
Kui lapstõn läeb.	Kuinka lasten käy.
Petuukfõn liitõd jaalgad.	Valeen on lyhyet jäljet.
	Minun on nälkä.
Se um minnõn läälam.	Se on minun vaikea.
Point laskis ne lambõd fuduudõn sõõd.	Paimen laski lampaat sufien fyödä.
Tõõ miedõn tuluub p'eri mieft kuul.	Työ-miesten tuleeperhe-miestä kuulla.
Anda õbiizõn (õbiistõn) vetaa.	Anna kättä käyvän miehen.

Kui meie nüüd need üfikud nähtused kokku võtame, siis selgib kergesti, et Liiwi keel Soome keelest, ehk õigem Soome keele Karjalaste murdest faanud on, kuna Eesti keel täiesti Häme murdest fündinud on. Liiwlastel läkfiwad enne Eestlasti Soomlastest lahku, aga fiiski fündis fee ikka palju uuemal ajal, kui Soomlaste ja Wepslaste lahkumine. Selle waheaja fees fündis fingulari infinitiivi loomine, mis kõigis keeltes ette tuleb, ning sest et fee loomine fugugi mitte lihtne ei olnud, pidi tema tarwis õige palju aega ära kuluma. Siiski oleks fee hoopis wastuokfa ettewõte, kui meie ainult nende keeleteaduse uurimiste põhja pääle ajaloolifi aastarwufid hakkakfime rajama; aga kui meie finna juure ka ajaloolife juhtumife lifame, siis wõime meie, nagu ma arwan, pea kindlasti aega ära määrata, mill Liiwlastel Liiwimaale fiske tungifiwad.

Ma ei hakka nende keelte fõnastikku wõrdlema, fee jäägu keeleuurijate hooleks. Kuid ühte sõna peame fiiski tähele panema, sest felle fees on terwe rahwusteadusline ajalugu peidul. See sõna on „Ruotfi“, millega mitte ainult Soome ja Eesti keeles, waid ka Liiwi keeles feda rahwast nimetatakse, kes teiste rahwaste fuus nime „Schwede“ kannab. On ju tuttaw, misfugune tähendus fell nimel Wene rügi põhjendamise kohta on. Aga juba wähe aega enne feda oliwad Rootslastel oma reififid merd möõda „Austrvegr'i“ poole alganud, millest feletada tuleb, et nad Soome fugu rahwastele tuttawaks pidiwad faama. Sest et need kolm rahwast ühefugufe nimega Rootslasti tähendawad, fee näitab tunnistawat, et nad umbes Ruuriki aja ümber weel üks rahwas oliwad. Selle wastu on sõna, millega Wenemaad

nimetatakse, üks ja teine (Venäjä) Soome ja Eesti keeles, aga hoopis teifti (Kriev maa) Liiwi keeles.

Nüüd aga astume juhtumiste juure, mis juba täiesti ajaloo põhja pääl feifawad.

Pilk Soome sugu rahwaste rändamise pääle.

See ei ole mitte minu ülesanne, fiin terwet Soome fugu rahwaste wana ajalugu läbi uurima hakata, ma panen aga fiia ülesfe ainult feda, mis mina Päris-Soomlastest ja nende lähematest fugulastest, nagu Mordwalastest ja Ttheremisfideft, feletada tahtfin. Mordwalaste elukohtafid ja afupaikafid wõime meie kunni IV. ehk weel kunni II. aastafajani tagafi Wolga jõe äärfetes maakondades leida. Seft Straboni, Pliniuse, Tacituse ja Ptolemäufe Aorfid wõiwad wäga hästi Erfe jagukond Mordwalaste rahwaft olla, ning Jornandese „Mordens“, kes kuninga Hermanariku alamad oliwad, on kahtlemata meieaegsed Mordwalafed. Sellfamal kohal nimetab Jornandes weel „Thiudos in Aunxis“, „Vafina“, „Merens“ ja weel palju teifti, kellede õigest tähenduseft meie mitte aru ei faa, seft et kiri wäga ärarikutud on. Wististi on „Merens“ — Ttheremisfid, (nende omas keeles „Mari“), ja „Vafina“ — Wepslafed („Ves“ Nestori ajaraamatus ja „Vifu“ Araabia maateadufemeeste kirjades).

Sõnad „Thiudos in Aunxis“ olen ma teifes kohas ümber pannud: „Tthuudid Aunufe ehk Aunukfeni maal“, (see tähendab Olonetfi maakonda Laadoga ja Äänis-järwe wahel), ja ma ei leia ühtegi põhjuft, feda ümberpanekut muuta¹⁾. Nõndafama leiame meie IV. aastafaja lõpul terwe läänepoolfe jao fuureft Soome fooft wististi felles maakonnas, mis Wolga jõe alustuseft kunni Laadoga järwe kaldani ulatab. Ida ja lõuna pool felleft fuureft jõeft, mida Soomlafed oma keeles pühaks kiidawad, peab Päris-Soomlafi (Karjalafi, Hämelafi, Eestlafi ja Liiwlafi) otfima, milleks põhjuft on, ifeäranis kui meie mere nime tähele paneme. Nad

1) Minu töö: Tiedot Suomen-suvun muinaisuudesta. Helsingis 1862.

oliwad mitmefugustesfe jagukondadesfe jaotatud, aga fiiski üheskoos ja mitte laiali pillatud. Enam lääne poole oliwad Soome ja Eestimaa kahtlemata weel puutumata maad, kus wahest tükati rändajad Laplased afufiwad, ehk, wõib olla, ka mõni teine rahwafugu fuureft Uraali perekonnaft, näitufeks: Skandinaawia Saagade Jotunid ehk Finnid ¹⁾

Wiis aastafada edafi oli ka juba Waräägi-Wene riigile Ilmeni ja Laadoga järwe ääres alus pandud. Skandinaawlaste reifid merd mööda idapoolfetesfe maadesfe tuliwad fagedasti ette; fellega hakkab juba wähe ajalugu pääle. Kindel on aga, et pääle nimetatud aja ühtegi fuuremat Liwlaste ehk Eeftlaste rändamift ette ei wõinud tulla. Ainult felleft ajajärguft, mis Hermanariku ja Ruuriku wahel oli, tuleb Soome fugu rahwaste kaaldumift Baltimaade ja Soome lahe poole otfida. Meie wõime felle ajale weel kitsamad piirid seada, kui meie meele tuletame, et Jornandes, kes VI. aastafajal oma kirja kirjutas, oma laialiste ja täieliste teadustega põhjapoolfetest maakondadest niifuguft tähtfat fündmuft, nagu Tshuudide rändamift Aunufest kunni Wäina jõeni mitte nimetamata poleks jätnud, kui fee eelkäiwa aastafaja jookful juhtunud oleks. Pääle felle nimetab Rimbert oma eluloo kirjas Kurelafi nende wiie linnaga. Nõnda jääb fiis weel kolm aastafada ehk weel wähem aega üle, mille jookful Liwlafed ja Kurelafed ja nende järeloffammujad Eeftlafed n. n. e. Baltimaale fisse pidiwad rändama.

Pimedus, mis põhja-idapoolfe Euroopa ajalugu katab, ei luba meile kindlasti ära määrata, misfugufed põhjufed need oliwad, mis Tshuudi rahwa fugu liikuma pani, fiiski peab arwama, et wäljaspoolt felle fündmufele, kas otfekohe wõi ümberkaudu, mõjuw põhjus tuli. Ülewal nimetatud kolme aastafaja jookful oli juft mäsfawal Sküüti maal rahu, mis fiin mitte fagedasti ette ei tulnud. VI. aastafaja keskel, nagu teame, ilmufiwad Awaarid ehk Owar-Khaanid ajaloo näitelawale; fellfamal ajal liginefiwad Uiguri Türklafed Donni jõe fuu poole.

1) Waata säälsamas. — Soomemaa kohtade nimede äraseletamine paneb meid arwama, et esialgselt siin rahwas on elanud, kes meie aja Ostjakidega ja Sürjanidega sugulased oliwad. Asi pole kaugeltki weel selge, kuid keeletundjad peakfiwad siin seletust anda püüdma.

Awaaridel ei olnud enne ühtegi mõju, kunni nad Doonau kaldale jõudfiwad, ja Türklaste wõimus, mis üheks filmapilguks alamast Wolga jõest üle tungis, ei näita ühtegi muudatuft põhja pool elawate rahwaste elus fännitanud olewat, kes niifugufel korral ikka enam põhja poole olekfiwad liikunud. Pool aastafada hiljem hakkab Khafaaride wõimus ikka enam ja enam awalikuks tulema ja sellest ajast pääle on Aafia rändamiste wäraw enam kui kaheks aastafajaks kinni. Ainult pääle felle, kui Patfinakid ehk Petfhenegid fise tungifiwad ja kui Skandinaawia Rusfid Dnjepr'i jõge mööda alla hakkafiwad wajuma, murdus fee mõjuw feadus.

Aga fellega oleme meie ka kolme aastafaja piirift üle läinud, mille jookful põhjuft otfima pidime, mille mõjul Tfhuudi rahwad Laadoga ja Äänis-järwelt liikuma hakkafiwad.

Ometi leiame felle aja wältufel fündmufe, mida wähe on tähele pandud, mis aga juft otfekohe Tfhuudi rahwaste pääle mõjus, fee oli Bulgaarlaste afumine Wolga jõe kallastele. See fündis VII. aastafaja keskel ehk felle aastafaja wiimafel poolel. Kutriguri ja Utiguri Bulgaarlafed, Attila Hunnide järeltulijad, ühendafiwad ennaft wiimaks, kui nad juba küllalt mäsfanud oliwad, üheks ifewalitfejaks falgaks mõlemile poole Donni jõge. Kui aga Khafaaride wõimus ja wägiwald ikka kaswas ja neile liiga tegi, lahkufiwad nad priitahtlikult kahte jakku: suurem ofakond tungis edafi kunni Doonau jõeni ja rajas fiin riigi, mis Bulgaarlaste nime fai, teine jagukond tungis tagafi põhja poole, kus nad Suure-Bulgaaria riigi mitte kaugel Kaama jõe fuuft afufiwad.

Niifugune fuur ja tähtjas afutus pidi muidugi läänepoolfete Soomlaste kohta mõjuma ning tõukas Mordwalafi ja Tfheremisfifid Wepslaste ja Päris-Soomlaste pääle. Ajalugu läheb wai kides kõigeft sellest mööda, aga ma arwan, et meie mitte liiga julgelt otfufst ei tee, kui tõendame, et juft nimetatud fündmufe põhjuftel Tfhuudifid Laadoga ja Äänisjärwe äärest lääne poole rõhuti. Nii wiifi wõime ajaloo põhjal, ehk küll meil otfekohefed tunnistufed puuduwad, peaaegu kindlat aega ära määrata, mill Liiwlafe ja Kurelafe Baltimere kallastele tuliwad. Kõik nähtufed panewad meid arwama, et fee rändamine VIII. aastafaja algufel pidi olema.

Et Liiwlafed ja Kurelafed kõige efiti fiske tungifiwad, wõib felgesti näha esmalt felleft, et nende rahwaste afupaigad nii kaugele on, ja teifelt felleft, et nende keel õige wana kujulift ifeloomu awal dab. Ülewal feiswad keeleteaduslifed harutamifed näitawad, et need mõlemad rahwad Karjalaste fuguft pärit on. Seda arwamift tõendawad ka weel nende rahwaste nimed: feft fõnad Kurelafed ja Karjalafed („Kyriales“, „Kiriales“ Islandi juttudes) tähendawad, kui meie fägawamalt järele waatame, ühte ja fedafama, ning wanaaegfetes kirjades on nad wäga tihti ära wahetatud¹⁾; Liwi nime leiame meie nüüdsel ajalgi weel ida pool Laadoga järwe afuwate Karjalaste fuus, kes oma keelt „Livvin-kieli“ f. o. Liwi keeleks nimetawad.

Pääle felle, kui meie ette wõetud küfimufe läbi oleme harutanud, kus meie aega ära määrata tahtfime, kunas umbes Liiwlafed Liiwimaale tuliwad, jääb mull weel paar fõna Eestlasteft ja Hämelasteft juure lifada. Näib päris tõesti nii olewat, et Häme fugu kahte jakku on lahkunud, need on: Soomlafed ja Jämlafed. Terwe mereäärne maa Soomemaaft Wiiburift kunni Raumani on weel Häme oludega fegatud, mis läänepoolfesfe nurka päris puhtalt ja algupäralifelt alale on jäänud. Nende keel on palju enam Eesti keelega ühte moodi, kui Tawasti Jämlaste keel. Selleft wõime otsuft anda, et efimesed, kes Häme fuguft rändamift ette wõtfiwad, wististi Soomlafed ja Eestlafed oliwad, kes ikka lääne poole rännates, wiimaks mõlemile poole Soome lahet elama afufiwad²⁾. Pääle nende hakkafiwad Jämlafed reifima, ja rändafiwad, Neewa jõeft üle minnes, Soome maa fifemistesfe maakondadesfe. On põhjuft arwata, et Tartu ümberkaudfed Eestlafed üks jagu Jämlastega

1) G. Rein, de Curonibus saeculis XII et XIII Fenniam infestantibus. — Ühe üt luse panen ma siia ülesse: „Lotheknut Erik Barni poeg, walitses 11 aastat. Sell ajal läks keegi ühe salgaga Daatsia maalt wälja, heitis terwe Preisi, Semgallia ja Kareelia enese alla, häwitas maa elanikud ära, ja jäi ise sinna kunni meie ajani elama.“ On kergesti aru saadaw, et Kareeliamaa muud midagi ei ole, kui Kuramaa.

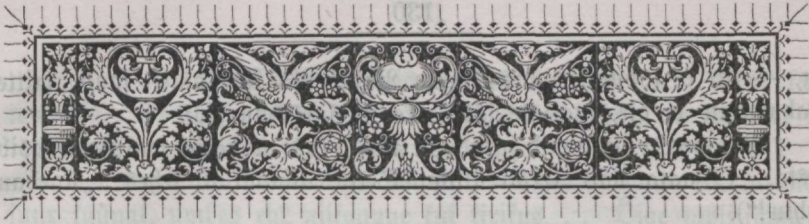
2) Kuramaa Liiwlasel nimetawad Saaremaa Eestlasi Saamlisteks ja nende maad Saame-moo, Soomlasi — Suomilisteks ja Soomemaad — Suomõ-moo. Et nendel mõlematel nimedel seesama känd ja alus on, on igaleühele selge.

ühes rändajateft on, kelleft üks jagu pahemale poole Naroowa jõge elama afus, feft nende fuus on Soomlaste luule vähem muudetud keelemurdes alale jäänud, kui teiste¹⁾ juures. Kui kaua fee Jämlaste rändamine kestis, ei ole fugugi kerge kindlasti tõendada, feft jaoti wõis ta ka weel pääle Waräägi-Wene riigi põhjendamift wäldata.

1) O. Donneri kiri Kalewipoja laulust. Helsingis 1866. (Suomi V).

Tõlkinud J. L.

Mis wanaisa Martini südaüt koormas.

J. N. Potapenko jutustus.

gnatij Nikolajewitsh Potapenko sündis a. 1856 Fedorowka külas Hersoni kubermangus. Tema isa oli eesti ohwitser ja hakkas pärast preestriks; ema oli Wäike-Wene talupoja sugu. Noor Potapenko käis Hersoni linnas waimulikis koolis, siis Odesja waimulikis seminaaris, hakkas pärast Odesja ülikoolis keeleteadust uurima ja läks hiljem Peterburi ülikooli. Ülikooli jättis tema pooleli, sai Peterburi konserwatooriumi kaswandikuks ja tegi laulujaoskonna läbi.

Oma esimese jutukese „Fedenjka“ kirjutas Potapenko a. 1881; oli mõni aeg Odesja lehtede kaastöölise; elab 1890 a. jaabit Peterburis ja teeb kirjatööd.

Tema kirjeldab elu nii, kui elu on; on siis realist; tema ei näe aga elus mitte paljalt kurba ja musta ja soppa, waid katsub paha ja rõõmuta nähtusi ometi kuidagi wiisi pehmendada ja lugijat nendega lepitada. Tema annab kirjeldusi seltskonna mädakülgedest, paistest ja forratustest, pahadest ja kõlwatutest inimestest, raiskadest, kes rõõwiku moodu nõrkade riisumistest elawad; aga tema ei püüa kunagi oma kirjutustega lugijat ära kohutada ega elu läilaks teha. Elus üleüldse, kui ka ükshilguse kirjategijate juures, kellega tall tegemist on, leiab ta ikka weel külgi ja omadusi, mis tõe poolest auustamise wäärt

on, — nii et lõpupilt, mis lugija Potapenko kirjeldusest saab, mitte maharusuv ei ole, lugijale jääb ikka veel rõõmu elust.

Potapenko ilusamad jutud on need, kus ta nalja walitseda võib lasta. (Vaata näit. Gesti üliõpl. Seltsi albumi II. lehes: „Kaeban kohtu!“).

— Kulla taadife! Mispärast sõuawad pilwed ikka kuusi mööda — mispärast nad mööda sõuawad ja kuu ei liigu paigastki? Miks see nõnda on, taadife? — küsiteles kahesaaastane Waska wanaisalt Martinilt, ise nihkus lähemale wanarauga kidura keha poole ja mähkis ennaft soojemalt tema laia kasuka hõlma sisse. Waskal oliwad suured weesaapad jalas, mis enne wenda Karpot oliwad orjanud, ja willane wammus seljas, mis muidu ema Mariinat kattis, sellepärast polnud tall külma wilugi, aga siiski wanaisa kasuka hõlma alla pugeda, see oli nõnda imehää, ega paremat maailmas enam olnud!

— Mine ütle tarka ajumeesft! Kuusft ja siis jelle wõtftd, et kuu kufagile ei liigu? Kuu ei seisft fugugi, waid libiseb taewa wõlwi mööda edaft! seletas wanataat wähe naerunäol. — Praegu seisab kuu küll siin, aga koidu ajal, waata, peab ta säälf teijel pool kinni, sõidab koku ja panebki puhkama.

Waska wakis filmapilgu aega; oli näha, tema katsus kuulnud õpetust ära arutada.

— Aga, wanataat, kas mitu wersta saab maa päält kuu pääle? hakkas Waska oma peenikese häälega uuesti pärima.

— Mitu wersta? küsis wanaisa wasta. — Kas ja tarka näed! Kes siis jeda õige mõetnud on? Keegi pole jeda mõetnud. . .

— Sada wersta saab ikka ära! ütles Waska peaaegu kindlalt ja wahtis terawalt kuu poole ülesse, nagu oleks ta mõttes tema kaugust tahtnud ära mõeta.

— Võib olla sada, võib olla ehk tuhat! Taewaija ise teab! kostis wanataat, saja ja tuhande wähe ei olnud temal mitte wäga selge. Kostuse andis taadife wähe äritatud häälel. Küll armastas ta kõigest jüdamest oma pojapoega, aga millgi lombel ei suutnud ta poisikese küsimust ära kannatada, millede pääle ta õiget kostust ifegi ei jaffanud leida. Wõi jeda tall nüüd tarwis teada, mitu wersta kuu pääle saab — just kui oleks säälf kuu pääl laat tulemas ja temal hädasti tarwis sinna laadale sõita. Ja mis see kuu õieti on?

— Noh kas sa tead ka, mis see kuu siis dieti on? Mis? küsis wanaisa. See küsimus käis juba teisel häälel, lihtsal ja kindlal, sest taadil oli väga hästi teada, mis kuu on.

— Kuu? lausus mõtetes Waska: — mis ta muud on, kui mõni suur küünal, umbes ehk niisugune kui kirikus. Dige tubli jäme kui kõrvits.

— Ha, ha, ha! Oled sa aga ajumees! Ega teist sinusugust olegi! Wõi küünal! Aga taewa all käivad kanged tuuled, ja kui ta küünal oleks, noh siis oleks ta juba ammugi kustunud. Ei küünal ta ei ole, ta on later. Ja niisugune ümargune later. Ja tema minatark: küünal. Aga kuule, Waska, kas poleks sull juba aeg ahju pääle pugeda? mis sa sellest arwad? Mina mõtlen, et sinul kõhus praegu veel pudru ja tšile wahel kange riid on, kus kummagil pehitada. Eks poleks juba aeg?

— Ei veel, taadife, minul on nõnda väga lõbus. Istume veel! ütles poisitene ja tätkis wanaisale veel lähemale.

— Hää küll, jää siis pääle veel! Wanaisale, tead isegi, uni pääle ei tule. . . Temale üks puhas, kas istub siin või konutab ahju pääl. Istu aga pääle, narrifene!

Õli oli waike ja talwe kohta kaunis soe. Terwe päew oli pehmet sula lund sadanud, ja palju oli teda sadanud. Terwe maa ja puud ja talude katused ja weskესulu jääkoor, kõik oliwad uue, puhta, rõõmsa lumewaiba kattedeks saanud. Taewas wilkustwad pilwede wahelt siin ja sääll heledad tähed; wististi asus nende taga keegi, kes maailma eest hoolitses ja temale homseks pühapäewaks uued piduriided oli annud. Kuu kadus korra mööda sõudwa sinise pilwe taha ära, ja muutis siis terwe maa sinise karwaliseks, korra saatis ta mõneks filmapilguks oma kumeda walguse kiired kui nooled maa pääle — ja ühe hoobiga säras kõik lumi ümberringi mitmekarwalises läikes ja andis omalt poolt walgust juure, nõnda kaua kui jälle rutuline pilwefene wahele sõudis ja kuu kinni kattis.

Külas oli juba ammugi kallid õhtu mööda, ja rahwas oli uue rahule heitnud. Jumal teab, kui magus see rahu just olla wõis, sest raskeid piirakaid oli tublisti maitstud, ja pudru ning tšilele ei olnud ka keegi armu annud. Sell õöl on kõigil õige hullud unenäod. Ruhu hurtsikusse ja tšisse astud, igas ühes on kas wanapoisi sarwi, või wähemalt mõnda sortfi saba unes nähtud. Kuid see oli juba harjunud asi ja keegi ei pannud seda tähelegi. Ürkab mees ülesse ja heidab ristitähese ette, siis on kõik kadunud, kui suits.

Wanaisal Martinil oli juba see elujärk käes elada, kus walwamise ja une wahel enam suuremat wahet ei ole. Sagedasti istus tema tundide kaupa muldhirrel, iseäranis siis, kui see päikene suisel ajal wanu kanta soojendab. Wanaisa istub, walge pää on norus, sumedad mõtted sõuawad rahuliselt ja aegamööda pikas reas ta waimu filma eest mööda. Taewataat ise teab, mis mõttemõlgutused need kõik on! Kord tuleb talle meele mõni juhtumine tema pikast eluajast ja wanaisa teab väga hästi, et see juhtumine sell puhul oli ja asjalugu oli nii ja nii; kord tõuseb taadi waimufilma ette pilt wanast, ammu kuulnud muinasjutust, aga taadike arwab, et tema ise omal eluajal sellele kõik on ära elanud. Kell juba oma üheksakümmend aastat turja pääl on, küll see mõndagi imet nägi, küll see ära teab, et inimese elus mõndagi juhtub, millest ja muinasjutus ei kuulegi. Võib olla, et just sell põhjusel westawadki raugad tõsise näoga endise põlwe imeasjadest, ja meie ei suuda neid uskuda, ning ütleme: need on ju muinasjutud. Sellepärast jutustawad raugad nii hää meelega lastele muinasjuttusid, ja Jumal teab, kes neid juttusid enam usub, kas lapsed wõi hallpääd ise. . .

— Ratsu, Wasfilko, et sa mitte siia magama ei uinu! lausus wanaisa, — mis ma sinuga siis pääle hakkam?!

— Ei, taadikene, ei mina magama jää! . . . Mina mõtlen, taadikene! . . . ütles Waska aegamööda ja rõhuga. Wanaisa muheles weidike ja wangutas pääd.

— Noh eks ole, kas ma ei ütelnud, nupumees ifka oled! Tema, ja mõtleb! Mine ütles! Waewalt oraje pikkune, aga mõtleb. Waat, kuhu poole nüüdse aja rahwas winnab! Noh, mille üle sina siis õieti mõtled?

— Mina ei tea ifegi õieti ära ütelda, taadikene, mille üle mina järele mõtlen. Mina waatan aga, kuidas kõik walge on, kuidas kuu paistab, lumi helgib, kuidas westesjulu ümber pilliroog kaswab kui müür, ta ei liigu, nagu hingaks ka tema, ja kasuka hõlmas on see kui ahju pääl. . . Ja süda on nõnda ütlemata rahul, nõnda rahul, taadikene. . . Seep see on, mille üle mina järele mõtlen. . .

— Hm. . . Narrikene ifka oled, Waska, ja selleks jääb. Mille üle sinul sääl järele mõtelda on? Sääl pole midagi enam mõtelda, kui kord kasuka hõlmas istud, kui sull see on ja sind ükski mure ei koorma. Mille üle siis sinu laadi mehel — poisil jõmpsilal — järele on mõtelda? Aga waat, ela sina niisama kaua, kui wanaisa, ja tõsi, küll sull siis asja on järele mõtelda. . .

Wanaisa jäi tõe poolest mõtetesse. Tema meeles mõlkus asti kaugest minewikust. Sellest on palju aega mööda, Laewaisakene, küll on palju! Siiski seisab kõik veel meeles. Just kui eile oleks wiimane oigamine waitinud ja läbi waitse rahulise õõ kuuleb wanaisa, kuidas wafar tümisedes naela pää pihta koputab ja kaant männalaudse puufärgi külge muljub. Ja wanamehe süda hakkab lööma waljult, aralt, korra koputab ta tugewamalt wasta rinda, kord ei tunnegi ja ta tufsumist. Wanaisa arutas oma mõtteid kuuldawalt, ümisedes:

— Ja kui sa järele mõtlema hakkad, helde taewas, temal ei olnud mitte musta küüne wäärt süüd. . . . Mitte musta küüne wäärt! . . . See on see, mis südant jõõb! . . . Oh, oh, oh!

— Kellest sina räägid, taadike? küsis Waska.

Wanaisa kohmetas. Tema ei teadnud, et ta kuuldawalt oli rääkinud. Tema arwas, et minewiku sündmused aga tafa hiljuteki tema meeles mõlkusiwad.

— Sooh, wõi sinu kõrwa juba minu mõtted jõundsiwad? Ennäe niisugust! Kellest sa räägid? Oh! Sinul pole sellest ühtigi tarwis teada.

— Ei, ütle ifka, taadike! . . . Jutusta! käis poisike uudishimuliselt pääle.

— Jah, need ajad on ammugi juba läinud. Ei nad enam tagasi tule . . . kostis wanaisa, istus siis kaua aega mõtetes ja lühas wiimati juure: Ja õõ oli just niisugune ja kuu paistis just niisama säält pilwede warjult. Ujub pilwefene tema alt mööda, siis peidab pimedus forraga kõik ära, on ta mööda libisenud, jällegi hiilgab walgus üle maa ja inglite laul kui kostaks taewast alla. . . . Jajah! . . . Laewawõlwil laulsiwad küll inglid, aga mis siis maa pääl sündis, et Jumal hoidku! . . .

— Mis säält siis sündis, taadifene?

— Koledad lood sündisiwad, Wasxilko: ma ütlen koledad lood! õhkas wanaisa nähtawalt südant rindu wõttes.

Nüüd oli filmapilt tulnud, kus wanafene enam jutustamata ei suutnud olla, kui ka keegi teda ei oleks palunud. Wasxilko, kawal pois, teadis seda väga hästi, sest ta tundis wanaisa ja oli juba nii mõne põnewa loo wanaisa südame põhjast päewa paistele fergitanud. Wanaisa jätkas juttu:

— Waat, üleaedne K a l i n i k ütleb ifka: wanast oli parem elada. Sing oli meil küll herra oma, selle eest wõisime aga wähemalt watsa täis panna. Nõnda patrab ta ainult sellepärast, et tall rumal nupp õlade wahel on. Mina arwan, ennem sa kas sure nälja surma, kui

full aga hing enese päralt on ja südametunnistus. . . Jah, kui full südametunnistus enese päralt on. . . Jah, seep see on! Oh! . . . Noh, mis siis. . . Hää küll, kuula minu päraft. . . Wõid kuulda, Wasfilko, kuidas asi oli. . .

Wanaisa heitis weel ühe pilgu ülesse kui poole, kuu waatas just pilwede wahelt maha, siis algas ta oma jutustust madalal häälel, pikkamisi, nii nagu rangad minewiku tumedaid lehekülgi seletawad.

Nii jah! . . . Dõ oli niisamasugune, kuu paistis niisama ja täh-
tede helf. . . Ja just, Wasfilko, ütlen mina, just enne jõulu see oli. . .
Ma mäletan, kui oleks see praegu, mõlemad Paraskaga seisime meie,
kas seletad, sääl sulenduse ääres, kus see suur hall kiwi on. . . Jah,
just seesama kiwi. . . Siis oli tema sääl samas paigas, kus nüüdki.
Kiwi olla, Wasfilko, oleks küll mõnus.

Sajad ja tuhanded aastad puhkab ta ühel paigal ja wiga üh-
tigi. Mis ta oli, selleks ta jäi. Waewalt on ta wähe sügawamale
liiwa sisse wajunud. . . . Küll oleks mõnus kiwi olla! . . .

— Aga kiwil pole ühtegi tundmust, taadife!

— Soo, pole tundmust! Seep see mõnus ongi, et tall tundmust
pole! Ei tunne ta, ei ole tall ka ühtegi walu. . . . Noh, pane siis
tähele! Meie seisime Paraskaga järwe kaldal halli kiwi juures. Pa-
raska oli tüdruk, kui saksaõun! Ta palmik, kui palju see juba wäärt
oli! Küll kätistas õnnis Marja Abramowna (oh oli see üks koleda
südamega mõisaproua, oh, oh! Päräs kistja loom naesterahwa kujul),
küll tema Paraskat karwu pidi kätistas, ütlen ma, aga palmik oli
ikka weel ülitore! Wõttis Paraska mõnikord ja mähkis palmiku
omale kaela ümber, siis oli just kui mõne kalli wõõga, ja sõlmi heita
jätkas ta weelgi. Sale ja sirge oli Paraska, põsed punased, ja huu-
led kui maasikmarjad, ja filmad weel — kas näed, just niisugused,
kui need kaks kõige heledamat tähte sääl kiriku torni kohal, kas näed!
Waat niisugused oliwad Paraska filmad! Noh, sinu wanaisa oli sell ajal
ka teine mees, kui praegu! Siis oli ta kui sirgats, ja külaneiid sifis-
tawad, ta olla nägus pois, ja mina ise arwan, ega neid just ei
luisanud, sest et mitmelgi pale lõffele läks, kui nende filmadesse pilgu
heitin. . . . Paraska armastas mind kõigest südamest, ja mina nii-
samati Paraskat. . . .

— Taadife, seleta, mis see õieti on!

— See, kõigest südamest armastama? See on waata nii: kui sa
kedagi armastad, siis annad sa tema eest wõi hinge, ja lähed tulle
ja wette tema eest. Ilma temata ei kuma sulle kuu, ei helgi sulle tä-

hed, ei paista sulle päike. Waat, seda tähendab armastama kõigest südamest. Meie olime mõlemad noored. Mis siis mull oli, waewalt kakskümmend eluaastat selja taga, tema polnud weel kahtkümmendki. Küll me teadime üks teise südame lugu ju mitugi päewa ja mitugi kuud, aga muidugi sala. . . .

Seeft Jumal hoidku, oleks seft midagi Marfa Abramowna kõrwa ulatanud, kohe oleks ta Paraska palmitu ära lõiganud ja mind nürutiks annud. . . . Oh, oli see üks hirmus inimene, Jumal ülendagu hinge ja alandagu pattu, ega meie tema kohtumõistjad ole. Küll kohtumõistja ise otjust teeb meie üle ja tema üle. Ütlefin mina siis Parascale: Kuule, Paraska! Homme lõpeb paast, meie oleme üks teise järele küllalt juba igatsenud, nüüd on tõesti tarwis mõtlema hakata, kuidas asi meie wahel jääb. . . . Paraska aga langes mulle ümber kaela: „Martinikene, mu kallim! Parema ära ja sellest sõnagi lausu, Gile alles kuulis peremansel Jewdooha proualt eneselt, et temal minu kohta nõuu juba kindel olla.“ Mis nõuu see siis oli? „Mis seft palju rääkida — ütleb Paraska, ise wäriseb ja nutab —, otsus on tehtud! Waat, kui paast otsas, siis panen Paraska kutsari Trofimiga paari, tema on tugew pois. . . . Kas ja kuuled? Muidu, ütles ta, ei jõua Trofimi keegi hoida ja wiimati on tall kõigi mõisa tüdrukutega tegemist, Paraska aga jookseb mõnele weel ootamata kaisju, seft ega teda oheliku otsas pidada ei jõua!“ Ja Paraska nutab ja nutab. . . . Kui mina seda kõike kuulsin, ei wõinud muud kui hambaid kiristada. Nii see mind haawas ja waewas: Minult pidi tüdruk wõetama?! Kas see siis tõesti wõimalik oli? Ja kelle omaks ta pidi saama? Trofimi omaks.

Ja mis mees see Trofim oli? Sakfrants ja rööwel! Tema tapab wiimati Paraska ära. Noh rinnus mõllas mull küll torm ja wiha, hakkasin aga fiiski järele mõtlema. Tõesti mu süda kees wihasi. Ilmatahtmata läheb sull, pojukene, süda wiha täis, kui tead, et sull iseene üle ühtegi wõimu ei ole, et oma tahtmine midagi ei maksa, ainult tema — mõisa proua — tahtmine. Meie wõtsime Parasraga nõuiks teisel päewal, kohe pärast lõunast jumalateenistust, Marfa Abramowna palwele minna, ta jalge ette maha heita, ja ta ees roomata, roomata, kunni Marfa Abramowna süda pehmeks lööb. Nii me arwatsime —, et homme on suur püha, inglite suust kõlawad taewas kiituse laulud, ja tähe juhatusel astuwad targad oma rada; ega ometi inimese süda nii kõwa wõi olla, et ta säärasel kallil päewal pehmeks ei lähe. Nii käis meie arwamine. — Wanaisa waifis, kõik ta

mõtted wiibisivad ärdalt minewikus. Wasfilko aga ei annud wanakesele rahu. —

— Edasi, taadike, jutusta edasi! nurus ta.

Wanaija hakkas jälle pääle: —

— Nii me ka tegime. Teine päew jõudis kätte. Quurafime Parasfaga, millal Marja Abramowna kirikust koju tuli. Kästi weidi oodata. Preester tuli ristiga, kõster kaafas. Laulsiwad: „Täna sünnitab püha neitji!“ soowisivad õnne, siis läksiwad ära külameeste hurtsikutesse andeid koguma. Just sell filmapilgul astufime meie mõisaproua tupp. Astufime, ütlen ma, Parasfaga einetuppa, . . . sääl oli piff laud kaetud, kõikfuguseid roogasid täis. Præetud pörjas ja raswa, worstid ja küpse kalu ja kõikfugu muud häd, . . . ja kust meie kõik selle julguse wõttime, seda ma ise ei mõista arwata. Ütlen sulle, kiskja loom oli see meie proua, mitte inimene. Ilma armuta wõis ta teisel hinge wälja wõtta, ja wõttiski mitmel. Saine üle läwe, heitfime kohe põlwile ja lamafime tema ees otsekohe tolmus! — Mis te tahate? Kuidas te julgesite? Kes teid jisse lastis? Meie mõlemad wait, ei saanud sõnakeskki ütelda, kui ei oleks keelt suus olemaski. Wiimaks toibuftime wähe ja hakkafime paluma. „Emafene, ütlesime meie, kulla prouafene, ärge saatke kaht ristihinge hukka ühel hoobil, ärge andke Parasfat Trofimile, — Trofim ta tapab, pekjab ära furnuks. . . . Aga meie, kulla kallis prouafene, meie armastame teine teist juba ammu; ootafime ainult tänast kallijä päewa, et teie ette langeda ja teilt luba paluda.“ Wanaija waikis tüki aega. — Oh, taewane Jsa! algas ta jälle sügawama ohkamisega. — Niisugune lord walitses siis, karwa päält niisugune! . . . Nüüdne põli ei taha seda enam uskudagi, aga nõnda aeti sell ajal asju! . . . Waat nõnda, Wasfilko! . . . Wasfilko pistis pää kasuka alt wälja ja waatas kartlikult wanaija otsa. Tema filmades seisfis selgesti küsimine: Ega see ometi kõik ole? Mis edasi sündis? Poisikesse targast, terawast pilgust paistis kartus, et wanaija jutt sellega ehk lõpeb.

— Kuidas teie käsi siis edasi käis, taadike? küsis Wasfilko wiimaks.

— Wäga halwasti, kostis wanaija fortjus kulmul. — Polnud mina omal eluajal prouat nii wiha täis näinud, kui nüüd. Marja Abramowna läks näost walgeks, keha hakkas temal wärisema ja pörjalaha tükkine, mis tall just suus oli, jäi tall kurku kinni. Suultele tuli waht. Siis hakkas jalgadega tampima, filmad sätendasiwad tall pääs ja peenikesed ninasõrmed, need wenisiwad laiemale, just kui mõnel noorel perul hobusel. . . . „Sooh, wõi selle nõuu olete ära pidanud! Oma

tahtmist mööda toimetada! Minu juures ei ole tänini veel ühelgi koeral oma woli olnud! Olete muidugi wälja nuuskinud, mis tahtmine mull teiega on, ja julgete minu wastu hakata. Teie olla kaua aega armastanud? Wõi nii! Kes teile armastamiseks luba on annud? Küll ma teid õpetan oma nina järel käima! Küll ma õpetan! . . . Kõige päält — talli mõlemad, mõlemaid nõnda fugeada, et märgid eluajaks järele jääwad!"

— Niisugusel kallil pühal,? küjiteles ärahirmunud Waszilko wäri Sewal häälel.

— Mis seft, et püha! Kes selle pääle hakkab waatama. Dota aga, pane tähele. . . Küll on inimese süda kuri! Ühe inimese sees wõib rohkem kurjust asuda, kui kümne hundi sisse mahub, kui kurjusel aga mahti käes on. Ära sa kardada kiskjat looma, tema wasta aitab lepp ja kirwes, kardada kurja inimest! . . Nii käskis meie prouafene, Zumal ise olgu temale kohtumõistjaks, — wiige mõlemad talli, ja teine peksku teine läbi. Ise nad liibitsesiwad üks teise ümber, karistagu siis nüüd ka teine teist. . . Nõnda pidin siis mina Paraskat peksma, ja Paraska mind. . . . Peig neidu ja neid peigu. . . . Kas seda ilmas enne nähtud?! Häbi, hirmus häbi ja teotus. . . Ja süda! Oh keel ei kannu ütelda! . . Ja meid wiidi tõesti talli, Waszilko. . .

. . . — Seft kurjast ajast saadik ei ole minu film enam Paraskat näinud. Trofiim kadus ka ära. Küla rahwas rääkis, mõlemad olla mõisa proua, meie timukas, ära Moskwasse saatnud, kus ta poeg wäe pääl teenis. Sinna jäi Trofiim eluajaks kutsjariks. Paraskal ei olnud temast muud, kui nuttu ja häda, seft Moskwas sattus Trofiim weel rohkem kui kodus wiina küüsi. . . Minu elutee kallas teisale.

— Kuidas sull siis käsi käis, taadife?

— Käis nii, et mind seakarjaseks taheti teha, see on figade järele waatama panna, ja pääle selle pidi tüdruk Ariina mulle naeseks antama. . . Kuidas öeldud, nii tehtigi. Ariina anti mulle naeseks. . . Waat nüüd see õige asi algaski! . . . Kas tead, Waszilko? Parem, kui ja seft ühtigi ei tea! . . . Zumala eest, parem kui ja ei tea! . . . Lõpetas wanaisa äkitselt, Waskale ootamata.

— Ei, ei, kallis taadife, jutusta ifka! palus wäri Sewal häälel poifike. Tema uudishimu oli nii äritatud, et kas wõi nutma oleks hakanud, kui wanaisa jutu pooleli oleks jätnud. — Räägi ometi, taadife!

— Räägi ometi! Ja sa arwad, et see minule kerge on! õhkas wanaisa ja wangutas raskelt pääd. — Oh, Waszilko, igal inimesel on omad rasked efsitused, mis kui kiwi su südant rõhuwad, ükski ohka-

mine ega palwe ei jõua sind neist wabastada. . . . Oh, oh! Noh, et sa nii wäga pääle käid, kuule siis, ära aga oma wanaiša huffa mõista! . . . Ariina oli tasane ja hää südamega. Kui ka mõni teda kurjast südamest haawas, ega tema sõna lausunud — kõik kannatas ära, heitis ainult ristitähese ette ja ohkas. . . . Ja jumalakartlik ta oli. Näo poolest ta inetu just ei olnud, aga liig kääbus: kõhn, kahwatu, wäikese kasuga! . . . Aga ma armastasin ju Parasikat, ja Marša Abramowna oli mind kangesti kurwastanud, sest siis wõttis mu südames wiha terve inimesesoo wasta aset. Ka Ariinat wihtasin mina esimesest päewast saadik, wihtasin südame põhjast — ta oli mulle kui pind filmas, mitte waadatagi ei wõinud ma ta pääle, kas wõi. . . Tema oli minu wasta ikka kui tuwikene, aga mina tema wasta kui tige loom. Ütleb mulle: „Miks ja minu wasta waenu pead, Martin? Kas mina süüdlane olen? Jumal on kõik nõnda saanud, siis ta peab küll ka kõik nõnda olema!“ Aga mina olin kuradi küüsis, mu mõistus oli otsekõhe wana kurja walitsuse all ja Ariina lahtete sõnade pääle kostsin mina rusikaga. „Pea suu, ütlesin mina, — sina oled minu elu hukatus! Sinuga elu elada on põrgu walu kannatada!“ Näüd olin mina ihu hingega kurja käes. Hakkasin kõrtši wahet jooksuma ja ära neetud wiina läbi kõri ajama. . . . Minu eluwis läks kõigiti ülepiiri. Tulen koju, heidan pilgu wagase Ariina pääle, just seesama waga olek paneb wiha hirmsasti leegitsema, ja hakkab teda õnnetut peksuma; tema aga ei lausu sõnagi, ohkab ainult ja heidab ristitähete ette. . . . Taewane Isa! Taewane Isa! . . . Kui suur patt see on! Miks ja nõnda warijed, Wasjilko? Kas sull külm on? Ma ütlesin sulle, mine üles ahju pääle. . . .

— Ei, wanaiša, mull pole sugugi külm. Ma kardan, wanaiša! . . . kostis poisikene waewalt kuuldawal häälel. Wanaiša ohkas sügawalt ja pikalt. — Jah, see oli üks hirmus patt! . . . ütles tema: — hirmus patt! . . . Kui kohtumõistja wiimisel kohtupäewal küsib . . . ei siis tea, mis kosta. . . . Ariina andis mulle tütre ja poja. . . . Sinu isa! Sinu wanaema oli Ariina, Wasjilko. Aga see ei teinud minu südant pehmemaks. Mina wihtasin teda näüd, nagu ennegi, ja pekstin teda armetumalt, mitte inimese, waid metsalise kombel. . . . Küll wedasin ma teda karwu pidi, küll tampisin teda jalgadega. . . . Oh, iga wiisi! . . . Ära wariše nii, Wasjilko. . . . Mis sull wiga on? Sa hakkad juba hüppama! Kuule ometi! Kord läksin — see oli ühel pühapäewasel õhtul — kõrtši, ja juhtusin sääl mõisa koka Anikeiga kofku. Anikei oli just nooreherra juurest Moskwest tulnud. Saine

loflu, ja wõtsime muidugi kortri wiina. Mina alustasin juttu: Noh, kas sa Paraskat ka Moskwas nägid? Tema kostab: Miks ei näinud? Nägin küll. Käskis veel küsida, kuidas sina oma päivi furma poole saadad. — Noh, aga kuidas tema käsi käib? — Mis jääl nüüd muud käimas on, küll temal ikka nüüd wiimased päewad käes elada on. . . . Wana mõrtsukas Trošim peksab teda ühtepuhku, kas wõi poolfurnuks, pole muud järel, kui paljas inimese wari. . . . Kuri tiisikus kurnab teda, tema päewad on wist küll loetud. Peksab Trošim teda veel korra wõi kaks, ega siis enam hääd ole. . . . Kui seda lugu kuulsin, olin kui tules. Keesin wihast, kui äritatud metsa loom. . . . Nüüd olin terwelt kuradi päralt. . . . Wõi nõnda! karjusin mina — wõi nõnda! Muud sõna ei saanud juust välja! . . . Walasin veel klaasi kaks põrgu laket wiina kurgust alla, jooksin koju, ja kuidas ma siis Uriinat peksin. . . . Tõe poolest, werejänuline kiskja loom olin ma, mitte enam inimene. . . . Ja Uriina õhtab aga ja tõstab omad filmad ülesse taewase Tša poole. . . . Mina aga ikka pihta, ikka pihta. . . . Ei saa järele jätta, kurat ei lasse. . . . Wiimati kuulen, et Uriina ei oiga enam, näen, ta selili maas. . . . Sää! nagu oleks mulle külma wett kaela kallatud, ajasin filmad lahti, waatasin, sain kõigest aru, ja pisarad tuliwad mulle filma. . . . Teisel päewal andis Uriina oma puhta hingekeese taewase Tša hooleks. . . . Ja mina olin tema mõrtsukas! . . .

Wiimased sõnad rääkis wanaisa madalal häälel ja lastis pää norgu. Korraga käis nagu wiirg ta südamest läbi.

— Ae, Wasilkko, kuhu sa kaad? kuhu? hüüdis ta rahutult ja ajas suure waewaga muldhirre päält püsti. Aga Waska oli kui heitinud metsloomakene kasuka hõlma alt minema karanud ja pistis lund mööda jooksmas, ise wärikses kõigest kehast külma ja wanaisa jutu päraft.

— Tule siia, imelik pois! . . . Tule mu hõlma alla sooja! . . . Muidu wõtab külm su ära! . . . kutsumas wanaisa.

— Ei mina tule, wanaisa, mitte ei tule! kostis poisikene, habbad lödiseiwad tall juus.

— Miks sa siis ei tule? Tstus, istus, ja nüüd ühe korraga. . . . Oh sina rumal laps!

— Mitte ei tule! Ma kardan sind, wanaisa! hüüdis poisikene hirmust wäri Sewal häälel. — Sina oled . . . inimese ära tapnud!

Nii kui wanaisa sää! seisis oma wäri Sewate jalgade pääl, nõnda ta mütsatas korraga muldhirre pääle. Kui oleks tall kange walu, nii mul-

jus ta kätt rinna wasta. Ta tundis, nagu oleks talle teraw nuga südamesse tunginud. Ühe ainsama filmapilgu tundis ta seda, pärast ei tunnud ta enam midagi. . . . Kui Karpo ja Mariina, keda Wasfilko üles oli äratanud, wälja ukse ette jõudsiwad, ei liigutanud wanaisa ennaft enam, ega wastanud nende hüüdmiste pääle. Ta oli igaweseks ajaks waiifeks jäänud. . . . Aga kuu kumas edasi, furd warju otfi-des mööda ujuwate finiste pilwede taga, furd jälle hiilgawal näol alla maa pääle waadates, eks temagi kalli püha rõõmu tunnud! Ja maapind oli omas uues lumivalges piduriides nii lõbus ja armas; ja pilliroog seifis julu weerel uhkelt ja liikumataft, just niifama kui fell ammu, ammu mööda läinud ööl, kui Martin, tugew noormees, suure halli kiwi kõrwal hellalt oma armsa Paraska kurbu filma waatas. . . . Ja inglid laulfiwad taewa wõlwiil.

Ja Wasfilko ronis ära ahju pääle taha nurka; ta wariifes ja palawad piisarad woolafiwad ta filmift; ei ta tahtnud midagi teada, ei kuulda. . . . Aga wanaisa Martini jutt ei ole tall elupäiwil mee-lest läinud.

W. T.

Suur Eesti mäss.

1343—1345.

Üla onnikestes on inimesi elamas, kes terwe eluaja hingemaad igatfewad. Kenad inimesed, neil on oma läbi faamine, nad teawad, mis fee hingemaa on: pifukene lapikene maad, mis kedagi õieti ei toida, ja nad igatfewad teda ometi kui mõnda suurt wara! Ja ifeäralik jällegi, mõni mees orjab ja kogub ja korjab aastate kaupa, et peremeheks faada ja peremeheks faamine tähendab ometi weel fuurema hoolega edafi orjama. Ja kufst fee tuleb, et fadanded ja tuhanded kodumaa Jumalaga jätawad ja wälja rändawad Pihkwasfe, Peterburisfe, Samaarasfe, Kaukaafiasfe ja Siberisfe? Kas nad ei tea, et neid mitte kulla hunnikud ootamas ei ole, waid wiletfus ja waew? Meie ufume, nad teawad feda, aga neil on midagi, mis neile mitte rahu ei anna, nad ütlewad, nad tahta „oma käe pääl“, „oma pää järele“ elada.

Nii ta on, feda me tahame, loodus ife ajab meid taga, ja käfeb meid liikuda ja tegewad olla, ning kõike, mis meile takistufeks, kõrwale heita, ta tafub meie tööd ja tegemist ja annab meile enam ja enam jõudu ja kihutab meid feega uuele tege wufele, ikka edafi wabadufe poole. Kuid ka takistustest ei ole puudu. Kunas näitufeks on meie mõistus täiesti waba, kunas on meil nii felge päewake, et kõik asjad õieti ära jakfame näha, kunas kõige üle õiget otsuft anda! Kui fagedasti muudame meie oma otsuft juba mõne tunni järele! Ja fiis, teifed inimesed — meie puudume nendega iga filmapilk kokku, nad fegawad endid meie asjade sekka — kuidas nad wõiwad teada, mis meile hää

on! Nad ei wõi feda, kui nad meid ka kõige fuurema armastufega armastakfiwad ja kõige terawama tähelepanemifega uurikfiwad, nemad ei ole mitte meie, ei meie farnafedki. Nad nõuawad meilt, meie peame feda ja feda tegema, nii ja nii olema, ja meie ei fuuda aru faada, miks juft nii, meie tunneme, inimefed on meile tüütfad, nad kipuwad meie wabaduift kitfendama. Seda juhtub meile inimestega, kes meile hääd foowiwad, kui fagedasti aga ei tule weel omakafu püüdjad meile kaela! Sellepärast fiis ühtelugu tüli ja sõda.

Armfad sõbrad ei olnud wõitjad Sakslafed meie efiwanematele mitte, wõerad efimefel kokkupuutumifel, wõerad päraftpoole. Need Sakslafed nõudfiwad, mis neil tõde, olgu ka allaheidetud rahwal tõde, mis nende ufk, ka allaheidetud rahwa ufk. Eeftlaste omad jumalad, need ei olnud enam tõsifed jumalad, fellepärast et Sakslafed nõnda käfkfiwad. Kes neile ohwerdas, pidi kõwasti karistada faama, nuhelda nii ja nii mitu püha-päewa kirikuaial alasti ihu pääle. Wali küll, aga aastafajad läkfiwad mööda, ja Eeftlafed ohwerdafiwad ikka weel oma wana-dele jumalatele.

Wanad hiied pidiwad nad ära häwitama ja uued jumalakojad üles ehitama. Nii läkfiwad nad hulgani, raiufiwad palka ja puid, korjafiwad kiwa ja killukefi, wedafiwad kokku ja paniwad feina, kõik wõitjate käsku ja juhatuift mööda. Kroonika tunnistab:

Jumalal' fuureks auuks,

Kahju, ei fünni fee fagesti,

Ei funniks neid herrad kibesti,

Siis jätaks, õigufi ütelda,

Nad asja ette wõtmata.

Siis weel teifed nõudmifed, mis ristirahwal täita tuliwad, kümnefe maks, sõjateenistus, kindluste ehitamine, need kõik ei olnud allaheidetud rahwale muud midagi, kui ülearune koorem. Enne wabal ajal ei olnud õiget rahu olnud, nüüd wõera walitfufe ajal ei olnud teda ka mitte, ja fuured kindlufed ei fuutnud ometi mitte häda korral kõiki wastu wõtta ja waenlaste eeft kaitsta.

Ristiufu kaitfeks

Nad peawad kantfa tegema,

Suurt tööd ja waewa nägema,

Nad aga ikka feda näeks,

Et felleft tööft nad lahti faaks,

Nad parem põrgu tulle läeks.

Oldi enne kunas, kus ja kuidas taheti, faaki korjamas käidud, nüüd tehti kõik ükfi käfu pääle. Mis fiis imet, et Eestlased mõnikord, kui kitsas lahingis käes, jalgadele tuld annawad ja Saksalased ükfi jätawad.

Need kohused ei näita meie arwamist mööda rasked olnud olewat, aga mis meie arwamisest, XIII. ja XIV. aastafaja Eestlased pidafiwad neid nii rängaks, et nad neist mitu, mitu korda sõjariistade waral lahti faada katfufiwad. Saarlafest ükfi teame, et nad vähem kui 50. aasta jookful neli korda mäsfu tõftnud: 1241, 1255, 1261 ja 1284. Mäsfud ei jõudnud aga wana wabaduft tagafi tuua, ei jõudnud sedagi keelda, et teda järk järgult weel rohkem kitsendati.

Wanade raskustega harjub inimene pikka mööda ära ja jääb rahule, aga mis fa teed, kui uufi ühtelugu juure tuleb! Saarlafte efimefed lepingud ei tunne weel teoorjuft, alles 1284. aastal nõutakse teda. Efiotfa elafiwad wafallid linnades ja losfides ja faiwad oma ülespidamist kümnefe maksuft, päraftpoole hakafiwad nad maale afuma, mõifaid ehitama, põldu harima ja omale tegu nõudma.

Teoorjus tähendab mõifa töö tegemist ja wabadufeta põlwe. Teol, mõisas, fee wabadufeta põli oli. Kodu koldel oli weel fugu oma woli, mõifas pidi igaüks herra ja kubja käfu järele liikuma, fääl peksti iga oma mõtte ja tahtmife idu feest wälja.

Daani Eestimaalt, f. o. Harju- ja Wirumaalt kuuldub, et wafallid mõifaid Eestlafte maa pääle ehitanud ja endifed pere-mehed minema kihutanud. See ei olnud mitte õige neist, aga Harju- ja Wirumaa wafallid ei küfinud õigufest palju, nad oliwad ülemealikud ifandad, kes tegiwad, mis iganes mõtlefiwad. Ülemaid ei olnud neil karta, feft kuningas oli kaugel taga mere, ja kuninga afemik oli nende nõuus, temal oli hää, kui neil hää oli. Eestlafstel ei olnud fiis muidugi mitte hää. Kaebawad, neid piinatawat ja waewatawat, nad ei faada oma fuure raske töö eeft õiget leibagi, nende noorikud ja tüdrukud teotatawat ära. Kaebawad ja on rahatud kümnete aastate kaupa, aga kes tuleb aitama! Rooma paawft käfeb, piiskopid mingi Daani wafallidele hirmus truudufeta Eestlafte wastu appi, kui waja. Sakfa

ordo fuurmeister peab wafallidega nõuu, kuidas mäsfu mõtteid foigutada. Aga ei jõutud foigutada. Eestlased tahawad ife kuninga palwele minna, kuid ei lasta. Ordomeistri ees käiwad nad ära, aga fee ei anna mingit abi.

* * *

Jüriöö 1343. Ühe mäekünka pääl Harjumaal tõufewad tuleleegid taewa poole. Natukene aega läheb mööda, fiis feifab palju mõifaid nagu tulemeres. Harjumaal Eestlased tõstawad mäsfu. Kes aga Sakfa foost on, peab furema. Neiud ja naefed, fulafed ja ümmardajad, fuureft ja halwaft foost, noored ja wanad, kõik kes Sakslafed, hukatakfe ära. Armu ei anta kellegi.

Paar penikoormat Pakri faarest lõunapool feifis hiljuti afutatud Paadife munkade klooster. Sinna tungiwad mäsfajad fiske, piinawad 28 munka furnuks, ja põletawad klooftri hooned maha.

Harjumaal kogufiwad umbes 10000 meest kokku ja piirafiwad Tallinna fiske. Läänemaa Eestlased tegiwad naabrite eeskujule, tapfiwad oma Sakfad ka maha ja piirafiwad Haapsalu fiske. Nii oli fiis hää ofa Daani Eestimaast ja tükk Saaremaa piiskoppkonnast Eestlaste kätte langenud. Järg wõis ordo päralt olewa Järwamaa kätte tulla.

*

Ordomeister Burchard v. Dreyleven tõttab oma kaitsma, ordo enefe sõjameestele ja Riia piiskopi meestele annab ta käsu järele tulla, ife fõidab ees ära. Ei ole waja rutata. Järwamaal on alles kõik wana wiifi. Harjumaal Eestlased on enestele küll juba 4 kuningat walinud, on nendele kirjud mantlid felga, kullatud wööd wööle, kullatud kannufed kannu taha ja Sakste neitfikrantfid pähä annud, aga mis fuudawad kirjud hilbud ja kullatud ehted? Tallinna wärawad on ikka weel kinni. Ümberpiirajad on Rootfimaale abi paluma faatnud. Turu maawalitfeja on lubanud tulla, aga finna läheb weel aega, ja fenni on meister kõik toimetanud, mis tarwis. Efiofta faadab ta käfu Eestlaste juure neid waigistama: läkitagu aga nemad faadikud Painesfe, ja jutustagu ära, mis asja päraft nad mäsfu tõftnud, kui

füü Sakste pool, küll tema fiis hooft tahta pidada, et lood paranewad.

Ja Eestlased faatfiwad omad kuningad Paidesfe. Pühapäewal päraft Suurt Ristipäewa, 4. Mail, wõtab ordomeister Tallinna piiskopi ja hulga ordoülemate feltfis nad losfis wasta.

Mispäraft olla nad Sakslased, noored ja wanad, nii hirmfasti ära tapnud ja furnuks lõõnud?

Neid olla nii kaua waewatud ja piinatud, et nad mitte enam kauem ei olla jõudnud kannatada.

Mispäraft nad fiis waefed klooftri mungad furnuks lõõnud?

Neil olla fütüd küllalt olnud, ja kui weel künra pikkune Sakslane elus olla, fiis pidada fee ka furema, aga kui tema, ordomeister, tahta neid alamateks wasta wõtta, fiis tahta nad temale fõnakuulelikud olla, muidu aga kedagi junkrut ehk ifandat fallida.

Temale ei fündida mitte niifugufeid mõrtfukaid ilma karistamata jätta, kes teo ära teinud, misfuguft maailma algmifeft faadik ei olla kuulnud.

Ütleb, ja käseb kuningad kinni panna. Kuningad ei ole wangi tulnud, waid lepingut tegema, nad tahawad endid wabaks teha ja — faawad tükkideks raiutud.

*

Nädali aja päraft leiame ordomeiftri oma fõjawäega Harjumaalt. Tema on Harjuma wafallide palwe pääle mäsfajaid karistama läinud. Konnewere raba ligidal puudub ta ühe fuure Eesti wäehulgaga, kes moona korjamas, kokku. Kui Eestlased neid filmawad, põgenewad nad rabasfe. Hobustega rüütlid rabasfe neile järele ei pääfe, nad tulewad maha ja wõitlewad jala, wõõft faadik wee fees, wõitlewad niikaua, kui Eestlafi enam järele ei ole jäänud, kui 15 meest. Tuhat ja kuusfada Eestlafi puhkawad pehmel lahingi platfil kibeda wõitlufe wäfimuft. Lühike ja rahutu on nende wabadufe aeg olnud! — Ordowäest on otfa faanud 2 ordowenda, 4 aadeli fugu meest ja 14 talupoega.

Lugija wõib nüüd juba arwata, kuidas Tallinna ümberpiirajate käfi käis. 14. Mail on ordomeister oma fõjawäega penikoorm maad Tallinnaft kaugel. Ta faadab Wõnnu ja Toreida päalikud falga meestega ette Eestlafi keelma, et nad mitte foosfe ei faa põgeneda. Wõnnu päalik hakkab Eestlastega rääkima.

Meister olla nende käest küfida käfknud, kas nad mitte ei tahta fõjariistu käest ära panna ja alla heita. Kui nad feda tahta, fiis antawat neile armu. Aga mäsfu algajad pidada nad wälja andma. — Mis temal wiga rääkida! Ükski ei tule tema üle kohut mõiftma, kas ta hää wõi halwa kõne pidanud. Aga mis peawad waefed Eeftlafed wastama? Nende kõne wõib neile elu wõi furma tuua. Kas nad tahawad omad eeftwõtjad Sakslaste kätte anda? Nad tahawad, aga nad ei faa, feft kui ordo fõjawägi feft kuulda faab, on ta koguni felle wasta. Eeftlafed olla nende fõbrad ja fugulafed ära tapnud, feda tahta nad kätte maksta ja neile mõrtfukatele mitte armu anda. — Eeftlafed peawad endid kaitsma, nad panewad põgenema. 3000 meest faawad otfa, Sakslaste poolt ainult üks ordoifand.

Tallinna ühes terwe Harjumaaga oli Eeftlaste poolt Rootslastele lubatud, ta langes nüüd ordomeiftrile ofaks, kes wafallide palwe pääle Wiljandi losfipääliku Goswin von Hericke tema kaitsjaks feadis. Rootslafed jõudfiwad alles 19. Mail Tallinna, ja kui nad kuulnud, mis fündinud, tegiwad nad rahu ja purjuta-fiwad jälle üle mere koju tagafi.

Haapfalu alt jookfiwad Eeftlafed metfadesfe ja foodesfe laiale, niipea kui kuulfiwad, et Sakslafed finna poole tulemas.

Üks abimees oli weel oodata. Kaks Harjuma meeft oliwad Pihkwafte Wenelaste palwele läinud. Wenelafed oliwad filmapilk walmis, 5000 mehega astufiwad nad teele. Tartu piiskoppkonda mööda rööwides, põletades ja tappes tungifiwad nad kunni Otepääni ja — pöörfiwad fiis jälle ümber. Mispärast? Sakfa mõek oli walufam Wene mõegaft.

*

Enne weel kui kewadine külwi aeg lõpnud, on Eesti mäfs lämmatatud, aga waewalt on lõikufe aeg hakanud, kui ta uuesti laufa lõkkele lööb. Ifeäralik, nad ei olnud oma priiufe hääks midagi korda faatnud, nad ei wõinud midagi korda faata, tuhanded oliwad hukka faanud, tuhanded faawad jällegi, ja nad mäsfawad ometigi!

Ööfel wastu Jakobipäewa on Saar kihifemas ja kahifemas. Kõige tublimad ja ofawamad Eeftlafed tapawad ja uputawad oma piinajaid. Saaremaa hommikupoolfes rannas feifis Põide

lofs. Sinna tõttawad Saarlafed. Losfis on wähe wäge, ainult paar ordowenda ja mõned wafallid, abi ei ole kuskilt loota, ümberpiiramine on juba kahekfa päewa keftnud, losfi ülem palub alla: lastagu losfi rahwas wabalt ära minna. Eestlafed lubawad. Mõek käes, ratsutawad ordorüütliid ja wafallid wälja. Aga waewalt on nad wärawaft wäljas, kui Eestlafed nad kiwidega wastu wõtawad ja wiimseni meheni kõik maha tapawad. Waeste Harjumaa meeste käfi on kewadel halwasti käinud, nad tahawad nüüd weel korra katfuda — teistwiifi. Nad teewad enestele puudeft, palkideft kaks kindlust ja wiiwad naefed, lapfed ja wilja, wara finna warju.

Ilmaegne waew, ordomeister on Saksfamaalt abi palunud ja weel enne Mardipäewa on üle 600 mehe, kõik häis sõjariistus, Liiwimaal! Need wõtawad kindlufed kergesti ära.

Talw oli pehme, wäinad feifiwad lahti, alles teife aasta Künlakuul wõis sõjawägi üle jää Saaremaale minna. Saarlaste kuningas ja wägi ootab waenlafi omas kindlufes, mis kuskile foosfe, murdu raiutud puude keskele, on üles ehitatud, fuur ja ruumikas ja kaitfefeinaga kindlaks tehtud. Terwe päewa jõuab ta oma meestega wastu panna, fiis langeb ta kõigega, mis Saarlattel kallimat olemas, waenlaste kätte, ja mis maa äraandjaga tehakfe, feda nad teewad temaga: nad poowad Saarlaste kuninga üles. Saare meesteft on 9000 furma faanud, waenlasteft ainult 500, nende hulgas 3 ordowenda. Ilmade andja ife aga lubas Saarlastele weel üheks aastaks priiuft, feft meri ähwardas lahti minna ja ordo wägi pidi enneaegu koju ruttama.

Alles 1345 aasta Künlakuul, kui ordomeister Riia piiskopi ja Tallinna meestega, Lätlaste, Liiwlaste, Eestlaste, Kurelaste ja Semgallidega uesti Saaremaale tuli ja 8 päewa Karja küla fid mööda ümber laastas, heitfiwad Saarlafed alla. Et watahakkamine neil edaspidi mitte enam kerge ei oleks, peawad nad omad sõjariistad Lihula linna wiima, nüpalju käfimehi andma, kui nõutakfe, oma kindlufe maha kiskuma ja Sakslastele uue kindlufe üles tegema.

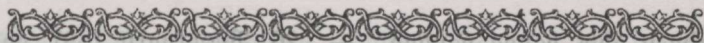
Oli fee paljas juhtumine, et fellefama aja ümber ka Wiljandimaa mehed omaft ikkeft wabaks faada püüdiwad? Nad katfuwad kawalufega. Toomapäewal 1344 wiiwad nad oma wilja Wiljandi losfi, wiljakottidesfe peidawad nad sõjariistadega mehi; need peawad teifed parajal ajal, kui losfi fise faadud,

kottideft wälja lafkma, ja fiis peawad kõik ühel nõuul losfis olewate Sakslaste kallale afuma. Sakslafed on feft plaanift ühe Eeſti naefe läbi, kelle poeg ka mäsfumeeste hulgas, kuulda faanud, nad wõtawad kotid ja mehed wasta ja wiskawad keldriſfe, kuft enam wäljafaamift ei ole.

Nii fee mäsfajate Eeſtlaſte lugu — jõuetu lapſe lugu, kes kinnifteft mähkmeteft pääfeda püüab. Weel mõnikord päraftki fiiplewad nad, aga lahti ei faa. Wabatajaid aga ei olnud tulemas: kefkaja meestel ei olnud mitte wabaduſe mõtteid, kefkage oli orjufe aeg.

J. I.

Kuidas priius meie tuli.

„Kuidas priius meie tuli,
 Ütle, isa, minule?“
 „Jä ütles: „Priius tuli
 Kui see koidu tähele.
 Priius hakkas meie paistma
 Kui see fume wara foit.
 Priius hakkas helendama
 Kui see löstew koiduloot.
 Priius tõusis kui see päike
 Koidu tuldse taifu seest,
 Orjapõli pugest ära
 Kui see udu päikse eest.“

W e s k e

ime õnnetuse õõ kattis terve aastafada otfa enne priiuſe tulemiſt meie kodumaad.

Nälja piin, sõja rüüstamine, katku ſuretamine oliwad ühte nõuſſe heitnud, et 18. aastafada meie kurwas eluloos kõige kurwemaks teha.

Juba 17. aastafaja pöörpäewa ümber algas üleüldine õnnetuſe õõ. 1695 oli Jaanipäewalt Mihkkipäewani alataſa wihma ſadanud. Suwewilja wõttis külmal ruffli lõikus wõis alles Auguſtikuu lõpul hakata. Mihkkipäewa aegu püüdiſiwad mitmed weel ruffid maha teha.

Suurem oſa põlduſid jäi ſeemne puuduſe pärast külwamata. Järgmiſel aastal ei olnud lugu parem. Pea kurnas puuduſ ja nälga rahwaſt. Juba 22. Mail 1696 leiame Põlſſamaa kirikuraamatus ühe leſe ſurma põhjuſeks üles antud: „Olla nälga ſurnud.“ 17. Juunil ühe lapſe juures: „On nälga ſurnud.“ 20. Juunil: „Üks wana mees Kurla külaſt on ſiin alewiſ uulitſa pääl nälga ſurnud.“ Pea ei jõua õpetaja enam ſurnuid ükſhaawalt nimetada, waid kirjutab üleüldiſelt:

„25 inimest ühte hauda pandud.“ — „26. Weebruari 1697 on ühte hauda pandud 100 furnut; mehed, naesed ja lapsed.“ — Et matjaid enam ei leita, kes furnute koormad furnuiale weaksiwad, siis maeti finnasamasse paika, kuhu nad maha langefiwad. Nelja kuu jookkul oli 1267 inimest Põltsamaal nälja kätte ära lõpnud, kuna muidu furnute arm terwes aastas 60 ja 70 ümber oli olnud. Wiimaks oli häda ja suremine nii suureks kaswanud, et loomad metsas ja linnud taewa all furnud ära koristasiwad.

Kui ajaloo kirjutaja Thufyhides Ateena linna wiletsust Peloponnesuse sõja ajal jutustab, et furnuidki enam ei maetud, sääl ehmatas ja tarretas tema süda: rahwas, kes seda wiimast püha kohust enam ei täida, on jumalatest ära neetud ja maha jäetud, on surmale küps!

Aga see oli alles suure waewa hakatus.

1700 algas 21 aastane sõda. Waenulised naabrid püüdsiwad igaiüks meie kodumaad oma poole. Mis üks ei mõistnud, seda ostas teine riffumises ja laastamises. „Ei ole enam midagi ära riffuda,“ kirjutas üks sõjaülem koju. Ja rahwas? „Loomi ja Gestlasti oleme suure hulga wangi wõtnud. Lehmi müüakse 9 kopika eest, lambaid 1 kopik tükk, lapsi $\frac{1}{2}$ kopika eest, suuremaid 10 kopika eest! Terwe maa on kõrb, paljalt Riia, Pärnu ja Tallinna linn seisawad weel.“ „Narowast! Kuni Wäina jõeni ei haugu koer ega laula kuff.“ Ja mis sõjawäed weel järele juhtusiwad jätma, seda koristasiwad pardi-ajajad, fisisfid ja koerakoollased ära, nagu meie rahwa hirmujutud weel tänapäew mäletawad rääkida.

1710 oli weritöö wili walminud. Must-surm tuli sõbra ja waenlase kaela. Tallinnas niitis kaff mõne kuu jookkul 50,000 inimest maha, kes müüride taga warju oliwad otfinud ja leidnud. Riias löi Jumala wits koguni 60,000 kodanikku ja Riia wallide taga 6000 sõjameest!

Need kolm: nälja piin, sõja hirm ja kaffu surm on selle rahwa põlwe kaswatajad ja koolitajad, kes meie priiusele teed pidiwad rajama. Ja ega jünger ülem ei wõi olla kui õpetaja!

Üleüldine waesus, tuimus, toorus on 18. aastasajale kui tundemärk otja ette põletatud, kõikide seisuste otja ette waotatud. Waesus wahtis mõisa õuesti wälja, kus madal õlekatuslega maja herberi õeldi olemat, kus mõisaherra linases rüüs oma asju ajas, kus herraste lapsed paljajalu ümber jookkiwad, kus armuline proua oma kãega lapsa-aeda haris, kus tihti ukse ette „junkrute lapsed tuliwad, et oma ihu

ülespidamist kerjamise kirjadega teenida." Ja häda teeb inimese teise häda vastu kalgiks. Et maal üksnes niipalju väärtust oli, kui harijaid, harijate hulga aga kolm nimetatud waenlast harwaks oliwad teinud, siis kurnati ülejäänud wähieste maaharijate wiimne üdi wälja, keda wiin ja witsahirm inimeste feltist wälja lükkas. 1739 tähendati ülemale poole, et talupojad oma eluga ja ihuga pärisheerra täieline omandus olla, kell waranduse, pärimise ega kaebtuse õigust ei olewat, „servi (pärisorjad) Rooma õiguse kõige täielisemas mõttes, nii kaugelt kui see ristiusega ühte sünnib."

Ja ristiuse kuulutajad, need, kes meele pidiwad tuletama, et kõikidel üks ja seesama Jsa taewas, et kõik wennad oleme Kristuses? Ka waimulikust seisusest ei olnud 30 aastane wiletus jälgita mööda läinud, waid suurema hulga ära koristanud, ülejäänud salgaese elukombed ja südamed tuimaks teinud. Ehk mis peame ütleva, kui ka sellest mehest, kes meie wanemas kirjanduses kõige heledam täht on, kui Karula õpetajast Johann Hornungist asju kuuleme, mida tänumeel parem punastades kinni katab! Ja sõjaajal oli palju uutmoodi õpetajaid ameti päälle tükkinud, kes küll nõelaga ja naasfliga oskasiwad ümber käia, aga mitte suurega ja õpetusega, harimata käsitöölised ja muud, kes ühtegi eksami ei olnud teinud ja kelle eluwiißid mitte kiita ei olnud. Ja uued õpetajad, kes pärast sõda kirikute päälle tuliwad? Ühel jaol kulus aeg ära Wennaste kogudusega kiseldes, kes talupoegi tõesti wennaks pidas, ja pärastpoole tõiwad nooremad wäljamaalt selgituse-aja Jumala kaasa, kes liig kaugel ja kõrges teine pool pilwi elas, et waest talupoega tema madalasse suisutuppa trööstima tulla!

Meie ütleme weel kord, et niisugused koolitajad nagu nälg, sõda, katk ja nende kannul käija wiletus, toorus, tuimus mitte inglid ei wõinud kaswatada, waid wäga puudulisi inimesi, kell usk ja armastus tundmata, keda tuttavamad aga enese häda ja puudus ja waesus ja nõtrus. Kes ise surmaga wõitlemas, sell ei ole mahti teisele appi minna. Keda ennast wiletus waewab, sell ei ole wõimalik teiste põlwe kergitada. Kes ise paremat, kõrgemat ei tunne, ei oska teist kõrgemale tõsta. Peame seda meeles, siis ei ole mitte raske mõista, mispärast 18. aastajada meie ajaloo kõige tumedam ja pimedam on ja mispärast parem, auusam põlv nii wisa oli tulema ja jõudma, et enam kui pooljada aastat ära kulus, enne kui „elukoides tõusis su haa äärele."

Wiis nime paistawad meile kodumaal kaugelt juba filma, kui priiuse tulemist seletame. Esialt kindrakuberner Browne (Braun),

kes minewa aastasaja teisel poolel feisriproua Katharina II. nimel, ja sõjakuberner Paulucci (Paulutshi), kes meie aastasaja algul feisri Aleksandri I. käsul Siwimaa maapäewa käest talurahwa põlwe fergitamist nõudsiwad ja teifeks kolm maapäewa liiget: Niskraufle mõisa omanik Karl Friedrich v. Schoulk, landmarshall Friedrich von Sivers ja Urwaste päris-herra Johann Ludwig Samson von Himmelftiern, kes Ohtumaa wabamast waimust aetud, oma feisuse osalisi talurahwa põlwe parandama sundisiwad.

1764 oli feisriproua Katharina II. meie kodumaad waatamas käinud. Tema kõrwu oli ka talupoegade wiletsus ulatanud. 1765 nõudis kindrakuberner Browne feisriproua nimel maapäewalt, et tema ise talurahwa põlwe fergitama hakkaks, enne kui riigivalitsus waljusega peab pääle käima. Browne sõnad leidiswad nooremate päris-herrade südames elawat wastukõla. Nemad oliwad wäljamaal wabama õhu sees üles kaswanud ja nõudsiwad ka oma kodumaal wabamat, paremat põlwe. Paranduste sõprade juhatajaks tõusis Schoulk. Kui Schoulk oma auusjat tööd talupoegade hääks oma mõisade pääl ja maapäewal algas, oli talupoeg ihuga ja eluga päris-herra pärisomandus. Mis talupoeg orjas, seda orjas ta oma peremehele, kes teda ka pereft ja maast lahutada ja ära müüa wõis.

Schoulk oskas 1765—1792 maapäewade pääl asja nii kaugele ajada, et talupoja liikuw warandus, mis ta oma werewaewaga saatnud ja mis mõisa- ja kroonumaksjudeft üle jääb, tema omaks tunnistati.

Siversi töö wili oliwad 1804 a. „Seädusfed Maa-rahwa pärraft antud, kes Lihplandi Gubermenti wallitsusse all ellawad.“ Talupoega ei tohi talumaadest lahutada ei müümise, ei kinkimise, ei wahetamise teel ega teda kohast wälja ajada. Mis talupoeg talumaa eest tafub, on maa wäärtuse järel wakuraamatus kindlasti ära määratud. Talupoja üle ei mõista mitte enam päris-herra kohut, waid kohtud, kelle liikmed talurahwas enese feast ise walib. Mõisnikule jääb paljalt weel koduwaristus (mõisa õues ja wäljal) kunni 15 witsahoobini ja 2 päewa aresti.

1804. aasta seadus pani talurahwa põlwele kindla aluse. Kui ka ihulik priius weel puudus, siis wõis ometi ajalik elu uue seaduse warjus julgesti kõjuda. Aga enne kui selle uue seaduse tulu ja õnnistust dieti saadi tunda ja maitsta, hakkas õhtu poolt uus tuul puhuma, mis praegu rajatud aluse ümber lükkas. Selle tuule ärataja oli Shoti mees Adam Smith ja selle tuule hing oli — priius. Iga kõidid pidi katkema, mis inimest tema mõtlemises, liikumises, töös seob.

Priius ka igas lepingus: priikontraht tööandja ja töömehe wahel; prii kontraht maomaniku ja maarentija wahel. Inimene olgu prii; mingu kuhu tahab, wõtku tööd, kust saab, elagu, kuidas jõuab. Aga ka maa ja põld olgu prii: ükski seadus ei tohi omaniku õigust kitsendada, wõtku ta renti, kui palju ta tahab, müügu selle hinna eest, mis aga saab. Ühesugune õigus kõikidele!

See õigus pettis aga!

Kus on nõrga õigus tugewa ees, waeße õigus rikka wastu! Õiguslikult oliwad küll rendiandja ja rendiwõtja ühetaolised priid, aga tõe poolest oli rendiandja ometi igapidi ja kaugeelt rendiwõtjast üle. Oli mõisaherra ju ainus, kell maad oli ja kes maa tahtjate soowi wõis täita ja maad läks talupojale tarwis, kui ta nälga furra ei tahtnud.

Seda aga Smithi jüngrid esimeses waimustuses ei näinud, waid ühesugune priius igalühel ja igalpool täitis pea terwet maailma, täitis ka meie kodumaa noorte meeste meeli, kes Saksamaa ülikoolides Smithi mõtted waimustusega oliwad wastu wõtnud ja neid ka omal kodumaal suuga ja suurega südisti laiale laotasiwad. Muidugi mõedeti uue süllapuuga ka 1804 a. talurahwa seadust ja leiti, et ta uue õpetuse järele kõlbmata oli. Esialt kõitis seadus talupoega põllupinna külge (glebae adscriptio) ja teiseks sidus seadus maaperemehi, mõisnikka, wafuraamatute külge. Priius sai walu kahelt poolt: talupojal puudus ihupriius, mõisnikul puudus prii maatarwitamise õigus. Seda mõõda katsuti wana alust ära kangutada ja Smithi mõtete najal uut seadust ja põlwe rajada. Nende mõtete eestwõitlejaks sai Urwaste pärißherra Samson von Himmelftiern. Siht oli: Maa ja talupoeg tuleb lahutada. Talupoeg saab priiks: wõib minna ja jääda, kuhu tahab; wõib mõisnikuga maa pärast kaupa teha, kuidas lepiß. Priiks saab aga ka mõisniku woli maa kohta. Mõisnik wõib maa pärast kaupa teha, kellega tahab; tohib maksu pääle panna, ilma et seadus keelab ehk ära määrab.

1818 saatis von Samson soowikirja wälja, et lähem Siwimaa maapäew talurahwa priiks laßmise nõuupidamisele wõtaks. Sõjakuberneri Paulucci kiri maapäewale 19. Juunist 1818 ja sellesama kõne maapäewal 27. Juunil õhutas seda mõtet nõnda, et juba 5. Juulil maapäew kolme saadiku läbi sõjakuberneriile teada annab, et Siwimaa mõisnikud walmis on, 1804 a. kasulikkude seaduste järele uut korda finnitada, mis talurahwa ihupriiuße pääle on rajatud. Küll oliwad mitmed tähtsad maapäewa liikmed nagu Sißu August

von Sivers ja Grafswere Paul von Ungern-Sternberg seletada ja põhjendada püüdnud, et 1804 a. seadus kindla talumaa tarvitamise ja aramääratud teokontrahi digusega nii hästi mõisnikkudel kui ka talupoegadel kasulik ja õnnistaw olla, kuna seda keegi ei teada ette ütelda, mis põlwe uus soomitud seadus toob, aga ei olnud see palju awitanud. Markii Paulucci päälekäimine keisri käsul sundis kõik wastased hääled waikima ja järele andma, nõnda et talurahwa priiks-
lastmine ühel häälel otsuseks wõeti, nagu ühest suust maapäewa protokoll, sõjakubeneri Paulucci sõnad ja kõige kõrgemad käekirjad tunnistawad. 6. Juulil ilmus sõjakuberner ise maapäewa pääle ja tänas otsuse eest. See olla temal väga meelitam, „ühe kubermangu eesotsas seista, kelle mõisnikud alati nagu sõjas ja rahus wahwuse ja auusa meele läbi nõnda ka armastuses isamaa wastu ja üleüldiste kasude taganõudmises teiste eel käiwad.“ Ühtlasi pani tema maapäewale kirja ette, mida ta keiserliku majesteedile selles asjas tahta saata ja kus ta ka mõisnikkude iseäralisi soovisi tähele panna. Nende soovide eefimeses reas oli see, et maa, mis 1804 a. seaduse järel neile talupoegadele, kelle käes ta sell ajal oli, pärijeks jäetud ja mis eest nad tööga seaduse määramise põhjal maksusid maksiwad, nüüd täiesti mõisniku woli ja diguse alla tagasi langes. Juba 13. Juulil 1818 kiitis Aleksander I. maapäewa töö hääks ja nimetas priikslastmise ettevalmistaja kommisjoni. Kirjas, mis keiserlik majesteed sell puhul sõjakubernerile saatis, loeme muu seas tähtsaid sõnu, mis meie aja efi-
arwamised küll üksford peaks patku ajama ja asja tõsist olu selgeteks tegema: „Mull on armas, Teie Juulikuul kirjutatud aruandest uut tunnistust leida, et tema (s. o. Liiwimaa rüütelkond) ühehäälelise otsuse järele oma talupoegadele nendesama põhjuste pääl priiust tahab anda, mis Minu kinnitatud Eesti- ja Kuramaa talurahwa seaduses on määratud. Mina olen sellega täiesti rahul ja kiidan rüütelkonda selle eest.“ Keiserlikkude sõnade seletuseks tähendame, et Tallinnamaa talurahwa seadus, mis 23. Mail 1816 kinnitati ja 8. Jaanuaril 1817 Tallinnas kuulutati, talupoegadele priiuse tõi, mõisnikkudele aga nõndasama piirita woli ja diguse maapinna üle. Kuramaa mõisnikkudele jälle anti 1816 woli walida: kas nõnda kui Liiwimaal, et talumaad ära mõedate ja wakuraamatute järel korra päält teo ära määrata wõi nagu Tallinnamaal, et talupojad priiks lasete. Kuramaa maapäew walis wiimase kombe kui kergema ja keiser kinnitas Kuramaa talurahwa seaduse 25. Augustil 1817.
Liiwimaa talurahwa seaduse walmistamisefks tuliwad warsti 1818

mõisnikkude, linnade ja kroonumõisade saadikud Riiga kofku, nõnda-
sama ka Saaremaa landmarshall von Bughövden. Redaktori hool
ja mure anti üleval nimetatud Samsoni kätte, kes osaw digusetundja oli.
Grafordne maapäew kinnitas seaduse omalt poolt hääks. Landraadid,
landmarshall ja seaduse komisjoni liikmed lisatiwad selle täheks 21.
Detsembril 1818 seaduse raamatule sissejuhatusse juure ja paniwad
omad nimed ja pitserid alla. Sissejuhatuses seletatakse, et „Lihwlandi-
maa mõisnikud Jaanikuul 1818 omas awalikult peetud landstoa ko-
guduses seda ühemeelisel nõuuks wõtnud, Lihwlandimaa talurahwast
priiks lasta, et auulik, armuline keisri herra, kes seda nõuu hääks
kiitnud, sellepärast priipõlwe seaduse komisjoni käskinud nimetada.“
Lihwlandi mõisnikud olla selle sama aasta omas landstoa koguduses
sellefinatse seaduse läbi waadanud, diendanud, selle nõnda, kuidas ta
praegu on, ühemeelisel hääks arwanud ja wasta wõtnud, mis siis
nüüd ülema walitseja ette tuleb panna, et seda kinnitada.“

Kinnitus tuli pea. 26. Martsil 1819 kirjutas keiser
ise oma käega seaduse alla: «быть по сему. АЛЕК-
САНДРЪ.» (See olgu nõnda. АЛЕКСАНДЕР.)

Arwamine aga, nagu oleks keiser sell puhul sõnu rääkinud, nagu
neid: „Ma tahan, et on prii mu rahwas,“ on waba luule. Tähen-
datud sõnade kirjutaja, Koidula, isagi oli sell ajal sündimata. Ka
asja enese olemise pärast juba on see täiesti wõimatu.

Sell samal päewal saatis keiser sõjakubernerile käsu, et tema Liwi-
maa rüütelkonna poolt ette pandud uue taluraha seaduse on kinnitanud
ja tema palwet, seda seadust täita lasta, kuulda wõtnud, mille korda-
jaatmist tema usaldusega sõjakubeneri hooleks andwat.

Priius seisib Eesti rahwa ukse ees ja koputas.

I.

Priiuse püha ettevalmistamised.

„Waat' elutoide tõuseb
Su haua äärele.“

Koidula.

Kui armas külaline oodata on ja tulemas, siis ehitab armas-
tus koda ja tänumeel valmistab auusat wastuwõtmist.

Pidupäewa ettevalmistuste jüda ja keskoht oli kubermangu pää-
linn Riia. Siia jooksiwad kõik ilmaliku ja waimuliku wõimu otsad

ja harud kofku ja otsapidajad olivad sõjakuberner P a u l u c c i ja kindral-
superdient Sonntag, mehed, kes priiuse tulemist palawa igatsusega oota-
sivad ja kes waewa ei kartnud, et omalt poolst priiuse tee päält pak-
kufid ja kiwirahmufid ära weeretada. Siit läksivad wõimfad käjud
wälja ja juhatafivad teed, mille kaudu priiuse sõnum rahwa seffa
wõis jõuda.

Astal 1819 ei saadud enam ühtigi ära teha. Talurahwa sea-
duse tõlkimine ja trükkimine ja muud toimetused nõudfivad ajakulu.
Nimelt tõlkimisi püüti wõimalikult hoolfasti toimetada. Selleks waliti
mehed wälja, keda kõige fägawamateks rahwakeelte tundjateks peeti.
Tallinnakeelse ümberpanemise töö wõttis Üksi praost D. W. Masing
enefe pääle. Tartu murde tõlkimiseks heitsivad endine Põlwa õpetaja
Oldekop ja Tartu Gesti õpetaja ja Gesti keele lektor Moritz ühte.
Oma töö aluseks panivad nemad Masingi Tallinnakeelse ümberpa-
neku. Tartu murde tõlkimine walmistas Masingile ja ka teistele palju
tuska ja riidu. Terwe seaduse tõlkimise ja trüki lõppu ei jõutud fiiski
mitte ära oodata, waid trükiti esmalt üksnes maapäewa priiiklastmise
otfus ja uue seaduse mõjuwamad ja tähtsamad paragrahwid ära.
See kiri on alustuse sõnade järel selle nime all tutaw: „Auolikko
ja armolisse Keisri Härä kässö peäle kulutafse kõigile Lihwlandi ja
Kurrema tallopoegaddele“ j. n. e. Ka selle kirja tõlge on Masingi töö.

Nüüd aga ei wiivitatud pikemalt priiuse kuulutamisega. Haka-
tuft tehti Riias. Kolmekuninga päewal, 6. Jaanuaril 1820, kogufivad
sõjakubeneri hüüu pääle kõik maa- ja linnanawanemad, kui ka priiik-
lastawa talupoegade saadikud Riia lossi kofku. Kes need mehed on
olnud, keda meie rahwa seast seks puhuks Riiga saadeti, selle järele
oleme küll püüdnud kuulata, aga otfsust ei ole meie mitte leidnud.
Kuidas pidi ka nimeta orjasi nimetatama! Põdulikus rongis mindi
Jakobi kirikusse, kus kindralsuperdient Sonntag 100. Taaweti lauluga
fisseastujaid teretas. Kubermangu profuworu ja tema asemikkude suu
läbi kuulutati nüüd Sakfa, Läti ja Gesti keeli talurahwa priiust.
Kindralsuperdient rääkis kantslist Läti ja Gesti keeles manitsewaid
sõnu Lätlastele ja Gestlastele, kuidas priiust õieti tarwitada tuleb ja
pidas fiis Sakfa keeli Taaweti 100. laulu 3. salmi üle jutlust: „Õppige
tundma, et Jehoowa Jumal on. Tema on meid teinud ja ei mitte
meie ise, omaks rahwaks ja oma karja lambaiks.“ Kui markii Pau-
lucci kirikust wälja astus, teretas teda rahwas elawa hurraa hüüdmis-
sega, „kelle läbi Aleksander I. kõigefõrgem häätegu isamaale ofaks
saanud ja meie mõisnikkude kallimeeleline otfus täide läinud,“ lifab

üks selleaegne Riia ajaleht juure. Seesama leht seab markii Paulucci ja tema töö Moodenä Willemi kõrwa, „kes kõige esimene auusameeline wõitleja tõuswa pärisorjuse wastu olnud.“ Uulitsate kõrwal, kust pidurong kirikust lossi tagasi läinud, langenud Wätlased põlwile ja tänanud püüsilmi Jumalat ja keisrit suure armuteo eest. Toreda pidusöögile, mis pääle selle lossis walmistatud, olnud ka talupoegade saadikud palutud. Ohtu olnud linnateatris nätemäng. Pidulik ohtu alganud prologiga ja pidulauluga, mis sõnadega lõpnud: „Hoch lebe Alexander!“ (Kõrgesti elagu Aleksander!) „Talupoegade saadikute tarwis, keda teatridirektorium osa kutsunud wõtma, oli esimese liigi looshe ilusa ehtesse pandud.“ Talupojad ilmunud ka ja waadatud nähtawa rõõmuga näitemängu päält.

Riikaugele Riia lehe pidujutt. Täielisemaid sõnumeid on hoolika kindralsuperdendi Sonntagi julg üles tähendanud, mis meie paari aasta eest Riias juhtusime nägema. Aga kui mullu otsima hakkasime, oli ja jäi tähtjas paberite kimp kadunuks.

Umbez sellisamal kombel peeti sellisamal päewal priiuse kuulutamist Saaremaal, mis sell ajal peaaegu iseseisaw kubermang oli. Hommiku wara löödi kirikukellasid. Siis kogusiwad mõisnikud, sõjaülemad, waimulikud mehed, kildide wanemad ja neli talupoegade saadikut rüütlite-majasse kokku, kust nad pääle landmarshalli kõne rongis kirikusse läksiwad. Siin astusiwad talupoegade saadikud altari ette, teised poolringi nende ümber. Priiuse kuulutus loeti Saksa ja Gesti keeli ette. Superdent Schmidt pidas Saksa jutluse, kuna Kaarma õpetaja Mintwiß altari eest Saarlastele Gesti keeli päewa tähtsusest pikemat seletust tegi. Pääle jumalateenistuse oli rüütlite-majas lõuna-söök.“ Siin tõstis landmarshall ka prii talurahwa kogumiseks klaasi, kelle neli saadikut teistega ühes pidulauas istusiwad. Ohtu oli linn walgustatud ja kõikide seisuste rõõm kestis kunni hilja ööni.“

Riia pidu oli üksnes ülema rahwa pidu olnud. Pääle saadikute wõttis waewalt weel keegi Gesti mees Jakobi kiriku jumalateenistusest osa. Weel wähem sai sellest kaugemal elaw rahwas teada. Ja just rahwa pärast pidu ju peeti. Seepärast kandusiwad sõjakuberner ja kindralsuperdent hoolt, et pidu ja pidurõõm ka rahwa sekka kanti. Pääle selle, kui sõjakuberner 12. Jaanuaril 1820 iseäralises käsus 1819 a. 26. Martsi ja 1820 a. 6. Jaanuari sündmused ja talurahwa priiksaaamise wiisi teada oli annud, tuli 14. Weebruari 1820 eeskiri, kuidas priiuse kuulutamist maakirikutes tarwis toime panna. Selleks

määrati keiserliku majesteedi trooni pääle astumise päew ära: 12. Marts 1820. Piduprogramm fiinutati järgmiselt:

1. Õpetajad kuulutawad kogudustele pühapäew enne seda tulewat püha.

2. Kirikud tulewad selleks päewaks pidulikult ehitada.

3. Mõisnikud ja talurahwa kohtumehed koguwad kiriku lähidale parajasse paika kofku ja lähewad parawiisi reas kirikusse, kus õpetaja nad wastu wõtab.

4. Pärast laulu loeb kirikuwõõrmündri herra ehk patron ehk mõni muu mõisnik kõigekõrgema käsu ja uuest Talurahwa Seadusest 7. paragrahwi rahwa keeles ette. Kus sündsät mõisnikku ei ole, sünnib ettelugemine kohalise õpetaja läbi.

5. Giivimaa ülem-konfistorium ja Saaremaa konfistorium on palwe saanud, õpetajatele pidu-jumalateenistuse kohta lähemaid käskusi anda.

Kus abi-kirikud olemas, sääl peab abi-kiriku rahwas sell päewal pääkirikusse minema ja pääkiriku pühast osa wõtma.

7. Jga kihelkonna ja mõisa hooleks jäetakse, kas nad selle tähtsa päewa mälestuseks ka weel midagi muud kasulikku asja toime panewad.

Seda mööda saatis ülem-konfistorium 21. Weebruari 1820 õpetajatele pikema juhatusse pidu pühitsemise kohta. Siin kästakse igas kirikus kaks jumalateenistust pidada, Eesti ja Saksa keeli. Üksnes kus liig wähe Saksa koguduse liikmeid olemas, tuleb terve jumalateenistus rahwa keeles pidada, wähistele Sakstele aga weel Saksa keelne kõne juure lisada. Terve jumalateenistus määratakse ära. Dõpuks peawad õpetajad terve leeritamata koguduse s. o. lapsed altari ette koguma ja neile iseäralisi pühitsuse ja manitsuse sõnu parema ja kaunima põlwe kohta kõnema. Wiimaks antakse õpetajatele märku, pidupäewal iseäralise hoolega ja ustawusega Jumala sõna jagada. Ja „et ka pärastised rahwapõlwed sellest weel selget teadust saaksiwad, mis meel ja waim nendes õpetajates on walitsenud, kell Jumal õnneks on annud seda ära elada, mis nende ameti eeskäijad palawalt on igatsenud ja palunud,“ siis peab iga õpetaja kõik oma pidujutlused, kõned ja palwed Riiga saatma, et neid ülem-konfistoriumi kirjakogus alal hoida.

Need õpetajate jutlused ja pidu kirjeldused on praegu meie ees ja nende põhjal ja abil katsume sellest pilti maalida, kuidas kallist küllalist meie kogudustes wastu wõeti, kuidas priius meile tuli. Pilt tohib kõige asjalooga kaunisti kofku sündida, sest et kirjutajad kõik

oma filmaga on näinud ja meie kirjutajate eneste kätte enam ehk vähem sõnadiguse jätame. Rahjuks peame maalist Saaremaa wälja jätma, sest et meil võimalik ei ole olnud, priiuse kuulutamisest Saaremaa maakirikutes täielisemaid sõnumeid saada.

Et pidupäew ja pidumaja ka wälispidi pidukohased oleksiwad selleks hakati kirikuwöörmündri herrade äratusel ja õpetajate juhatusel kohe ette walmistama. Kirikuriistad, lühtrid ja lambid puhastati haljaks ja poleeriti särawaks. Pingi käjpuude ja koori ääre pääle kui ka sammaste otja seati lambid ja küünlad. Pärnus lases wöörmündriherra Bergfeldt altari pääle pühalikuks päewaks iseäralised küünlad walada — tulewa walguse tähendusjeks. Kiired jalad ruttawad metja ja toowad jäält kuuskeseid ja warji. Wartest punuwad nobedad käed frantsa ja iluehteid. Kuused jälle seatakse kirikusse parajasse paika, et pidurahwa meelešid tähendusrikkas kõnes rõõmustada: „Need toored oksjad, mis teie siin kirikus näete, kuiwawad mõne nädali pärast jälle ära ja need küünlad põlewad weel tüki aega. Aga selle kalli päewa mälestus seisab kõwasti kinni nõnda kui need kiriku müürid,“ hüüab Põltsamaa õpetaja Temler. Mõlemile poole teed, kust pidurong läbi peab minema, istutakse nõndajama noorte kuuskede read. Triiphooned ja lillekojad annawad oma parema ilu altari ja kantsli ehteks käest. Altari wõre ja laud kui ka kantsel saawad uued tekid ja linad pidupäewaks. Mitmel pool seatakse priikslaskja keisri kaju roheliste kaswude keskele kirikusse. Wõrus ja Tartus walmistatakse kantsli kohta tulekiri Aleksandri I. nimega. Kus võimalik, jääb heidawad muusika sõbrad ühte ja harjutawad pidupäewa tarwis kohaseid muusikatükka, nagu Tartus. Et wäikeses Wõrus koit mänguriistad mängijaid ei leia, palgatakse kuus kroonumuusikanti appi. Aga ka lausamaa ei taha linnadest maha jääda. Puuduwad siin ka pafunad ja keelpillid, seda helisewamad on wärsked hõbehääled. Ja just need peawad loojale kiitust laulma, kelle hääks ja auuks püha peetakse. Koolis ja leeris (pääkoolis) õpetatakse lastele pidulaulud ja rõõmuwiisid kätte, et walju häälega Jumala kiitust kuulutada. Ja et suur ja wäikene, jõukas ja waene iseoma jalaga wõiks Jumala kotta tõtata ja iseoma suuga tunnistada, mis süda tunneb, siis wakis esimest korda argipäewal opmani wandumine ja puhkas kubja piits mõisa õues ja wälja pääl, sest selleks päewaks oli suur püha maha kuulutatud ja selleks pühaks oliwad ka need ametmehed kirikusse kutsutud.

Müüd seisis argipäewa töö. Päikesel loode ajal helistati kiriku-

kellafid. See oli surmalaul, mis ajale hauda järele saadeti, mis peidus seisits oma karedusega, oma kurva mälestuse riismetega

„Lepa leina õlma alla,
Kurbtuskafe kätte alla.“

II.

Pidupäew.

„Ja pajunad ja kandleid
Tall' vastu hõiskavad
Ja rõõsuperlid filmas
Ja vastu wõtawad.
Ja Hosianna kõlab
Su läbi, isamaa,
Sind, armu Jumal, kiitkem,
Sa wõtsid halasta.“

Roidula.

Rui 12. Martsiuu päikene koitis, hakkasivad kellad kiriku tornides hüüdma ja teretasivad pidupäewa. „Issand, su päike on täna meile tõusnud ja kuulutab meile oma heleda walgusega su armu ja su halastust,“ hüüab Äkji praost Masing pidupäewa hommikul. Kell 9 kogusivad mõisnikud ja talurahwa kohtumehed, mõnes paigas ka kubjad, kirikuvõormündrid ja koolmeistrid kiriku lähidale kas õpetaja ehk kirikuvõormündri herra juure kofku. Rahwast langes igast küljest kirikusse, nõnda et suured hulgad ruumi puuduse pärast sisse ei mahtunud. Pääle selle kui õpetaja kirikusse ette oli läinud — Rõuges kirikuvõormündritega, koolmeistritega ja koolilastega rongis — hakkas ka pidurong pikkamisi ja pühalikult edasi liikuma, eesotfas kirikuvõormündri herra. Ülevalt tornist hüüdsivad neile kellahääled vastu. Rui rong kiriku ukse ette oli jõudnud, teretas neid orelimäng ehk koorilaul kooli- ehk ka leerilaste suust. Pääle selle kui mõisnikud ja kohtumehed altari ümber aset oliwad wõtnud, alustas õpetaja altari ees 100. Taaweti lauluga: „Hõisake Jehoowale kõige maa rahwas! Teenige Jehoowat rõõmuga, tulge tema ette rõõmsa lauluga! Öppige tundma, et Jehoowa Jumal on. Tema on meid teinud, ja ei mitte meie ise, omaks rahwaks ja oma karjalambaiks. Tulge ta wärawast sisse tänuga, tema õuedest sisse kiitusega! Kiitke tema nime! Sest Jehoowa on hää. Tema heldus kestab igawesti ja tema tõsidus põlwest põlweni!“ — Sellele lisasivad õpetajad seletades juure, mispärawast kogudus nõnda tänama peab. Ösmalt annab selleks põhjust keisri herra walitsemise aastapäew: „Sinna oh figgewäggewamb Jummal

tõstis Wenne rigi troni päle meie Jummal pelgliko keisri, te nida kui üks hä karjus omme lambid, nida fik omme allambid hoiap, kait-
saj nink paimendap," hüüab Wõru õpetaja Bornwasser, kelle Wõru
murraku kirjawiisi meie muuta ei usalda. Teine põhjus on see, „et
sina Jehoowa, oled seda tahtnud, sina seda meie ja meie pärismaa
hääks arwanud, et täna sellinasel päewal meile kuulutatad, mis meie
wanemad ja esiwanemad igatsenud kuulda saada: et sina, oh Issand,
oma rahwast, et ta küll seda mitte sinu käest teeninud, pärispõlwe
ifke alt tahad ära päästa. Meie huuled ei jõua kuulutada, mis süda
tinnneb. Nutupisarad filmis tõstame omad käed su poole üles ja
ütteleme: „Issand, ole tänatud! Riidetud olgu sinu nimi!“ (D. W.
Masling). Siis langes terve kogudus põlwile ja tegi palwet, „et need
kõik, keda Jumal auusama ja parema põlwele ülendanud, oma meele
mõistuse ja oma elukommete poolest auusamaks ja paremaks saaksi-
wad ja Jumala püha palge ees lubaksiwad, kohtlase südamega sind,
Issand, auustada ja teenida, hääd teha, õigust nõuda, kurja keelda.“
(S. G. Rosenplänter).

Nüüd astus kirikuvõõrmündri herra altari astmete, ehk kus sünnis,
kooi trepi pääle — Saardes keisri kaju ette — Õpetaja wõttis
priiuse kuulutuse altari päält — Wõnnus hõbewaagnas — ja andis
kirikuvõõrmündri herra kätte, kes seda walju häälega ette hakkas lugema,
kuna kogudus püsti seisis:

„Auuliku ja armulise keisri herra käsu pääle kuulutatakse priiuse
kuulutawa kohtu poolest kõigile Lihwlandi- ja Kuremaa talupoegadele
Läti- ja Maarahwa sugust: et sellesama uue-aasta Jaanuarikuul
kuuenda päewal, mis oli kolmekuningapäew, Lihwlandi-, Ehsti- ja Kura-
maa kindralkuberner, Markii Palutsi, Riia linna ja jäälatse kroonu
kirikusse, mis on Jakobi kirik, oli koftu kutsunud:

Kõik ülemad kohtu-wanemad, kõik mõisawanemad ja mõisnikud,
kes Riias olivad, kõik linnawanemad ja kodanikkude pää-mehed, kõik
Riia, Wõnnu, Pärnu ja Tartu landrihti kohtumehed, keda Teie eneste
seast kohtumehiks olete walitsenud; nõnda kui neid, keda Riia linna
raadi wallad kihelkonna kohtumehiks pannud, ja kuulutati selle suure
koguduse ees ja tema kuuldes:

Et auulik ja armuline ülem-walitseja, keiser Aleksander, Lihw-
landi- ja Kuremaa mõisawanemite palwet kuulda wõtnud ja seda uut
seadust, mis nemad oma priilastawa talupoegade hääks on teinud,
suure armuga hääks kiitnud ja seda kindlaks kinnitanud. Ning nüüd
— kes teie talurahwas olete! teid nüüd ülendatse Jumala ja keisri

herra armu läbi, teie tänise päriswanemite palwe ja igatsfemise järele, auusama ja parema põlwele, sest et teid nüüd riigi priirahwa seltsi loetasse ja priirahwaks olete saamas. "

Pääle selle, kui ära on seletatud, mis priiuse kuulutaw kohus on, ja kuidas seaduse raamatut, „mis nüüd trükitakse,“ öieti tuleb ära arvata ja mõista, tulewad üffikud paragrahwid, mis uut priipõlwe rajawad. Meie nimetame mõned kõige tähtsamad.

Esimese ja o esimene päätükk.

§ 1.

Lihwlandi ja Kuremaa mõisawanemad annawad kõik meelewalla, mis neil kui päriswanemitel oma pärisrahwa pääle olnud, eneste käest ära ja teewad pärispõlwele igawesest ajast otsa; aga maad, sest et need nende pärised on, jääwad nende kätte ja on neil meelewalda nendega teha, kuidas seda omaks kasuks tunnewad tarwis olemat. Sest ja sellepärast ei maksa nüüd enam see seadus, mis 1804 kuulutati.

§ 2.

Ka kroonu ja linnade mõisade wallarahwas lastakse priiks.

§ 4.

Ometigi ei sünni ega wõi kõik pärisrahwast korraga ja ühel hoobil priiks lasta, muidu põllutöö mitmest kohast finni hakkaks ega saaks maa, mis rahwast toidab, korrapäraft haritud, waid saaksid aga mitmed segadused tõusma ja sündima, mis rahu keelaksid ja wiimaks kõigile kahjuks ja hädaks tuleksid. Seepärast on nõnda pandud:

1) et kohe päraft seda, kui seesinane talurahwa seadus saab kuulatud, kogukonde tuleb seada ja kohtujärgi asutada ning sell priiuse ootamise ajal, mis on neli aastat, kõik seda walmis muretseda, mis priiuse põlwe rahwale kasuks ja seaduseks peab olema.

2) et peremeeste arust Jüripäewal 1823 üks pool- ja teisel Jüripäewal 1824 teine pool-osa priiks saab, aga 1825 saab sulasmeeste ja mõisa orjade arust üks pool- ja 1826 teine pool-osa oma priiust kätte; nõnda et Jüripäewal 1826 aastal Lihwlandimaal ei ühtegi pärishinge ei saa leitama, sest et kõik talurahwas, olgu nemad kuniinga ehk mõisawanemite pärisrahwas olnud, priirahwa seisust saanud, ka füiski, kui neid ühest ehk teisest mõisawanemast rahawõla päraft kroonule ehk muile pandiks oleks kirjitud ehk pandiks pandud.

§ 5.

Kõik talurahwa lapsed, kes pärast sedajast talurahwa seaduse kuulutust sünnivad, on selleinatse seaduse järele ju sündimisest priid.

§ 6.

Enne priikslastmist tehakse kõik tegu nõnda, kuidas wakuraamatusse on kirjutatud, aga kui talurahwas priiks saanud, siis teeb talumees maade pärast mõisawanemaga kaupa ja katsumad mõlemad nende pärast isefeskes leppida.

Teises päätükis.

§ 1.

Bihwlandimaa talurahwast jaotakse kogukondadesse, kell omad wöörmüürid on, ja heidetakse kogukond oma kogukonna kohtu alla

§ 15.

Enne Jürit 1832 ei tohi ükski priiks lastud inimene põllutööd ehk talurahwa seisust maha jätta ega linna paigus aset otsida.

Talurahwa seaduse raamatu teises jaos.

§ 54.

Bihwlandimaa talupojal on õigust, luba ja meelewalda, aset ja maid päriseks osta, aga seda ei saa iialgi olema, et ta mõisaid ehk maid, kell mõisa ja mõisniku õigused on, ühegi hinna eest enefele saaks pärida.

Seaduse raamatu kolmandas jaos.

§ 116.

Igas kogukonnas peab üks kool olema, kus lapsi õpetakse. Koolmeister peab tubli ja selle poolest, mis amet tarwitab, kohane mees olema. — Kui lapsed kümne-aastased, siis hakkawad koolis käima ja käiwad jenniks sääl, kunni kirikuõpetaja tunnistuse annab, et nemad walmis saanud ja täiesti õpetud. — Koolis õpiwad lapsed lugema, laulu wiisid laulma ja katekismuse päätükid. Koolikäimise aeg hakkab Mardipäewal ja saab otja 10. Martijuu päewal. — Kogukond katsum koolmeistriga sellepoolest kokku jündida, kuidas lastele, kes koolis käiwad, sooja rooga ehk leent leima kõrwas saaks olema.

§ 517.

Jgas kihelkonnas, kus 2000 meestehinge, peab kihelkonnakoool olema. Kihelkonnakoooli peavad, kes seda kihelkonda on, vähemalt 12 noort inimest õpetuse alla panema. Kogukonna inimesed, keda kogukond oma kulu pääle kihelkonnakoooli paneb õppima, peavad paraja palga eest kuus aastat kui kirjutajad ehk kui koolmeistrid kogukonda teenima. Kes mõija kuluga koolis käinud, see teenib mõisad 6 aastat ja saab palka, kuidas õige ja paras on. — Kihelkonnakooolis õpitakse kirjutama, rehendamata, lauluviisid laulma, Jumala sõna tundmist ja kõik, mis inimest targemaks teeb ja rumaluse, tühja ebausku võrkudest ja paelust päästab, nõnda kui ka muud tundmist, mis talupoja inimesele kõikipidi kasuliseks hääks tuleb.“

Rõuge õpetaja Marburg ütleb, et rahvas suure tähelepanemise ja auupakkimise vaikusega ettelugemist päält kuulanud. Teda enasti aga täitnud see pühalik tund äraütlemata rõõmuga ja liigutusega, sest 42 aastat olla tema seda päewa igatsenud ja palunud, mis ta nüüd näha saanud. „Sunnelik Lihwlandimaa rahwas!“ hüüab tema, „Teie ärapäästmine pärisorjastusest om teie heldist wanembist sõwetu, ütteseuga neist wälja üteldu, meie keisri kõrge auujärje päält hääs kitetu niuk iggawetses ajas finnitetu!“ Sedasama tunnistab Pärnu õpetaja Rosenplänter: „Rõikide, iseäranis aga kohtumeeeste palged ja filmad awaldasiwad tõsidust, järelemdõtemist ja liigutatud tänu kõikide hääde andide andja wastu, kes täna rahwa soowi oli täitnud, mis ta juba aastasajad wagustasti püues kannud ja üksnes Jumala ja ustawate sõprade ees tunnistada julges. See liigutus ja arusaamine oli iseäranis imelik kahe lapse juures, kes pisaraid ei jõudnud tagasi hoida ehk küll nende wastu räägitud sõnad koguni mitte seda laadi ei olnud, et nad laste meeli iseäralikult oleksiwad äritada wõinud.“

Armukuulutuse wõttis kogudus lauluga wastu: „Oh wõtkem Jumalat Suust, südamest nüüd kiita!“ Harglas wastas jälle mitme-
faja-hääleline leerilaste koorilaul.

Jutluse tarwis oli ülemkonfistorium kirjatunnistusteks ära määratud 100. Taaweti laul f. 1—5. — 85. Taaweti laul f. 10—14. — 1. Tim. raam. 2, 1—4. — 1. Peetr. raam. 2, 16—17, mis kõik kahe-
kordse pidupäewa kohased oliwad. Ühtlasi oli õpetajatele juhatus antud, mis jutluses iseäralise rõhuga tarwis seletada ja mis eest hoida tuleb. Kahe eeskütuse eest manitseb kindralsuperdient Sonntag: wanu, walusaid haawu mitte ilmaasjata lahri kiskuda ja rahwa südames

mitte liig kõrgeid lootusi äratada, mis uus talurahwa seadus kaugelgi täita ei jõua.

Sedamööda leiame jutlustes vähe, mis endist libedat põlwe meele tuletab, seda rohkem aga, et uut priiust kaine meelega tarvitada tuleb, mis küll uusi õigusid toob, aga ka uusi kohusid pääle paneb.

Kõige elavama wärwidega maalib küll Urwaste praost Moriz fennise pärispõlwe wiletsust ja oodetawa priiuse õnnistust filmade ette.

„Mis monni teie seast sure rahha hinnaga ennemuste hennelle ostnu, seda tooteti teile täamba ilma anda. Mis ennege weidile ni kui sure nink usutawa orjusse palgas neide perris-wannambist seni ajani lubbati, et nemma pri-polwen wois oma pääd toita, seda jaetas teile figile se kirja läbbi, minkaga suur keisri herra teie mõisa-wannambide armoliko nouwo teie tulewa põlwe polest hääs kittap nink iggawes finnitap.

Jummalast tullep teile se. Jummala nink keisri arm om se, mis teie perris-wannambide sõand finniwotnu, et nemma ei taha en-namb kaeda omma perrist-õigust teie ülle, enge tahtwa teid ni kui ma priwahwast laska henne al ellada nink pääd toita, kuid a jhoud essi kannap.

Müüd, essa, emma! ärge peljake, et last teie mant ärrawoetas ja sunnitas, tõist meest orjama. Peage tedda henne man, toitke, kas-watage omma last, ni kawwa kui eale jowwate: ei keela keake: nink pandke tedda sis essi, kenne mannu teie tahhate ehk essi fate! Müüd, emma, ke sinna waeste lastega ommast eddimätsest mehhest mahhaja-nu! ei kela keake sul, kui sinno ehkwast wijas tõise mehhele wdra walda, sinno eddimätsse mehhe lasti üttenwõtmast, kui muido jowwat nink sõwwat neid kaswatada! — Tallopoeg! ei woi sinno keake en-namb ärramüwwa tõise mehhe orjas, ei ka sinno sundi sedda meest orjama, kummaga ei sünni ello kofku, ei ka sullasesti sinno sundi, kui jowwat muido ennege ausa wiisil pääd toita. Kik tallitetas eddispeidi pri-rahwa kombel, leppingo möda, kontrakti perra. Ni kui sinna ollet lepnu tõisega, ni peat ollema nink teggema. Ollet sinna lepnu moisa-wannambidega maad piddama nink orjust teggema wai massu masma, sis peat sedda piddama nink teggema toni mani kui sinno lepping kaup. Om sul lepping tettu omma sullase ehk näutfikuga, siis peap temma sinno mannu jäma nink orjama, ni kui lepping kannap. Om se leppitu aig otjan, nink lõwwat sinna, wai lõwwap temma, par-rembat aswend; sis läte muijale nink kaete parrembat hennelle: ei wõi keake keelda, kui ennege õigusse nink sädusse perra kif tettas.“

Ja seda, mis õige ja kohus, püüavad kõik jutlused rahvale südamesse istutada. Suuremal hulgal pidujutlustest on 1. Peetr. raam. 2, 16—17 põhjaks seatud: „Kui vaband ja ei mitte otsegu oleks teil vabandus kurjuse katteks, vaid kui Jumala sulased. Auustage kõiki, armastage wendi, kartke Jumalat, auustage kuningat.“ Jutlustes seletatakse umbkaudu nõndasama, nagu Rosenplänter seda teeb:

„Mis teil tarwis läheb teada, et nüüd olete priirahwaks saamas:

I. Ka prii-inimene jääb 1. ristiinimeseks ja 2. wanemate ja ülemate alamaks.

II. ka prii-inimene peab Jumala ja wanemate käsikude järel elama.

III. ka prii-inimesel läheb tarwis teada, mis Jumala ja wanemate käsikud kinnitawad:

1. Auustage kõiki ja armastage wendi.

2. Kartke Jumalat, auustage kuningat.“

Wist oli see kirjatumnistus ka kõige sündlikum. Mitmes paigas oli rahwa seas effijuttusid ja segadusigi tõusnud. Segaduste põhjused näitawad kahesugused olnud olewat. Ühed arwasiwad, et ihupriiuse tulemisega üleüldse kõik kord ja walitsus otjas on ja igamees teha ja tallitada tohib, mis tema hääl ehk kuri süda käseb. Teised jälle lootsiwad, et ihupriiusega ka maa, mis pääl nad elasiwad, priiks saab, mõisnikkude alt täiesti lahti pääseb ja nende omanduseks langeb.

Esimest effiarwamist hurjutab Wõru õpetaja Bornwasser: „Mõnne mõistmata inimesse mõtlewa ehk nüüd: Kui meie perriis-põlwest wabbas nink prii-rahwas olleme sanu, siis ei olle meil ennamb waia leddagi pelgada nink kellegi sõnna kuulda. Sis ei wõi keagi meid sunni tööle. Sis om meil lubba minna, kohhe meie tahhame. Sis ei olle meil ennamb waia ni paljo tööd nink waiwa nätta. Sis woime ellada nink tetta, nida kui meie omma sõame himmo kannap.

Se om nüüd kül üks suur runmalus, kui keagi nidade motlep. Seit käsikige ommeti neid priirahwast, kes jo wannast sani priisaisusfen omma ellanu, kas neil om lubba nink melewalda kiksuggust tetta, mis nende südda himmustap? Kas nemma ka ei saija kohto üllembide käsjo al? Kas nemma ka ei pea wannembide sõnna kuulma? Kas neil ei ole sundust nink nuhtlust pelgada, kui nemma kurja omma tennu? — Ehk kas priirahwas kül sawa leiba, reiwid, pätoidust ja kii mis ello üllespidamisese tarwis lähhäp, — ilma waiwa nink tõteggemisfeta? — Oh arma, se om jo meie pühha Jumala käsk nink sädus, et innimenne oma palgeheen omma leiba peab sõmä. Selle heikap ka

se tart Salomon: „Ärra wiika sedda tööd, mis waiwaga tetta, nink ärra põlle sa omma põllutööd, mis fige kõrgembast om lodu. Kes omma maad harrip, sel saap leiba kül, ent kes ümberhulkup nink tühje asju tagga ajap, sel ei olle meelt pään.“

Meie aga kardame, et sarnased manitsused palju ei ole mõjunud. Mis õige priius on, seda ei ütelda; et Boeg see on, kes wabaks teeb, seda tõtt selgituse-aeg (rationalism) ei tunnud ja selgituse-aja apostlid ja iseoma mõistuse kumardajad oliwad peaaegu kõik pidujutluse ütlejad 12. Martsil 1820.

Raskem weel oli teist nurinat waigistada, et priius liig wähe töi ja rahwa lootust koguni ei täitnud. Kõige rohkem näeb siin Hargla õpetaja Heinrich von Jannau waewa, kes ajalooliselt seletada katjub, kust see tulnud, et uus priius rahwa soowisid rohkem tähele ei pannud ja et ka rahwas selle eest, mis neile praegu kuulutatud, tänulikud peaksiwad olema.

Esialt püüab Jannau seletada, kust priius meile tulnud. „Meie keisri herra ei olle sedda mitte sõnnudega käskinu, kui mitto mõtlewa nink üttelewa, ent kül hää meelega nännu, et teil sedda wabbaust woiprisaisust antas — ent Jummal om seeda ajja, ent kike ennambaste teie moishnikude sõand ninda kändnu nink liiknu, et nemma teile nink teie lastele andwa, mes teil nink teie wannembil ei olnud. See eest sünnis kül tennolik olla nink mitte üllespaifo.“

Seda mõtet kordawad ka kõik teised jutlused. Uus aga on teine seletus: „Ka Kuramaal nink Tallinna pool om seddasama wabbaust jo kuulutus, ent künke ei olle ni palju tettus nink antus, kui meie maal. Siin omma moishnikko palju heldemba sõamega andnu, sest nemma ei pea ommandusfes ei midda muud, kui sedda maad, ennede kos päl teie ellate, sedda maad, mes nemma omma rahhaga omma masnu — Kuramaal nink Tallinna pool arwatasfe moishnikkuiide ommandusfes päle sedda maa paika ka tallomehhe maia ellamiist kui tõpra, willi n. t. Kui jäält poolt rahwas sedda waffset jaisust jo rõdmoga nink tennoga wasta wotfiwa, kui palju ennembaste teie?“

Kolmas punkt räägib m a a ft. „Ommete kül mitto saap nüüd parhella teie wahhelt motlema: Se maa kus päl meie ellame, olli ommete meie enniste wannembide ommandus — meie tahhas teda ka!“ — Selle pääle kostab Jannau, et see ju õige olla, et Eesti rahwa „ennitfe wannemba meie maa kottusfen omma ellanu,“ aga kui „maa päriniise pärast küfitelemine tuleb, siis tarwis perra otfida: misjuggutfe oigusfega olli se meie maa enniste wannembide ommandus? Kas

nemmas olliva siia paika Jummalast lodu nink Adamist woi Noast saani siin ellanu, woi olliva nema wel perra st siia sanu." Wiimne arwamine olla õige. Cesti rahwas olla siia hiljem rännanud ja Siwlaste käest maa oma kätte kiskunud. Nõnda ei olla maa mitte meie „enniste wanembide lomolik ommandus. Nemmad olliva teda ärrawoitnu — neil es olnu mitte ennamb õigust tedda piddada, kui teisel woitjal," kes 600 aasta eest meie maale tulnud ja meie rahwaga sedasama teinud, mis meie rahwas warem Siwlastega. See olla kord nõnda maailma asi, nagu juba Piibli raamat seda Abraamist ja Usfuri kuningast ja Joosuast kuulutada. Ka praegu olla Juudamaa Jsraeli sugu käest ära wõetud ja nemad efsida kõiges maailmas ümber.

„Kui meie kõrd 600 aastaiade eest pea tofamma olli, sis om meil ommite to man perra mõtelda

1, et neidest, kumma omma maad ära kautasiwa — keddafi ennamb ei ella, kes saas nüüd perrima, mes 600 aastaiade eest ärrawoeti — keddagi ei tia jo ennamb omma paika, ei tia ka, kas esja esjal maa paika olli, wai es olnuki. — Kes tahhas ni tarf olla welja jurdleda, kas sullase wannembal maa paik perris olli, woi perremehhe wannembal, nink kelle kätte maia tarwis ärraanda. Egga maian saas riid nõsfema — eggaiüts naffas otsma, ent feafe ei tias, kel wigus küsida woi anda. — Päle se ütlep meie Wenne riiki sädus ning wigus: Kui innimenne 10 aastaiga wai om, nink omma ommandust perra ei otsi nink nouwwa, sis peab temma seda kaotama nink ei olle tal ennamb wigust perra otsi. — Kuis meie tahhas sis 600 aastaiade perrast tulla!

2, ent perra mõttelda, et neidest, kumma sedda maad 600 aastaiade eest sõdda läbbi woitsiwa, ka keddagi ennamb ei ella, — ne, kumma parhella moifade pääl omma, ne omma ju mittu sadda aastaiaga ildamb Kootsi nink Saksja maalt siia maa sisse tulnu — neide süü läbbi teie wanemba ei olle jo omma ommandust ärra kaotanu — nemma ei olle tedda wastilikfuld wõtnu nink perrinu — enge omma wõraste käest rahha pärrast neid moisi oftnu — kes wois neide käest neid perra nouda, kui sedda hinda taggasi ei masfeta, mes om antu."

Wiimaks noomib õpetaja Jannau, „et meie sedda ennist perrisfaisust ülle wägga ei laida. Teil nink meie maan tedda ei olle jo ütfinda olnu, mittu maaden jääp temma parhella weelki — ka Abraami suggu, Jsraeli latse, nink Kanaani rahwas olliva tonsamman faisusfen. — Nink sesamman aastaiän weel om Saksja maal esji üts perra jänu osja priis lastu (Schleswig Holsteini maal)".

1804. Miisuguseid ajaloolisi seletusi leiame pääle Jannau jutluse wähe. Ja ometi oleks neid hädasti tarwis olnud. Et just maa küsimus wäga põlew oli, tuleb seaduse andjate eneste süüks arvata. 1804 a. seaduse § 32 määras ära: „Et küll need maad, kus pääl talumehed elawad, mõisa ja mõisaherra päris on, siiski seatakse ja finnitakse sest päewasti saadid, et säherdune mõisamaa ka peremehe lastele päriseks peab jääma.“ Ja § 40 finnitab: „Peremees, kell ja kelle lastele see maa ja talu finnitud on, ei wõi mitte omast maast ära lükatud saada.“ Minult siis wõib peremeest talust wälja tõsta, kui ta rewisjoni kohtu poolt määratud orjust ei tee ehk kui tema paha elamise, hooletuse, laiskuse ning joomise pärast kohtu poolt kōlwatuks arwatakse. Talurahwa seadus 1819 lükkas need kasulised punktid kõrwa ja andis mõisnikule maa üle piirita woli, ilma et seadus renti ehk orjust ära määras. See oli hind, mis ihupriiuse eest mõisnikud pärisiwad ja mis riigiwalitsus neile lubas. Muidugi sawad terawama filmaga talupojad warsti aru kätte, et fuur ja tähtjas digus, mis neile 1804 anti, 1819 korraga näpu wahelt kadus ja nurin tõusis ja kaswas. Eugu oli seda halwem, et talupojad uue seaduse üle kuskilt seletust ja juhatusi ei leidnud, wähemalt kirjalikult mitte. Priiuse kuulutawal kohtul oli rahwa nurina pärast süda nõnda saapa jääre langenud, et ajalehtedel kõwasti ära keelbi, priiusest üleüldse weel kõneleda ja kirjutada. Talurahwa seaduse ümberpanija, Äksi praost Masing, oli tarwilikuks arwanud, Eesti keeli seletuse raamatukest wälja anda: „Nimme ja Sõnna selletused, mis sellepärast AB-ramato põhkstawi kõrwa järrele üllespantud, et neid kõhhe leida, kui tarwis. Tallorahwa Seaduse mõistmise tarbeks.“ Raamat on trükkimata pidanud jääma! „Priiuse kuulutaw kohus oleks omas imestamise wäärilises ettewaatamises kardetawa leidnud olewat, seletusi selle üle trükkida lasta, mis ukas, kogufond j. n. e. on,“ kirjutab Masing mõrudalt sõbra Rosenplänterile.

Mida wähem priiusest tohiti rääkida ja kirjutada, seda rohkem uskujaid leidsiwad pahatahtlikud inimesed, kes rahwa meeli äritasiwad. „Hoitke henda neide wõlsprohwetide eest!“ manitseb Hargla Jannau. „Ma tähhenda neide sõnudega ne lobbiseja ning rahwakändja — o arma —! See ristiinimene, kes kõrtsi paikani olle nink winaga selletust otsip — selletust se sädusje ülle, mes temma kirrikun sanu! se om kurja tee pääl. Nemma satwa omma lähembat kuusatusse sisse nink kui willitsus om kätte saanu, ei jauwa nemma pästa.“ — Ja Urwaste praost Moritz ähwardab: „Rea nüüd halwa juttuga tõist nakkab eskitama ehk wahhest wanambide wasta ülles ajalema, sedda nuhheldas

ilma armota." Halwad on aga lood küll olnud. Ka mäsufid on wist ette tulnud, nõnda et õpetajad oma kogudusi, kus rahu walitse nud, awalikult kiidawad, nagu Kolga-Jaani õpetaja Nücker omas pidu- jutluses ütles: „Teie ei ole mitte nende seltsimehiks saanud, kes hak- kafid oma rumaluse sees möllama.“

Muidu on priiuse püha jutlused kaunis kuiwad ja üksluised, nagu nad selgituse-ajal moeks oliwad, ega anna palju rahwa olemisest ja arwamisest märku. Ühte asja tahame aga siiski nimetada: manitsust, et uued digused uusi kohusid ja muresid pääle panewad. Et päris- inimesel ei iseene, ei oma laste, ei oma wara üle wähemat woli ei olnud, siis elas ta mõtlemata peost suhu ega püüdnudki homse ette tagawara korjata. Kui talwel söögist ja nimelt kewadel seemnest puu- dus tuli — ja puudus tuli iga aasta — siis pidi mõis oma päris- talupoegil hinge sees hoidma ja neile seemne laenuks andma, nagu iga mõislik peremees oma töölooma toidab ja hoiab. Juba 1804 muutus asi, kus pärisrahwal liikuma waranduse üle täis woli anti, weel rohkem 1819, kus hõde, mis senni pärisrahwa mõisa külge kõitis, lahutati. „Senni ajani ollete teije mõisa wannembide al ellanu,“ ütleb Sangaste õpetaja Nellerdt, „teije wannamba omma iks, kui teije häd- dan ehk pudusfen ellite, teie eesti hoolet kandnu nink murretenu nink teid saggede ja saggedaste häddast nink willitsussest päästnu, sest et teije nende ommatse ollite. Se ei sa eddispäidi mitte niidate ollema. Pri-inimenne peap hennega nouwo piddama, henda esfi arwitama nink kaema, mil wiisil temma ilman wois eddesi minna.“ Teistjugu- ste, üleüldisemate murede pääle juhib Äksi praost Masing tähelepanemist: „Mis tänini kitsas oli, hakkab laiaks minema. Mis tänini kogumisti waja ep olnud, saab nüüd hädasti ja wäga tarwis olema. Uus põlw, uus seadus, uued kohtud, uued ametid. Kohtu pääle kohtumehi, kes digust mõistawad; ametite pääle ametimehi tarwitatakse, kes oma ametit auuga mõistawad üles pidada.“

Enne teenistuse lõppu kutsuti kõik koguduse lapsed, kes kirikus oliwad, altari ette, et neid iseäralikult õpetada ja manitseda. Neist wõis loota, et nemad tõesti priipõlwe kätte saawad, kuna mitmed wanemad 1826. a. Jüripäewa waewalt wõiswad ära elada, kus sulaste arust wiimne osa priiks pidi lastama. Rosenplänter näituseks kõneles muu seas laste wastu: „Teie olete oma wanemate ja selle maa loo- tus. Nemad kaswawad kui pärisrahwas üles, aga teid loetakse nüüd priirahwa seltsi. Luusamale põlwele olete tõstetud: nõudke, õppige ja tehke nüüd ka seda, mis teie kohus on. Oma laitmata elukommete,

oma targa meele ja mõistuse läbi tehke tõeks, et prii-inimene paremine kosub ja et ta suurema hoolega seda püüab teha, mis ristiniimese ja truu alama kohus on, kui waene päris." Ja wanemate poole pöördes: „Et ma nüüd tähendamise-sõna läbi räägin, siis tuleb ütelda, et teie lapsed otsegu taimed on, mis uue priiuse põllu pääle maha istutatse. Seda suurema hoolega nende kallal tööd tehakse, s. o. mida suurema hoolega nende õppimise ja südame wagaduse eest wanemad hoolt kannawad, seda paremine saawad nemad kosuma, seda paremat wilja kandma ja Jumala auuks ning inimeste rõõmuks üles kaswama.“

Ja pidu-jumalateenistuse lõpp? Anname ühe pidulisele, Rõuge õpetaja Marpurgile, sõna: „Wahelt ja wagalt pidas ennast terve suur inimeste hull algusest kunni otsani üles. Lõpul nägin mina, kuidas palju teine teist sõbralikult teretasiwad, kätt ja suud andsiwad! Ka waeste pääle mõtlesiwad nemad. Tuli ometi 15 rubla 17 kopikat sisse, mis kihelkonna waeste pääle ühetasa ära jaotati ja waeste hoolekandja läbi koju kätte wiidi. Ka kirikusanta peeti meeles ja need tänasiwad wäga. Ja mis mind kõige rohkem ja üle kõige rõõmustas oli südamelik ja otsekohene tänu Jumala ja meie keisri wastu ja nende palwe: „Et armas Jumal teda dieti kaua lajeks elada! Nemad tahta häameelega kõigega rahul olla tema walitsuse all!“ Ma olin see läbi sügawasti liigutatud ja ei wõi neid sõnu mitte ilma pisarateta kirjutada.“

III.

Priiuse püha mälestuse märgid.

„Kas oled, priius, meil ka wõersil käinud
Et pimeduse udu silmist taob?
Oh wiibi weel, et sinu kotta tüwad
Ka waimu kiited Gesti rahwalt wiiwad!“
Wiru laulik.

Sellest päewast, mis mitme jutluse järele kõige tähtsamaks arwatakse, mis meie rahwal ära elada olnud; sellest päewast, „mis pärast meid, kui kõik see põli magamas oleme, weel põlwest põlweni Maa ja Saffa rahwas enestele meele tuletawad“, sellest päewast püüti rahwa hingesse kestwamat mälestust mitmesuguste asutuste ja häategude läbi finnitada.

Jutlustes tuleb ikka ja ikka jälle tungiw soow ja palwe ilmsiks, et rahwas, kes ihulikust orjusest pääsnud, ka waimupriiuse walguse sisse jõuaks. „Päästa meid kõigest rumalusest, eba- ja umbusust, päästa meid kõigest patust“, palub Halliste praost Berg. Ja Üksi praost

Masing lõpetab oma eestpalwe: „Issand, ihuliku orjuse põlvest tahad ja meid päästa. Oh päästa meid siis ka patuorjuse, pimeduse ja rumaluse meelewallast lahti, et meie kui üks kallis iserahwas ju palge ees mõistatime käia, ei mitte kui rumalad, waid kui targad ja nõnda oma ajaliku ja igawese elu hinnaks sulle õiget tänu ja auu anda!“ Selle soowi teoks muutmise kohta käiwad seepärast ka pea kõik tähtpäewa mälestuse märgid.

Pärnus kiidab õpetaja Rosenplänter ennast õnnelikuks, et tema pärispõlwe ärakaotamist kuulutades ühtlasi teada võib anda, et temal korda läinud, omas kihelkonnas üht paremat ja kõrgemat Gesti kooli hüüdma panna, kus üks tema endistest koolipoistest — Sauga mees Abram Holter — Gesti lastele kirjutamist, rehkendamist, geograafiat ja muud õpetawat. Nimetatud Holter oli ühe jõuka Sauga pere-mehe poeg, kes nobeda lugemise läbi õpetaja Rosenplänterile filma oli torganud. Õpetaja wõttis tema 1815 oma majasse, õpetas temale 3 aasta jooksul kõik teadmised kätte, mis rahwakoolmeistril tarwis ja pani tema Sauga kirjutuskooli peale õpetama. Ka kirjaduse tööd on Holter teinud ja seda õpetust, mis tema häätegija käest saanud, oma wendadele edasi annud. Pääle selle noomib Rosenplänter mõisnikka ja Pärnu magistraati waljusti, et ka nemad koolitööd kõigest wäest edendatawad ja rahwa waimu rumaluse kättetest wabastatawad. „Peab rahwas üksford tänast päewa rõõmuga meele tuletama, siis ei tohi hästi korda seatud koolid mitte aruldasteks asjaks jääda. Et harimata inimene ilma koolideta arwab läbi saada wõiwat, on kurw tunnistus, kui palju temal puudub.“ Rosenplänteri palaw soov oli, et sellest eimesest paremast koolist aega pidi Gesti koolmeistrite seminar wälja kaswaks, aga nagu mitmed teised priiuse püha lootused närtsiwäiwad, enne kui wilja kandsiwad, nõnda see soov ja lootus.

See sama soov liikus ka veel ühes teises paigas, nimelt Hallistes praosti Bergi südames. Halliste kirikus pandi priiuse kuulutamise pühal ligi 50 rubla kokku. Selle raha tahab Berg ühe Gesti wäeslapse kaswatamiseks tarwitada. Poiss peab tema ülewaatamise ja juhutamise all koolmeistriks õppima. „Wahest saab sellest wäiksest hakatusest pikkamööda pisufene koolmeistrite seminar,“ kirjutab Berg Riiga ülemkonsistoriumile. Et poisi kaswatamise ja katmise kulu kokku saada, lubab ta neil pühapäiwil, kui ta Hallistes on — Karksi oli sell ajal Halliste abikirik — peale õunat veel teise jumalateenistuse ära pidada, „nõnda nimetatud lastekooli.“ Kirikukoti raha, mis niisugustel lastejumalateenistustel sisse tuleb, tahab tema wäeslapse ülespidamise

pääle kutsutada. Nii hästi lastejumalateenistuse pidamiseks kui ka raha korjamiseks palub praost Riia ülemkonfistoriumi käest 8. Aprillil 1820 luba, mida ka häämeelega ja kiitva sõnadega 27. Aprillil s. a. antakse. Kuidas asi edenenud, selle üle ei ole meie kätte teadust ulatanud.

Teiseti Puhjas. Siin manitseb õpetaja Spörer lapsi hoolikasti õppima ja lõpetab: „Et teije rõõm ning lustiga õppite tegemata, mes Jumala hä ning armolinne tahtmine om, sis kinkitas teile tämbätse kalli päiwä mälletusfes ramatuid.“ Nimelt saiwad lapsed 95 katekismust.

Rõuges jälle kinkis õpetaja Marburg 10 Kodu- ja Käsi-ramatut wõrgematele lastele armsaks mälestuseks ja hoole tagasihutajaks. Kuidas sellesamas kirikus pidupäewal iseäralikult ka waeste pääle mõteldi, seda nimetajime juba ülewal.

Rõige suurepäralisemalt peeti pidupäewa Saardes, mis üle meile õpetaja Mehler pikemalt aru annab. Seda ajanud teda „rõõm ja tänu ja armastus tegema, mis tema kihelkonnas 12. Martsil nii kaunil kombel olla awalikult tulnud.“

Pääle selle kui kirikuwõõrmündri herra, rittmeister von Engelhardt, pärast õnnistamist omalt poolt talurahwa kohtumeelestele hulga priiuse kuulutamise lehti tähtsama seaduse paragrahwidega oli kinkinud, läks pidurong tema juhatusel niisama, nagu tulnud, kirikust Kilingi mõisa tagasi. Siin oli mõisa tore jaal lilledega, rohiliste kaswudega ja küünaltega ära ehitatud, pikad lauaread üles seatud ja aurawad road lauale kantud. Terwe kihelkonna kohtumehed ja kirikuwõõrmündrid oliwad mõisnikkudega ühes wõersiks kutsutud, mis talupoegade südames muudugi suurt rõõmu ja tänu aratanud. Wäljas õues ei unustatud ka mitte muud kihelkonna rahwast ära, waid lahke rittmeisteri wiina ja õllefeldrist weeretati waatide kaupa õlut ja põletatud wiina murule, mis pidupäewa auuks ja pidurõõmu ülendamiseks pea tühjendatud oliwad. Kui kõrgele pidu waimustus wiimaks õues tõusnud ja kui palju „jäädawaid mälestuse märkisiid“ pidulised lõpuks teineteise näo pääle kirjutanud, selle üle waitib ajaraamat ja matab armastuses „pidufirjelduse“ kinni.

Pidulaual jaalis aga pannud mõisnikud ja talurahwa wanemad ligi 200 rubla kofku. Wõeti nõuiks, kihelkonnast weel jätku korjata ja selle eesti keiserliku majasteedi marmorist rinnafuju muretsema ja seda „kauakestwa südameliku auustamise ja armastuse ja tänu mälestuse sambaks“ kirikusse üles seada. Kas ja kuidas see sündinud on, seda meie ei tea.

Nõnda peeti ja pühitseti priiuse tulemist meie wanemate päivil, tänawu 75 aasta eest, ühel meelel, ühes armastuses, ühes lootuses. Wähemalt selleks päewaks näitawad seisuse ja rahwa waheseinad kadunud olewat. Pärnu õpetajal Rosenplänteril oli õigus, et sarnast päewa enne meie maal ei olnud nähtud, kus wõitjad ja wõidetud, peremehed ja orjad ühel meelel, ühesuguse rõõmuga Jumala kojas teine teise kõrwal tänupüha pidawad. Ülemad oliwad rõõmsad, et põlwele ots tehtud, mis maale häbiks ja maaperemeeestele kahjuks olnud; alamad, et auusam, parem seisus tulemas oli. „Üts armowõrk om tämbä wannembide ning allambide ümber pandus,“ hüüdis Otepää õpetaja Gehn ja sedasama finnitawad teised aruanded teistest kihelkondadest. Ja kui ka järgmised aastad palju, palju priiuse püha lootustest tähiseks tunnistawad ja rõõmufarika põhja mõruda pärmi järele jätsiwad — südant ülendawaks mälestuseks jäi see päew siiski meie rahwale ja paistis nagu hele täht pärastises elupimeduses, mis täielisema walguse tõusmist kuulutas. Ja „a u u s a m p õ l w“ oli tõesti jõudmas, nagu Rosenplänter ja teised õpetajad tõendawad, i h u p r i i u s, mis inimese wäärilistem, kui see auusam põlw ehitfa ihuliku ja waranduslise käekäigu poolest ka mitte kasulikum ega kindlam ei olnud, kui see kord, mis 1804. aasta seadus oli rajanud. Aga priiuse waimustus oli 1818. a. maapäewal kainemad mehed waima sundinud, kes arwawad, et kindel pärispõllupind jalge all põllupinna külge koidetud talupojal kindlasti äramääratud orjuse eest parem ja kasulikum on, kui linnupriius ofsa otsas prii-kontrahi põhjal mõisa ja talupoja wahel, nagu 1819. a. seadus seda ümber muutis. Kui neid kaineid, eluküpsid mehi ka wanameelseteks sõimati, kes uuest ajast ja tema nõudmistest taha jäänud, armastus oli neilgi ühejugune, mida aga terawam mõistus teisi teesid käsks käia, et armastust teoks teha. Et küll priikontrahi õigus prii rahwa ajaliku elukorrale paradüsi ei loonud, siiski ühendas 12. Martikuu päew k ö i k i tänupühale ja lootus tõstis tiiru, et mis nüüd paremine wõimalik ei olnud, aeg selles arutust toob ja parandamist saadab.

Ja aeg tõi arutust. Aeg näitas 1819. a. seaduse wigasid, aeg juhatas filedamaid radasid, mille pääle targu on astunud, nõnda et meie põlluharija seisus kindla ja tugewa järje pääle on jõudnud, nagu seda weel hiljuti meie kubeneri herra awalikult ühes kirjjas ou tunnistanud. Küll on ka meie maal ja rahwal omad wistrikud ja haiged kohad — kus neid ei ole ja k u n a s need kaowad — aga need lõikawad walusamine meie rahwa hingesse kui lihasse. Olesk meie

rahwa hinge elu sellamal sammul edenenud ja paranenud kui meie ajaliku elu põli, siis ei oleks meil mitte tarvis palju kaebada. Müüd aga ei võdi meie salata ega tohi musta walgeks nimetada: pimeduseteenistuse ahelad on mitmes paigas meie rahwa hinge ümber alles tugewad, kurjuse kõied hoiawad ükssikuid rahwa liikmeid waljusti finni ja asju sünnib, mille pärast meie pagana usku estwanemad häbi pärast oleksiwad punaseks läinud, asju, mis 100 aasta eest kõige ras kemal pärisorjuse ajal wõimatuks oleks peetud. „Mill wiisil wõib teile wäljaspidine prüksaamine ka seestpidist waimu wabadust anda?“ küsis 75 aasta eest õpetaja Sellheim Nõo koguduse käest ja meil jääb ikka ärawäsimata soowida, püüda ja paluda, et tõeks läheks, mis wana auuwäärt Nõuge õpetaja Marpurg 12. Martsil 1820 kirja pani:

„Peaks kõigewägewam ja armuline Jumal, meie Jeesanda Jeesuse Kristuse Jsa, kui ükskord 12. Martsi 1920 kui priiuse saja-aastast juubelpüha Liiwimaal peetaks, kõik need rõõmulised ja õndsad lootused, millest täna jutt olnud, täiesti täide lastma minna! Õnn ja õnnistus siis kõikidele!“ —

W. R.

J. Krohn : Soome sugu paganaaegne jumalateenistus.

Wana rahwauflu, laulude ja komete korjamine on meil praegu täies joones. On need ehitufekiwid koos, fiis faab neift aegamööda — kui ehitusmeister käe külge paneb — tore maja, kus fees pühapäiwiti wõime käia ja waadata, kuidas meie efiwanemate waimueluga lugu olnud.

Selle maja kallal tehakse juba mõnda aega tööd, Soomes ja Saares, Wolga ja Doonau kallastel, igalpool, kus aga Taaralaste taimed wõfumas. Selles majas faawad kaugele koost pillutatud lapfed jälle kokku, fee on neil ehk ainfamaks fide-meks, kuna kõik teifed katki on rebitud.

Agarad ehitajad on Soomlafed. Soomlane M. A. Castrén oli efimene, kes teaduslikult Soome fugu rahwaste muinasaega, ifeäranis nende usku ja jumalateenistust hakkas uurima; tema on felle teadufe kuulus põhjendaja.

Pärast Castrén'i on ifeäranis Helfingi ülikooli õpetaja Julius Krohn tähendatud teadust edafi nihutanud. Aga Maana käfi riifus waimustatud töölife paremas mehe eas: palju oli ta teinud, palju jäi poolele.

Ifa waimu, tööhimu ja waimustufe oli ta poeg pärinud. Kaarle Krohn on nüüd Helfingi ülikoolis ifa tööd tähendatud põllul jätkamas.

Soomlastel on õnneks antud, et nad oma muinasaja uuri-
mifeks tööd wõiwad teha. Et see meie omaga kokku jookseb,
fiis saame meiegi mõne raafukefe õnnelikuma wenna lauvalt.
Üks niifugustest raafukestest on järeltulew kirjatükk.

Julius Krohn'il oli põhjalik töö Soome sugu paganaaegset
jumalateenistufest käfil; selle jättis surm poolele. Ta poeg on
omalt poolt nüüd ifa töö lõpetanud ja raamatus ilmutanud.
Raamatu nimi: „Suomen fuvun pakanallinen jumalanpalvelus“.
Helsingis 1894; 193 lehekülge fuur, 62 pilti.

Allpool anname raamatust lühikefe fifukirjelduse. Kirjutu-
fele felgitufeks lifame ka mõned tähtsamad pildid juure, mis meie
raamatu kirjutaja lähkufe läbi oleme faanud.

I.

Pühad kohad.

Kõikideft paganate ehitustest on kõige toredamad ja ilufa-
mad need pühad hooned, kus falajamad fudame foowid ja ihka-
mifed jumalatele ilmutati, kus wägewatele awitajatele palweid
ja tänu awaldati. Keda ei paneks imestelema Egiptufe ohwri-
faalide pildikirjud feinad, Baabiloni templite lugematad tornid,
Greeka ja Rooma kunstirikkad fammaskäigud! Iga rahwas on
katfunud fiin teha, mis ta iganes mõistis ja fuutis. Mitmed neift
ehitustest, nagu Hiinas ja Indias, feifawad praegu weel — ikka
alles rahwale kogumife paigaks; paljud jälle häwitas Risti-
jumala tulek, nii et asetki enam teada ei ole. Aga mälestus jäi
mõnda kohta ja õnnejuhtumifel koguni kirjelduski. Nii kuuleme
näitufeks Wendi rahwa rikkast templift Röögu (Rügen) faarel,
Rootslaste kullaga ehitud Upfala jumalahoonest ja muift.

Kuis fiis meie efiwanematega lugu on? Kas nad oma
jumalatele ka hooneid ehitafiwad?

Skandinaawia juttudes räägitakfe Soome fugu rahwa tore-
daft templift Bjarmide maal ja teifest weel toredamaft Wiena
(Dwiina) jõe kaldal. Neis kiiskanud feinad kullaft ja hõbedaft,
wälkunud Jomal'a ja Thor'i kujud kallistest kiwideft; templi
höidjateks olnud nõianaefed ja kõikfugu imeloomad. Läwe' all
oodanud lubata fisfetungijat mürgiga täidetud haud.

Kahju, need kirjeldused on paljalt muinasjutud. Enam väärt on, mis meile Skandinaavia reisijad jutustavad. Aastal 1026 käiswad Thore Hund ja Karli Bjarmide maal kauplemas, ühtlasi ka pühas paigas rööwimas. Efiti tungiswad nad läbi fuure metsa, fiis jõudiswad tara ehk aia juure. Siin oli lukus wäraw. Seespool wärawat kungas, sinna maetud kulda ja hõbedat. Ka seisid siin Jom al'a kuju puust, põlwil rahaga täidetud hõbekaus, kaelas paks rõngas. Kuus meest, kaks korraga, oliwad wahiks. — Templist ei ole juttugi.

Et Thore Hundi sõnumed tõe põhja pääl seisawad, sest annab praegune aeg tunnistust. Bjarmi rahwa järetulijate, Sürjäänide, Permjakide, Wotjakkide juures leidub weel nüüdfelgi ajal niifuguseid püha paikafid. Wotjakkidel oli enamasti igal perel oma lud ehk hiis, fuuremad oliwad terwe küla omad, ja kõige kuulfamates käis ligidalt ja kaugelt inimesi ohwerdamas. Kaafani kubermangus on üks tähtfamatest ohwripuiestikkudest. Ta on mäe kaldal, keskel kaswab fuur wana tamm, äärte pääl wäiksemad tammed. Puude otfas ripuwad ohwerdatud loomade nahad ja päällood. Ümber on tugew aed; aia wärawat ei saa muul ajal awada, kui kolme aasta tagat fuurema ohwripidu aegu, ja ka fiis ainult mitmesuguste palwete ja ohwrite järel. Sell ajal kogub fiia Wotjakkifid kogu Kaafani kubermangust ja Wjatkaftki. Siin tuuakse ainult tähtfaid, fuuri ohwrid; wäiksemate jaoks on muud kohad ja need fagedasti ilma kaitsewa aiata.

Tfheremisfide ohwripaigad on peajniifamafugufed. Minewa aastafaja reisija kirjeldab meile ühte: „Aial oli kolm wärawat; läänepoolfest astus rahwas fisse, idapoolfest toodi ohwriloomad, lõunapoolfest weeti ohwri tarwiline wefi. Suurema puu juurel, mis üljumalale, Juma'le, pühitsetud oli, seisid laud. Ligidalt katufe all keedeti ohwrihahad. Naesed ei tohtinud ülepää fisse astuda, mehed mitte ilma ohwriannita.“

Nüüdfel ajal ohwripaigad fiin ristiufu mõjul enam nii täielikud ei ole, aga pühaks neid peetakse; ei tohi keegi fiit enefe tarwis puid raiuda, ei okfagi murda. Ohwripaigad on enamasti kõrgel ja kaunil kohal, wee lähedal. Sagedasti on fuure ohwripaiga ääres, mis häädele jumalatele pühitsetud, teine wäiksem, kus pahu waimufid lepitatakse.

Tundra-Laplaste ohwrikohad oliwad kõrgedel mägedel, Mets-Laplafed waliswad kauni lageda paiga kefk metsa ehk

lõherikka kofe, Meri-Laplased mõne kaugele merde ulatawa kaljuneeme. Selle pääle waadati, et ükski afi fiin olewate jumalate rahu ei ekfitanud. Ligidal ei tohtinud keegi kära teha, ei kõwasti rääkidagi. Tühja käega tulla oli keeldud. Kellel midagi ühes ei olnud, pidi vähemalt enne ohwerdatud elajate luid käega puudutama. Naefed ligi piiri tulla ei julgenud.

Pühades paikades feifiwad puuft ja kiwift tehtud jumalate kujud. Puujumalatele oli fagedasti alus ehitatud, neli ehk enam tulpa rammiti maa fiske, otsfad ühendati lattidega ja malkadega; kiwijumalaid kaitfis kiwiaed. Jumalate kujude ette laotati talwel wärskeid männa okfi, fuwel mõne lehtpuu okfi. Ka jäeti fiia ohwerdatud põhjapõtrade nahad, kõigi pää ja sõrgadega.

Kus kummardasiwad fiis meie efiwanemad oma jumalaid? Jälle juhatawad meid kõik jäljed loodufe templisfe, kus haljas metfamuru põrandaks, katufeks kohawad puud.

Juba Läti Hindrik räägib pühadest metfatukkadest, Adam Olearius a. 1635 pühadest puudest, mis ladwani okstest puhtaks laafitud ja punaste paeltega ehitud olnud.

Gutslaff nimetab, pühaft Wõhandu jõest kõneldes, felle jõe hallik olla mäe nõlwal, ilufa metfatuka fees, aed ümber. Kogu ümbrus, 25 jalga igale poole, olla niifama püha, kui hallik ja wefi; ei fiin tohtida keegi puid raiuda, ega okfi murda, kui furra ei tahtwat.

Wanadest kirikuraamatutest loeme, fiin ja fääl olla ülemate käfu pääle pühafid puid ja metfatukakefi maha raiutud. Kaawere mõifa ligidal, Põltfamaa kihelkonnas, feisnud püha puu ees kiwialtar, kaks küünart kõrge, üks pikk, pea niifama lai. Palupära mõifa ligidal, Otepää kihelkonnas, olnud weel käesolewal aastafajal püha hiis, hiie ligidal neljanurgeline kiwi, alt laiem kui päält, kõikfugu fifelõigatud piltifid täis.

Ega jõua kõiki kohte nimetada, mis rahwa jutu järel wanast pühaks peeti, ja milledest ebaufklik teekäija praegu weel, kui ka mitte auukartufega, fiis ometi hirmuwärinaga mööda ruttab. Siit ja fäält kuuleme warjufaludest, warjupuudest, hiiepuudest, pelgupuudest. Wõrumaal peatawad matufelifed tee ääres wirwepuu juures ja lõikawad mälestufeks risti puu fiske. Iseäranis Eesti saared on rikkad fellekohalistest mälestustest. Nende ridade kirjutaja kodu ligidal mühab Kaarma männik; kefk männikut piirawad liiwamäekefed lehtmetfa tuka-

keft; fiin kohifewate kaskede all, jutustab rahwa fuu, tõusnud fagedasti palwed jumalate poole.

Jung (Kodumaalt Nr. 6) teatab ohwriaedadeft; neid oli pea iga talu juures; peremees pidas hoolt, et aed ikka hääs korras oli. Sinna ohwriaeda wiidi uudfewolfaft efimene peotäis, weristatud loomast efimene lihapala, õlleft efimene kulbitäis; enne ei julgenud keegi maitfedagi. Oli ohwer wiimata jäänud ja jumalad karistufeks talule mõne õnnetufo kaela faatnud, fiis ei awitanud muud, kui kukk ehk kana ohwerdada. Suuremad hiied, enamasti kõrgematel kohtadel, oliwad ka aiaga kaitstud, neis käis terve küla ehk mitme küla rahwas koos ohwerdamas.

Ülemal rääkifime kiwift, altarift, mis püha koha ligidal feifis. Kreutzwald nimetab, niifugufeid „Uku kiwifid“ olnud pea iga talu juures. Kewadel, kui oras tärganud ja fügifel, kui wili lõigatud, wiidud neile ohwrid. Wiljandimaal, Paistu kihelkonnas, on paari talu ligidal terwed kiwiraunad, kus ohwerdati ja paluti. Rahwas nimetawat neid „Tõnife mägedeks“. Saaremaal, Tumala mõisa juures, on ohwrikiwi, päält poolt täis wäikefeid aukufid; wift ohwriwere kogumifeks.

Soomlaste pühad kohad meie omadeft palju lahkü ei löö; ka nemad auustafiwad oma jumalaid metfa tukkades. Aastal 1229 lubab paawft Gregorius IX. Soome piiskopi Toomale paganate pühad waarikud; a. 1237 kaebab paawft, paganaufulifed Soomlafed kihutanud ristiufulifi niikaua ümber pühade puude, kunni nad furnult maha langenuid.

Soomlafed walifiwad ohwrikohad häämeelega kõrgematele paikadele, nimeks andfiwad nad neile nii kui Eestlafed omadele hiifi. Jänisjärwe läänerannal ohwerdati weel hiljuti fuurele kiwile; naefed wiifiwad kiwile piima, lehmakarwu, willu j. n. e., mehed wilja. Keegi naene, Toiwafe Kirsti, oli preeftriiks; ta toimetas ohwrid ja andis ohwerdajatele jumalate poolt wastufed.

Sama tähendus, mis neil talude ligidal olewatel puudel karjapidamife ja põlluharimife kohta on, on teistel, kaugematel, jahi ja kalapüüdumife kohta. Jahimees riputas karu foolled, pää n. n. e. puu okfale, kalamees puistas ta juurele kala foomufed ja rapped. Üks liik pühafid puid on ühendufes matufekohtadega ja furnute auustamifega. Pääle nende, mis matufepaikadel kaswawad, pääle wanade ohriwaarikute wiimaste tüwide, on teifi, kuhu ristifid ja märkifid fiske lõigatakfe, kui furnud neift mööda

wiiakfe (meie wirwepuud). See olla rohuks kodukäimise wasta. Mõnikord riputatakse nende külge lauakene furnu nimega ja aastaarwuga. Puu ise laafitakse harilikult oksadest puhtaks.

Weel oleks Soomlaste ja nimelt Sawolaste juures nimetamise wäärt nende karsikot, Eesti keeli ehk kartfikud, laafikud. Kui keegi Sawolane metfa uue talu afutas, siis jättis ta talu ligidal wäikefe puufalgakefe maha raiumata. Suri talus keegi, siis kartfiti, laafiti tema jaoks üks puu ära ja ohwerdati fiin furnule.

Pärastpoole muutus asi nii, et ainult pereifa, -ema ja wanem poeg niifugute puu wääriliseks arwati. Aegamööda jäi kõigest ohwriwarikult ainult üks puu järele; iga furnu mälestuseks laafiti seft üks oks maha.

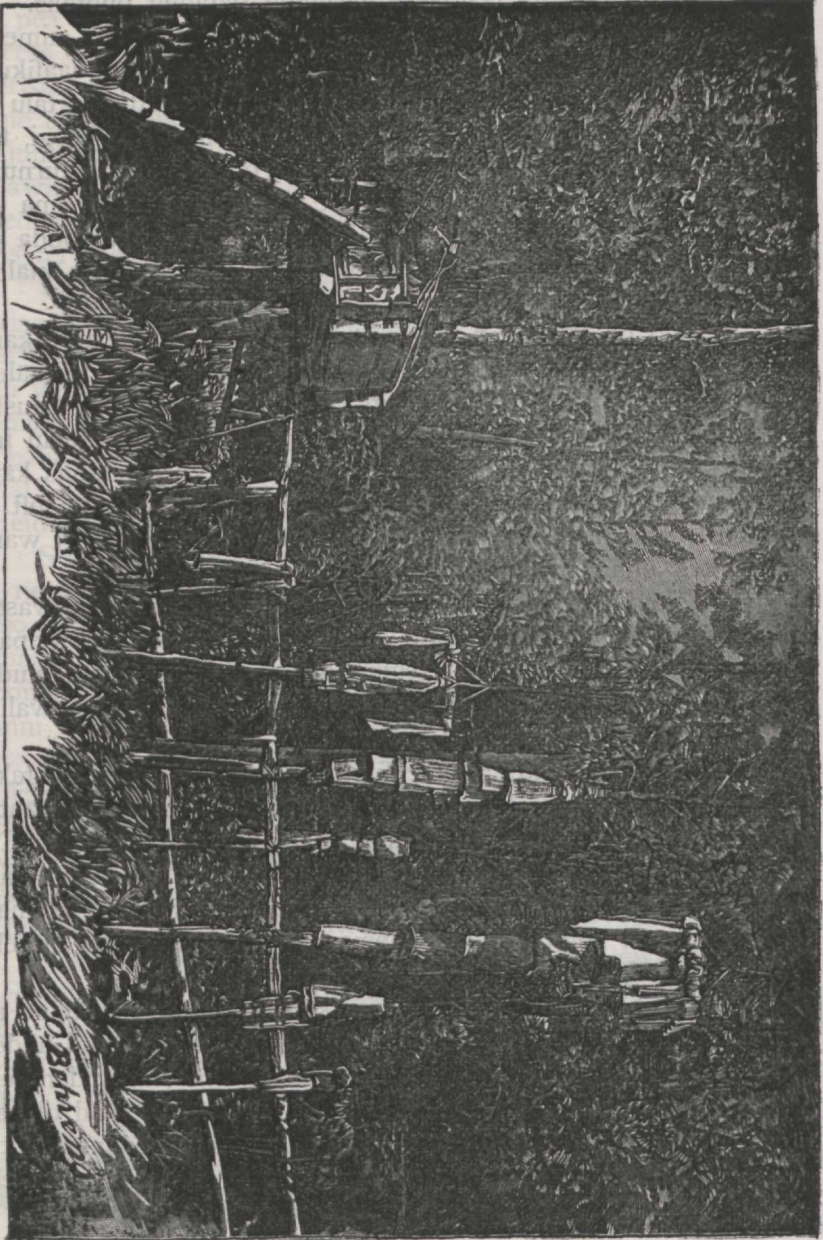
Ise liiki on jälle n. n. muistokarfikot (mälestuse kartfikud): mõne fuure õnnetuse ehk muu tähtsa juhtumise mälestuseks laafiti puu ära. Tuli keegi esimest korda kuhugi talusse, siis laafiti tema auuks puu; ladu jäeti, ja kesk puud abielu inimesele kaks oksa, wallalisele üks. Kes esimest korda linnas käis, laafis enesele puu; need puud nimetati wiinapuud, seft et kartfiku tegija teistele wiina pidi pakkuma. Niifama tegi wana mees, kes ennaft wiimafel linnareifil arwas olewat.

Nii oleme siis näinud, et nimetatud Soome fugu rahwastel (ja, kus wõimalik, Laplastelgi) kõigil üks ja seefama ohwripaik oli: metsatukk, aed ümber. Aegamööda afufiwad terwete puudefalkade afemele ükfikud pühad puud. Ohwripaigaks waliti, kus wõimalik, kõrgem koht, wee ligidal.

Siberis elawatel Soome fugu rahwastel on ohwripaigaks, niifama kui Euroopa fuguwendadel, metsatukk, aga ühe tähtsa wahega: ohwripaik on neil ilma aiata. Arwatawasti on Euroopa Soomlased aia tegemise mõnelt Slaawi wõi Germaani rahwalt õppinud, kes ju mõneski muus asjas juba muinasajal, kui weel kogu Põhja-Wenemaa Soome rahwastel ühiseks afupaigaks oli, meile õpetust on annud.

Aga Siberi rahwaste ohwripaikades äratub üks teine asi meie tähelepanemist: see on ait, kuhu jumalale toodud anded koguti. Neil aitadel oli fuur tähendus rahwa majapidamises; fiin hoiti kallid nahku, raha, metallist asju j. n. e. Nad oliwad kui mõni rahwapank: waestel aegadel wõis fiit wõlaks wõtta ja pärast jälle tagasi maksta. Weel paarikümne aasta eest leiti Woguulide ohwriaitades kümnete leifikate kaupa hõbedat.

Ostjakkide ohwriait oli künra kõrgufe puukannu pääle ehitatud. Pääle ohwriannete hoiti fiin jumalate kujufid. (Pilt Nr. 1.)

Pilt nr. 1. Ostjakkide ohwriait.

Aida kõrwal on tellingid, kõikfugu riidetükkidega kaunistatud.

Nimetatud ehitufe mood ei olnud ainukene. Oli fülla kuue kõrgufeid neljanurgelisi, ilma ukseta tornifid. Sees rippus foobeli nahkafid, kallist riidet, ohwerdatud hobuste nahkafid kõige pää ja kapjadega j. n. e.

Oftjakid teenifiwad oma jumalaid pikkades küüni moodi, tohuga kaetud, hoonetes; tagafeina ääres feifis kaks ebajumala kaju — teine mehe, teine naefe riides — palkideft ehitatud altari pääl, nende ümber fuur hulk nartfudesfe mähitud põhjapõdra, rebafe, hirwe ja jänefe kujufid.

Woguulidel oli Konda jõe ääres jumalahoone; finna ei tohtinud keegi muu fiske astuda, kui aga preester; feeft kuuldi fagedasti jumala häält, ifeäranis, kui ta mõnda ohwrit nõudis. Hoone ees pidafiwad kaks purpuri riietes meeft wahti, oda käes. Castrén feletab, kogu fugukonna ebajumalaid hoitud ife telgis, perejumalaid elamifehoone taganurgas. Jumalate ees feifiwad wakad, kuhu ohwrid fiske pandi. Nimetatud nurka peeti nii pühaks, et naefed finna minna ei tohtinud.

Astume nüüd tagafi Permi Soomlaste juure, kelledega meie algafime, fiis näeme, et neilgi niifamafugufeid ohwriaitafid ja jumalahooneid oli. Ka wanade Bjarmide juures kuuleme neift.

Wotjakkidel on weel tänapäew igal perel oma kuala ehk koda jumalateenistufe tarwis. Pääle nende on igas külas üks üleüldine fugukuala, ehk ka mitu, kui külas mitu fugukonda elab. Mõnel on fagedasti kokku üks fuur kuala, ja nimelt fääl külas, kuft nad efialgul pärit. Kuala on küüni moodi, neljanurgeline ehitus ilma kiwialufeta, põrandata ja akandeta. Keskel ripub tulekoha üle fuur katal. Seinte ääres on pingid, pahemat kätt ukfeft laud ja tool, pahemas taganurgas laudil kaanega korw, korwi fees kõikfugu ohwriandeid. Suured, ületüldifed kualad feifiwad wäljaspool küla, mäe pääl ehk jõe kaldal. On tarwis kuala teife kohta ehitada, fiis põletatakse wana ära; tuhk ja föed wiiakse finna paika, kuhu uus peab tulema.

Ka Tšheremisfide, Tšhuwafhide ja Mordwalaste juures leiame jälgi jumalahoonetest.

Kas neid Laplastel oli, feda meie ei tea; aga ühte nurka eluhoones nad pidafiwad pühaks ja hoidfiwad fääl paganaaja lõpul nõiatrumma, enne feda wiift ebajumalate kujufid.

Karjalaste jumalahoonefest on meil mitu tunnistust; näitufeks kaebab Nowgorodi ülempiiskopp Makarij a. 1534, Soomlased ei jätwat järele ohwrid oma nõidade palwemajadesse wiimast.

Eestlastel oli pea igas talus tohust ehk peergudest tehtud kaanega wakakene, Ukule püha. Õhtul enne Uku pidu kaeti aidas laud, laua pääle tõsteti Uku wakk. Waka ümber laoti liha, wõid, kala, leiba, mett, tangufid ja muud rooga. Paar tera igast külwiwilja liigist pandi torbikuga waka fiske ja jäeti finna kolmanda päewani. Samafugune oli ka püha Tõnni ehk Tõnife wakk. See hoiti aida nurgas, kuhu talle, pääle muu, wilja, õlle, liha ja riide uudifeid wiidi. Tõnist ennaft kujutas wahaküünla otfakene.

Ka Soomlastel oli oma Uku wakk. Kus teda hoiti, ei ole enam teada, wist aga neis ohwriaitades, milledest mõned jäljed weel tunnistust annawad. Nii olnud näitufeks Wiitafaarel kaks ohwriaita, milledes rooga nägemata waimude tarwis peetud. Siia wiidi kõikfugu ohwrid, ka wäikfemateft käfitöödest ofa, nii föömanõudest ja lufikateft. Aidad oliwad kogu küla päralt. Üks mees kunagi fiske minna ei julgenud, ikka mitu korraga.

Siis näeme nüüd, et Soome fugu rahwastel templi alustus on olnud, olgu fee küll iluta ja halb. Ühifed jumalahooned on loomulik edenemine alamalt aftmelt, ükfiku jumalateenistufest omas kodus.

II.

Ebajumalate kujud.

Kaua aega tarwitas inimefugu, enne kui jumalat enefelega waimu näol ette jõudis kujutada; ta tegi enefelega häämeelega filmale nähtawa ja käele katfutawa kujud omaft jumalast. Efiialgul nägi ja otfis ta jumalat mõnes loodud asjas, mis oma ifeäraliku moe ja wäljanägemise läbi tähelepanemist äratas, pärastpoole, kõrgemal haridufe aftmel, tegi, nikerdas, ifepitfes ta enefelega jumala elawa olewufe, ifeäranis inimese näol. Nii]Pheidiafe marmorikujud, Greeka kunsti imetööd.

Loodud asjad ehk neift walmistatud kujud ife oliwad ja on Siberi rahwaste fuuremale ofale jumalad. Neid katfutakfe ohwriate wõita; neid trahwitakfe, kui nad abi ei anna.

Oftjakkideft näitufeks räägitakfe, nad pekfiwad oma eba- jumala kuju, kui kalafaak ei õnnistanud, kiskufiwad temal riided feljast, fidufiwad nõõri kaela ja heitfiwad ta poriauku; fiis pida- fiwad talle õige jutlufe: „Wist oled maganud, et meie palweid ei kuulnud, ehk oled juba liig wana ja ei jõua jumala ametit enam pidada. Meie efiifadele olid fa küll abiks, aga nüüd oled fa laifk ja oskamata.“ Lombis peeti jumal nii kaua, kui jälle kalu hakkas faama, fiis wõeti ta wälja, nühti puhtaks, aeti uued riid- ded felga, wiidi endifele auukohale ja wõieti fuu tall raswaga ära.

Loodud asjade jumalikuft auustamifeft leidub praegugi weel Soome rahwaste juures jälgi.

Oftjakkidel ja Woguulidel oliwad kõrged mäed ja kaljud jumalateks, Laplastel fuured kiwimürakad ja ka Eestlased and- fiwad kiwidele jumalikku auu. Kui meil ristiufk wõidule pääfis, heideti need ma' id ehk kiwi ma' id (kiwijumalad) jõgedesfe ehk järwedesfe ehk kaeweti ära maa fiske. Wist on ka n. n. neitfikiwid wanad ebajumalad.

Raske on ütelda, millal pühaks peetud puu jumalaks arwati, millas ainult ta afupaigaks. Siin ei ole kuju ja paiga wahel ühtegi wahet. Pühafid puid leidub wäga mitme Soome fugu rahwa juures; fagedasti on puu koore fiske inimesenäoline jumala pilt lõigatud.

Kätega tehtud jumalaid on kahte liiki: kodufed, perekonna jumalad ja mõne fuurema kogu, mõnikord terwe rahwa, jumalad. Waatame efitiks, kuis koduste jumalatega lugu.

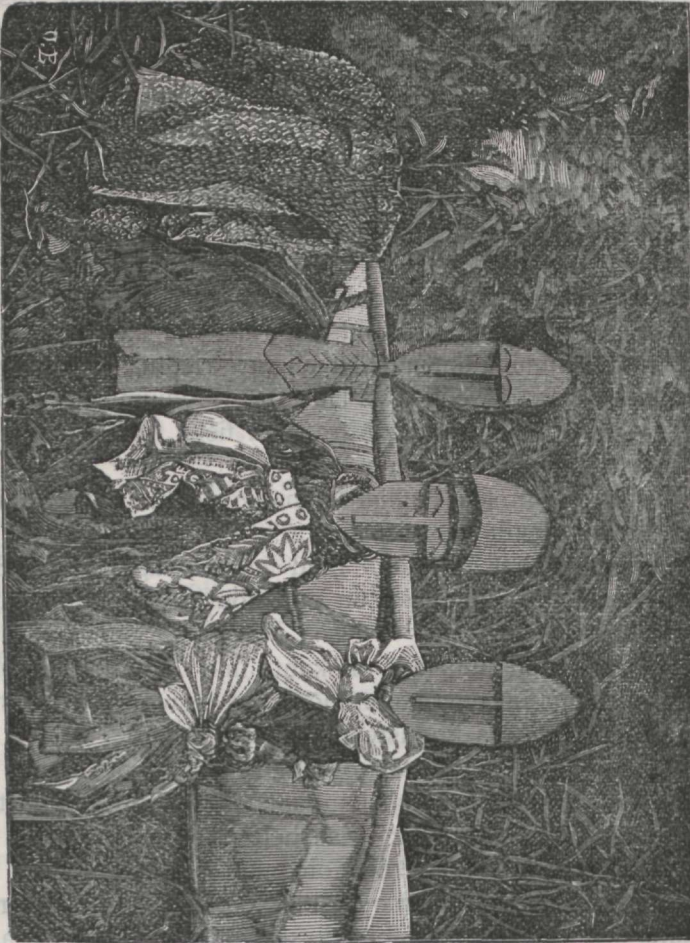
Soome fugu rahwastel on fuuremalt ofalt ainult kodu- jumalaid. Need on harilikult lambanahaft, wildift ehk nartfufedft tehtud nukud, haawlid ehk klaashelmed filmaks pääs, korra riides, teife paljad. Harwemad on puuft tehtud jumalad.

Castrén jutustab, Samojeedidel olewat puuft nikerdatud jumalakujufid, tawalifes Samojeedlaste riides, aga wõõdega, pael- tega j. n. e. toredasti ehitud. Kui neile ohwerdatakse, wiiakfe nad telki, felleks määratud kohale, muidu weetakfe neid ree pääl.

Oftjakkide kodujumalaid kujutab juurelifatud pilt. (Pilt Nr. 2.)

Need on pea famafugufed, kui Samojeedlastelgi. Sagedasti antakse jumalikku auu ka wäikestele kiwidele, Wenelastelt faadud hiilgawatele karbikestele n. n. e. Aga ülemad kõigift on puunukud. Igal kodujumalal on oma amet: kes hoiab põtrafid, kes annab linnuõnne, kes terwift, kes abielu armastuft.

Woguulide kodujumalad on nüüdfel ajal ka fuuremalt jaolt Wenelastelt ostetud mängukannid, oma tehtud puunukud n. n. e.

Pilt nr. 2. Olfakkide kodujumalad.

Wanaft oliwad nende rahwaste jumalakujud kunstlikumad. Misjonärid olla neilt kõikfugu wafest walatud kujufid wõtnud, mõned neift usfi nägu, teifed hane ja muu linnu nägu.

Teistel Soome fugu rahwastel on niifugufed kujud juba kadunud, aga üks ja teine afi tõendab, et neid ennewanaft oli. Nii näitufeks jutustati ühele rahwaluule korjajale Ingrimaal kellestki taluperenaefest, kes püha pildi fuud koorega wõidnud ja pildile

foola ette pannud, üteldes; „Söö, 'söö!“ See tähendab felgesti kodujumala kummardamist ja fõõtmist.

Muidugi on ka Eeflaste Tõnn ebajumal. Tõnni igamees teha ei mõistnud. Seks kutfuti meister, fee tegi wahast wakfa-pikkufe inimefekuju, fellele ta tõmbas wäikefed pükfid jalga ja mähkis ta nartfude fiske. Siis ta pandi waka fiske ja lubati temale kõigest kümneft. Lubamife järel wiidi ta peidupaika, kas aita ehk õõne puu sisfe.

Ühes paigas feiswaid, kogu rahwa poolt kummardatud jumalakujufid pääle kaljude ja puude on Tatarlastel ja Mongoolidel wist niifama wähe olnud, kui üleüldifi ehitufi jamalate tarwis, Samojeedlastel aga oli neid weel hiljaku; nii häwis üks wafest tehtud, istuwa inimese moodu ja fuurune, alles mõni aasta enne Castréni uurimifereifi ära. Teife, kolme näoga puujumala, keda ka kogu rahwas auustas, põletafiwad misjonärid a. 1827 ühes 420 muu jumalakujuga ja lugemata ohwritega ära.

Ka Ostjakkidel on kodujumalate kõrwal üleüldifed rikkasti ehitud jumalakujud. Nüüd on need Wenelaste eest metfaurgastesfe ära peidetud, wanaft oliwad nad igamehe näha. Wane-mate aegade reifikirjeldufed teawad mitmeft jutustada. Ühel oliwad wäga kallid riided feljas, riiete külge kinnitatud kõik-fugu wakf- ja raudkarrast elajatekujud, pääs hõbewanikud. Teine olnud wafest walatud hani, pefa talle kallimaft nahast ja riideft walmistatud. Oli wefilindude pütüdmife aeg, fiis toodi hanele ohwrid ja lubati talle jahifaagist raswa ofaks. Üks kuju feifis Obi jõe ääres ja nimetati Obi-wa-na. Ta oli puust teh-tud, pikk rauaga kaetud lont ehk nina pääs, millega ta rahwa ufuf järel kalad mereft Obi jõkke wedas; ta purpuri riideid kin-nitas kuldfołg. Kõrwal maas nähti tema raudfärki, wibu ja muid fõjariistu. Wetepuhkemife aegu toodi talle ohwrid, et kalafaak õnnistaks.

Permlaste juures praegufel ajal hiiekohtadest ebajumala-kujufid enam ei leita, aga wanaft neid oli palju, fuuremaid ja wäikfemaid, enam ja wähem kuulfaid; mõnda käidi feitsme päewa tee tagaft kummardamas.

Wolga Soomlastelt on jumalakujud nii wara häwinud, et neift ühtegi jälge enam järele ei ole jäänud.

Laplaste kiwijumalad ei olnud inimeste tehtud, waid loodud kaljud ja fuured kiwid, ometi aga ladufiwad nad mõnikord

kiwihunniku jumalaks kokku ja katfufiwad ihu ofafid kujutada, näitufeks ülemise fuurema ja laiema kiwiga pään.

Koguni Põhja-Soomest kuuleme, olla weel felle põlwe kalamehed arwata kolme künra kõrgustele kiwipostidele raha, wiina j. n. e. ohwerdanud.

Puujumalad tegiwad Laplased õige lihtfasti; puu — ife-äranis kask — juuriti maast wälja, juurepool raiuti ja filuti päänäolifeks, tüwepool oli kereks ja jalgadeks. Silmad maaliti jumalale ohwrielaja raswaga pähä. Kuju kõrwa pisteti kumbagi poole kaks okfa ja tõmmati kuju kohta kinni; see oli keelupuu ja pidi kuju warjama.

Eestlastest ja Liwlastest annab meile Läti Hindrik teadufi, felged need aga juft mitte ei ole. Tarapitha, keda Saarlafed appi hüüdfiwad, feletatakse hiieks, teises kohas aga nimetatakse, Sakslafed wifanud Tarapitha maalinnast wälja. See oli fiis kuju. Ristiufukuulutajad olla jumalate kujufid maha raiunud. Need oliwad fiis küll puuft.

Wiedemann nimetab, Eestlastel olnud metfades fuuri Uku kujufid, puuslik ehk puuslikene nimi.

Nimetame weel ühe ebajumala kuju, mis Eestis tänapäewal weel alal on, see on metfik, ka metfa-ifa ja metfa-ema nimetatud, sest et ta ühel aastal meeste, teifel naesteriide pandi. Ta kaitfe all on kari.

Soomes on paganaaja jäljed felle külje poolest õige puudulifed. Ometi jutustatakse ühest ja teisest jumalakujufst, pääle muu Tohni-ebajumalast. Kuju olnud mehe fuurune, kuufest tehtud, fuured raudrõngad kõrwadeks. Weel fell aastafajal leitud üks ofa sest kujufst, hõbe raha täis.

III.

Nõiad ja ohwripreestrid.

Soomes fugu rahwaste ufuelus on nõial lai tegewufe põld. Siberi rahwaste arwamise järel ei wõi igapäine inimene jumalate ega haldijate ette astuda, ainult nõid on nendega ühendufes.

Kuidas wõib nõiaaks saada? Nõia ametit toimetab nii hästi meeste- kui naesterahwas. Mõlemilt nõutakse, et nad noorest

põlwest faadik felle ameti pääle mõne wanema kuulfa nõia juures õppides ette on walmistanud. Enamasti jääb amet famasfe peresfe edafi, aga mitte mõne perekonna eesõigufe tõttu, waid et ofawus ifalt poja kätte arwatakse minewat. Ju lapsepõlwes tähendawad ifeäralifed tundemärgid tulewafe nõia pääle, näitufeks fagedad unenägemifed, minestufed, langetõbe ilmumifed j. n. e. Poifikene läheb kurwameelfeks, hoiab teiste feltskonnaft kõrwale ja katfub nõiduda — ainukene abinõuu, mis ta äritatud erkudele rahu toob. Nüüd wiiake poifs mõne wanema nõia juure õppima. Õpiaeg ei ole kindel; ta kestab mõnikord ehk paar aastat. Poifs õpib jumalate nimed ja afupaigad tundma, jumalatele ohwerdama j. n. e. Pääafi on, et ta ära harjub minestufesfe langema — fiis lahkub tema hing kehast ja pääfeb nägemata waimude maailmaga ühendufesfe.

Mitte ainult pärimife kaudu ei jõuta felle ameti pääle. Wotjakkidel näitufeks wõib igatüks nõiaks faada, kes enesefe felleks tarwilikud tundmifed jõuab muretfeda. Need tundmifed annawad haldijad. Wiimafeid on mitut feltfi, wägewamaid ja nõrgemaid, ülem on Jn-mar, ülijumal. See ilmutab ennaft palujale õõfel, mõni õppinud nõid ühes, wiib õplafe kõikfugustesfe koledatesfe paikadesfe, mängib aga kõige aja kannelt, et õplane ei kardaks. Wiimati jõuawad nad wäga laia jõe juure, mille üle kandle keeled on wenitatud. Neil keeltel peab õplane tantfima ja hüppama. Nii fagedasti, kui ta kukub, kaotab ta ofa omaft tulewafest mõjuwõimust. Wägew nõid faab felleft, kelle jalg kordagi ei wäärata.

Ka wasta tahtmist wõib nõiaks faada, nimelt kui jumalad kedagi ofseteel feks kutfuwad ehk funniwad.

Laplaste juures on nõia amet ülitähtjas. Nõid on 1) prohwet, see on teadja, õpetaja, 2) ohwripreester, kes ükfinda jumalateenistust toimetab ja wiimati 3) patriarh, kelle sõna rahwas igas asjas peab kuulma. Selle tähtfa ameti pääle kutfuwad jumalad täiskaswanud noore mehe, talle filmanähtawalt ehk unenäos ilmudes. Nad õpetawad teda mõnes ükfikus kohas ehk faadawad ta Manalasse furnud nõidadelt tarkust korjama. Pääle felle wõis ka elawatelt nõidadelt õppida.

Teadjaks, targaks wõis Soomlaste juures laft juba emaihus teha. Seks otstarbeks pidi ema kolmel neljapäewal enne päewatõufu palja taewa alla minema, wana tuleraua jalge wafele

wõtma, põhja poole waatama ja tedre ehk kuke ajud ära fõõma. On laps juba fündinud, ja peab taft tark faama, fiis tuleb, enne kui laps kolm päewa wanaks faanud, ja õpetaja ehk keegi muu teda õnnistanud, niifugufest kofest, kus wesi mööda päewa keerab, kolm korda wahtu wõtta, ükskord tagafi panna ja lapfe pääd ja rinda pesta; nii kolmel neljapäewal. Siis tuleb lapfest tark, kes kõikfugu hääd wõib teha, were kinni panna, tuld kustutada j. n. e. Peab temast pahategija tark faama, fiis wõetagu wesi, mis wasta päewa keerab.

Ka täiskaswanud inimene wõib nõiaks faada ja enefele haldija käfualufeks muretfeda. Wõtku kaljult kastet, kofest wahtu hallikaft wett ja pesku pääd kolmel pühapäewahommikul. Kes nii fuur teadja on, et tall mitu haldijat on, peab enne furma oma tarkufe ja wõimu mõnele teifele pärandama, muida ei lahku furemifel hing ühekfa päewa ihuft, ja pahad waimud wiuwad ihu ära. Ta mingu Jaaniõõfel õplafega kofe keskele kiwi pääle; punane lõng, mis kolm ööd furnu päälus feisnud, ulatagu õpetaja fuuft õplafe fuhu, fiis ei unusta fee ühtigi, mis ta kuuleb. Siis pefeb õpetaja kofe wahuga õplafe pääd ja paneb talle oma kübara pähä.

Oli nõid teife juures õppimas, ja on õpiaeg mööda, fiis peetakfe fuured peod. Nõid pühitfetakfe oma uue ameti pääle. Selle juures pannakfe kõikfugu kombeid tähele.

Pühitsemise kommetest on Wotjakkidel weel nüüdki jälgefid leida. Sääl walib nimelt mõni tähtfam nõid ohwripreeftrid ja pühendab nad ameti pääle. Küla poolt faadetakfe nõiale kolmehobufe wanker ehk regi järele; kõik rahwas pefeb faunas puhtaks, ka nõid. Waheajal kaetakfe laud walge linaga, kolm leiba pannakfe lauale ja nü mitu wiinapudelit, kui külas perefid on. Siis astub kandlemängija fise ja algab püha toimetuft. Nõid on walges riides, ühes käes mõek, teifes piits. Kannel hüüab, nõid tantfib ja hüppab, kunni maha langeb. Siis nime-tab ta mõne nime; on selle nimelift meest leida, fiis faab fee ohwripreeftriiks. Ei ole niifuguft, fiis awitawad feks määratud tugewad mehed nõia jälle jalule ja fee tantfib ja hüüab edafi, kunni kõik preeftrid walitud. Walimise aegu laulab kõik rahwas ja faadab palweid jumalate poole.

Tähtfad abinõuud nõidumifel on ifefugune ülikond ja trumm.

Samojeedlaste nõial ripub näo ees riie: wäljaspoolne maailm peab peidetud olema, et feespoolne film feda parem hinge-

ilma näha wõiks. Rind on raudplaadiga haldijate löökide wasta kaitstud. Pääd katab tohukaabu, üle õlade heidetakfe waip, mille külge kõikfugu nahad, kirjud lapid, metallift tilgutufed ja rõngad on õmmeldud, muu feas ebajumalate ja muinasjutuliste elajate kujud.

Laplaste nõiad lükkafiwad ameti talitufel üle parema käe warre wafkrõnga, fidufiwad wõõ üle pahema õla parema kaenla alla kinni ja ajafiwad walge kuue üle. Tuli naisjumalale ohwerdada, fiis pandi pääle felle weel walge kübar pähä.

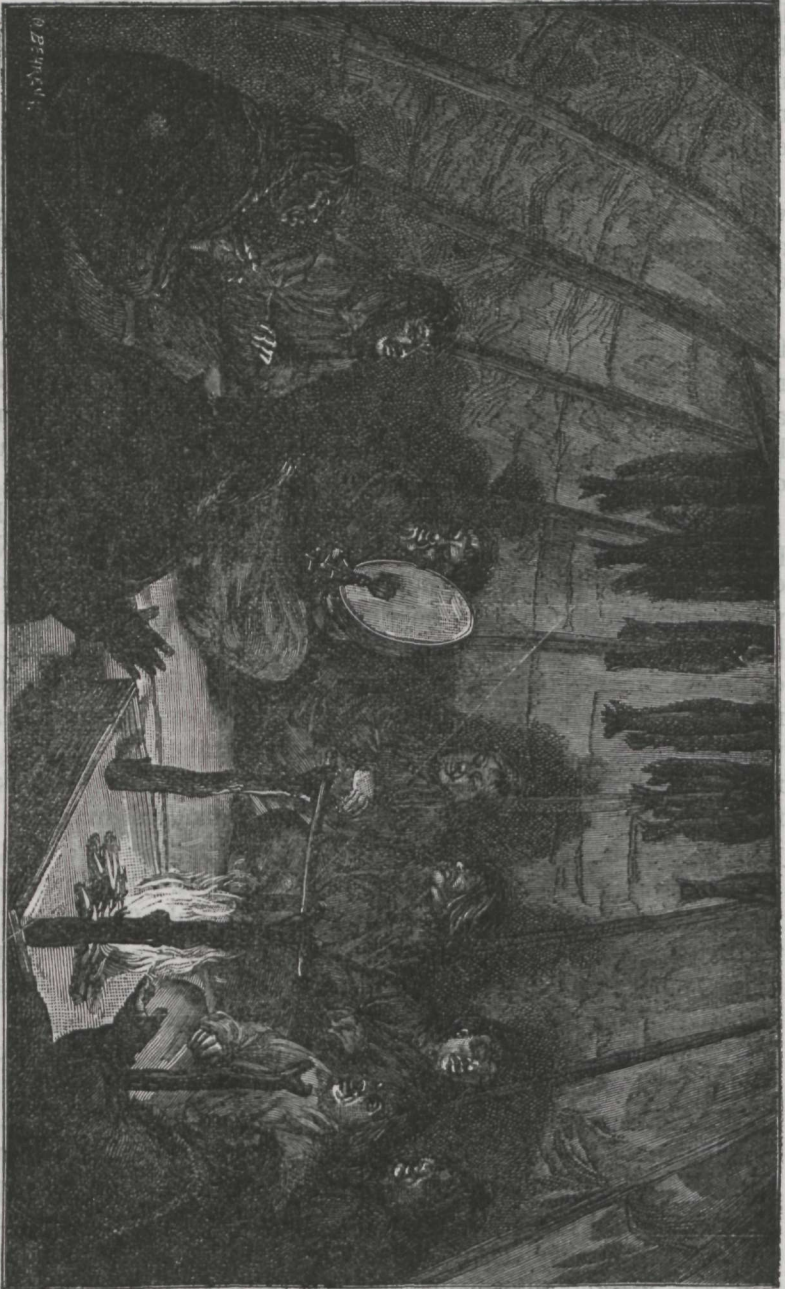
Pääle fellekohafe ülikonna on nõial fuurema hulga Soome fugu rahwaste juures ameti tegewufel trumm abiiks ja tunde-märgiiks. See läheb fuguft fugufse, ja mida wanem ta on, feda auufam. Teda tarwitawad ainult mehed; naefed katfufwad noa, kirwe, kiwi ja wõõ abil haldija tahtmist teada faada. Trumm on nii püha, et naene teda puudutadagi ei tohi.

Laplaste juures tehti trumm kas kuufe, männa ehk kafe puuft; puu tüwi pidi aga mööda päewa kaswanud olema. Nahk oli põhjapõdra kaelaft nülitud. Trummi nahale oli lepa koore weega maalitud jumalaid, haldijaid ja pahu waimufid, päikene, kuu ja tähed, kirik ja Norralafe talu, püha mägi ja Laplase eluhoone, metselajaid, ühe fõnaga, mis aga fiin ja teifes ilmas näha. Trummi küljes rippus kellukefi, mida enam neid oli, feda wägewamaks peeti nõida; iga kellukene tähendas waimu, kes nõia käfualune oli. Pääle kellukeste feoti trummi külge kõik-fugu kõlifewaid rõngaid, nahatutikefi, wäikefeid jumalate kujufid j. n. e.

Nõidumine fännib wäga mitmel kombel. Samojeedlastel walitakfe nõidumife ajaks tawalifesti õõ. Tule ümber istufwad nõid, tema abiline ehk abilifed ja päältwaatajad. Nõid fuitfutab kõige päält oma kuube, mütfi ja trummi. Siis hakkab ta tafakesti trummi löõma, ife liigutab takti järele käfi ja jalgu; üht-lafi ta laulab ta laulu fõnu kordab abiline ehk ka kõik juures-olijad. (Pilt Nr. 3).

Aega mööda läheb trummilöömine nobedamaks ja nobe-damaks, nõia liigutufed on juba krambi farnafed; ta laul muutub arufamata rõkkamifeks, tema filmad wälgufwad, wiimaks langeb ta minestufesfe ja lamab maas ilma teadmata ja tundmata: nüüd on ta waimude wallas, on ühendufes haldijatega ja jumalatega.

Ärka nõid ülesfe, fiis jutustab ta, kus ta hing fell ajal ol-

Pilt nr. 3. Noidumine iirtas. Nõial, kes Samojeedlane, on trumm käes; tema abiline paremat käti on Oljakk.

nud, mis waimudega kokku faanud, mis wastufi neilt kuulnud. Kufimufed ja wastufed on tawalifesti kaunis igapäewafed: kas jahi- wõi kalaõnne loota, kuhu põhjapõdrad kadunud j. n. e.

Nii kui Samojeedlaste juures, on ahi pea kõikide Soome rahwaste juures. Pääafi on, et nõid minestufesfe mõistab langeda; fiis on ta waimudega ühendufes ja neilt toob ta wastufed; enefe poolt ei tea ta ühtigi. Minestufesfe langemine ei ole fugugi kerge ahi; mõnikord kulub seks terve öö ära, ja kõige felle aja tehku nõid kõikfugu kehaliigutufi, löögu wasta pääd ja rinda, heitku maha, tõmmaku ennaft kokku, ajagu firgeks j. n. e. Sellepäraft kõlbab nõiaks ainult tugew ja terve inimene; Lapi nõiad pidiwad 50 aastafelt ameti maha panema. Mines- tufesfe jäi nõid lühema ehk pikema aja, felle pääle waadates, kui pea ta jumalatega kokku fai. Lapi nõidadel oli „arwaja“ abilifeks; fee pidi nõia jälle hinga laulma, nimelt nii, et ta ära arwas ja nimetas, kus nõia hing wiibib. Keegi nõid oli kolm aastat minestufes olnud, enne kui arwaja õige koha teadis nimetada, et nõia hing olla

Hane foole fopi fees,

Kolmandama kortfu fees.

Et hing ihuft lahkuda wõib, fee arwamine ei ole Eestlas- telgi wõeras, tuulispää on wana naefe hing, mis, ümber lendab ja paha teeb, kuna keha kuskil maas lamab.

Mitte ainult minestufes ei faanud nõid jumalate tahtmist teada; oli seks ka kergemaidki abinõuufid; kirwe abil, noa, sõela abil, wee ja wiina päält waadati ja uuriti tulewikku ja tu- medat minewikku. Ka unenäos wõis jumal nõiale ilmutada, mida fee teada tahtis. Eestlased uurifiwad ja uuriwad tulewikku hõbe rinnafõlega, mis lõnga otfa rippuma pannakfe, ehk wõtme ja lauluraamatuga.

Nõida peeti Soome fugu rahwaste juures suures auus. Ta elatas ennaft suuremalt ofalt kingitustest ja feft lihaft, mis ohwri- kordadel ta jaoks kõrwale pandi. Ta maeti püha hiiepuude alla ja peeti felle koha kaitfewaimuks.

Nõia ametitalitufed on tawalifesti kolmefugufed; nõid on 1) preester, 2) arft, 3) prohwet. Kõige päält on nõid preester. Tema on otfekohefes ühendufes jumalatega ja mõistab nende tahtmist ära tunda. Iseäranis kufitakfe ta nõuu, kui jumalatele ohwrid tuleb wiia. Tema määrab, kunas, kus, misfugufele

jumalale tarwis ohwerdada, mida karwa ohwriloom peab olema; tema tapab ohwrilooda, jagab liha, kogub were aftjatesfe, föödab jumalaid j. n. e.

Wotjakkidel on nõia kõrwal ifeäralifed ohwripreeftrid, kes kõik ohwritalitufed toimetawad, nõid on ainult pääjuhataja.

Läti Hindrik kirjeldab meile, kuidas Liiwlastel arbalööja jumalate tahtmist teada püüdis, kas nad Saksa preeftrit ohwriks foowiwad, wõi mitte.

Ka Eestlastel oliwad omad ohwripreeftrid. Kolga-Jaani kihelkonnas, Lebawere küla ligidal on n. n. nõiahallik. Siin olla wanast ohwerdatud. Hallika ümber kaswanud püha hiis, kuhu ainult ohwripreeftril luba olnud fiske astuda.

Ohwrijuhatusel kõrwal on nõial muidugi weel preeftri toimetufi. Oftjakkidel määrab nõid, misfugustele puudele ja kiwidele jumalik auu tuleb anda; ta pühitseb jumalate kujud ja otfustab, kuhu paika need tulewad feada.

Theremisfide nõid, mušan nimetatud, palub matufel furnule rahu, pulmal laulatab ta mõrsja ja peiu kokku, lapfele annab ta nime. Nime andmine käib järgmisel wiisil: Nõid wõtab lapfe fülle, kui fee juft karjub, nimetab fiis ühe ja teife nime, ja mis nime juures laps wagufi jääb, selle saab ta omaks. Ehk nõid lööb taela külge tuld, ife nimetab nimefid; misfugufe nime juures tuli taela hakkab, fee pannakfe lapfele.

Tihuwafhidel põmifeb nõid weega täidetud aftja päale arufaamata lõnu; feft weest annab ta emale ja lapfele juua. Siis heidab ta minestufesfe, ja üles ärkades paneb ta lapfele nime — fee on fiis muidugi jumalatelt faadud. Haige, kes furmwoodil, tunnistab fagedasti nõiale omad patud üles.

Teifeks on nõid oma rahwa arft. Kui ristiusu tulemifega ohwripreeftri amet ühes ohwri wiimifega ammu juba kadunud ja unustatud oli, oli arft ikka weel igatsetud ja otffitud abiandja, ja eks meie ajalgi fagedasti kuulda ole, fääl ja fääl käidud targa, laufuja, foolapuhuja juures abi otfimas.

Weske räägib, Pihkwa Eestlased katfunud haiget nõidumifel parandada ja lõõnud finna juure kannelt.

Soomlased uuriwad wee abil, kas haigus on Jumala faadetud ja furmaks loodud, wõi mitte. Wefi peab felgel, pilweta ööl kastest korjatud olma; wee fiske pannakfe furnu riiete küljeft wõetud wafk nõöp, lõhe fooleft leitud kiwi ja hane füda. Läheb

wefi segaleks, fiis on haigus jumalast ja wõimatu parandada. Ka elawat hõbedat ja wiina tarwitatakse uurimise abinõuks.

Nõial oli haigufe puhul kaks kohust; efitiks pidi ta wälja uurima, kuft haigus pärit, teifeks pidi ta, kas paha wõi hääga, haigufe ära parandama. Pahaga fündis see nii, et haiguft fajataidi ja fõimati, ehk et haiget kohta puferdati ja muljuti, hääga — et nõid jumalatel küfis, mis ohwrit nad nõuawad. Oftjakkidel nimetas nõid, mitu põhjapõtra tuliwad ohwerdada. Ohwriks määratud põder toodi telgi ette, jalga feoti talle nõör, mille teine ots haige kätte wiidi. Juhtus haige nõöri tõmbama, fiis kargasiwad nõid ja fugulafed, kes õues feifiwad, ohwri looma kallale ja tapfiwad ta ära.

Allpool on kirjeldus, kuidas Oftjakkide nõid haiget parandas. Nõid ei wõi ühtigi teha, enne kui haldijatelt teaduft ei ole faanud, et õige aeg tulnud. Seda teaduft oodates läheb nõid metfa, istub kiwile, nägu metfa poole pöördud. Mõnikord faab ta paastudes ja paludes päewa kaks kolm oodata. Et wastuft rutem faaks, tuleb rahwas kokku, tantfib ja laulab nõia ümber. Jumalad andfiwad wiimaks wastufe. Kõik ofawõtjad kogufiwad fiis haige telki nõia ümber, kes käfu andis: igaüks tehku jumalakuju kas puuft ehk puukoorest, neljajalgse, linnu-, kala-näolife. Ife tegi ta fuure linnu ja pani felle haige üle rippuma. Teiste tehtud kujud mahutati tule ümber, mis telgi ukse ees põles. Wibu ja nool käes, astus nõid tule ääre, waatas taewa poole ja ütles haige nimel: „Olen ma fүүdlane, fiis lendagu mu hing ihuft, kui see nool wibult; olen ma fүүta, wiibigu hing mu fees!“ Siis wõttis nõid mõned elufad kalad kätte ja õhkas: „Olgu mu palwe woolfam, kui woolas wefi, jõudku nobedamini, kui nobe nool!“ Siis fihtis nõid kolm korda ja faatis noole lendu. Weel palus ta: „Waata, jumal, oma filmadega mu ohwert, haiftku teda fu fõõrmed; wõta ta wasta!“ Pääle felle lõikas ta kala tükkideks ja hakkas tänulaulu laulma. Nüüd algas täieline etendus. Nõid wõttis koti, pistis kalad fiske ja läks neid jumala ette wiima. Ilma et telgi juurest ära oleks läinud, kujutas ta oma reifi: kord tõufis ta mäe pääle, kord astus alla orgu, komistas, ujus üle jõe, pääfis koerte käest, peitis metselajate ja haldijate eest. Seda tehes haukus ta kui koer, hulus kui kiskja loom. Wiimaks mitme waewa ja wiletufe järel oli ta jumala juures, langes põlwile ja küfis alandlikult: „Kes on haigufes fүүdlane, wõi mis on haigufe põhjus?“

Oli ta jumalalt wastufe faanud, mis päältwaatajatele faladufeks jäi, tuli nõid tagafi haige juure. Siin ei olnud muud enam teha, kui haiget kohta ohwrikalade werega ja raswaga wõida ja fee fäält ära noolida. Oleks haigel hobune ehk põhjapõder olnud ohwerdada, fiis oleks ta felle naha fiske mähitud.

Kolmandaks oli nõid tulewiku ettekuulutaja, minewiku ja teadmata asjade ära arwaja — prohwet.

Tahab keegi enefelee uut hoonet ehitada, peab nõid jumalatel küfima, kas afi õnneks läheb, wõi mitte, peab ka õige ehitufekoha wälja otfima. On Laplafel põder kadunud, fiis andku nõid teada, kuhu kohta loom läinud, ehk kes ta ära wiinud. Oli Lapi nõial tarwis laadale fõita, fiis faatis ta enne oma käfulufe haldija waatama, kas Rootfi kaupmehed juba tulnud. Oli ta koduft kaugel, fiis andfiwad waimud talle teada, kas kodus kõik asjad korras.

Soomlafed tarwitafiwad fõela tulewiku teadafaamifeks. Sõel heideti näitufeks, põhi ülespoole, põrandale, fõela pääle pandi wastastikku wähe foola ja leiba, süfi ja sawipala. Siis wõeti hari, millega kolm korda furnu pääd foetud, pisteti ta warre fiske nõel lõnga filmalifega ja pandi ta kefk fõela põhja. Arbalööja pidas nüüd filmalifest kinni ja hakkas arbasõnu lugema. Harja liikumift tähendati ja feletati uuritawa asja pääle.

Arbalöömine fännib enamasti faunas; ka peab kuuaeg ja päew teada olema, millal teda ettewõtta fobib.

Nõidumife juures arwati fõnal fuur mõju olewat. Neid loeti ja laufuti werejookfu kinnipanemifeks, usfipiste ja mitmefuguste haiguste wasta. Neid on kõnekeeles, on ka luulekeeles. Kui wanad nad Eestlaste ja Soomlaste juures on, ei tea selgesti ütelda. Paganaajaft wift mõned pärit on, wäga mitmete juures aga märkame katoliku aja mõju. Kindel on, et fee põhjasmõte, mis Eesti-Soome nõialauludest läbi käib, ufk fõna, ifeäranis Jumalä fõna mõju fiske, paganaaja oma ei ole.

IV.

Ohwrikombed.

Mis pühadesfe paikadesfe, ebajumalate kujudesfe ja nõia ametisfe puudub, fiis oli fiim eri Soome fugu rahwaste juures

palju ühtlast. Nii ei ole ahi ohwri kommetega, need lähewad enam lahku.

Kõigi Soome rahwaste juures näitab moeks olnud olewat, et kodused ohwrid peremees ehk perenaene ise toimetab. Ohwrikombed on fiin lihtfad; ohwriks tuuakse wäikfemaid andeid: lindufid, linnu mune ja fulgefidi, kalu, wõid, piima, õlut, mett, wäikeste elajate nahkafid, peenikeft raha j. n. e. Ku iaga ohwer terwe perekonna ehk koguni rahwa poolt tuuakse, ehk kui ükfi kul inimesel mõni fuurem kahju on olnud, ehk kui ta mõnda fuuremat õnnetuft enefest ära tahab pöörda, fiis on ka ohwer fuurepäralfem ja kombed mõnefugufemad.

Ruum ei luba kahjuks, et iga Soome rahwa ohwrist lugijale pildi tookfime; waatame fiis wähemalt, kuidas fee ühe rahwa juures toimetati ja ofalt weel toimetatakse, kus praegugi weel ristiuftk wõidule ei ole jõudnud, nimelt Ttheremisfide juures.

Ohwri päewa, fuurufe j. n. e. määras wanast nõid, mu-shan. Kus teda enam ei ole, teewad feda ohwripreeftrid ja muud külawanemad. Ühtlafi peetakfe ka nõuu, kuft ohwriloomad tulewad osta, ja jagatakse kulud ofawõtjate pääle ära. Kulud kantakse nende külade poolt, kellede päralt püha hiis on. Nad on feks otstarbeks eri ofadesfe jagatud; need ofad joowad pidudel üheft aftjast. Need on ifaifadelt päritud, fuitfuft mustad ja nii fuured, et neift 50—300 inimeft juua wõiwad; neid tarwitatakse ainult ohwripidude aegu.

Pääle nende aftjate hoolitfeb iga ofa weel muude ohwri nõuude eeft; tuuakse fuuremaid ja wäikfemaid kausfifid ja kul-pifid, kõikfugu katlaid ja tohupudelid. Iga ofa walib enefele ühe „käija,“ ja need kokku ühe rahahoidja. Käijad käiwad tarwilifi ohwriloomi oftmas. Enne kui nad teele lähewad, pefewad nad näod puhtaks ja panewad uued riided felga; teel loewad nad ühtelugu palweid. Ostetawat looma uuriwad ja katfuwad nad igaft küljeft; loomal peawad nimelt määratud omadused olema, muidu ta ei kõlba. Kõigepäält peab ta wäristama, kui ta pääle waadatakse, ehk wähemalt, kui teda käega puudutatakse. Karwal on ka tähendus. Musti loomi tohib ainult maajumalannale pakkuda; täpiline ei kõlba fugugi, loom olgu ühekarwaline. Suurem loom ei tohi pääle poolteife aasta wana olla, linnu aastate pääle ei waadata.

Needfamad käijad wiiwad ühtlafi kaugemal elawatele rah-

waliikmetele sõna eestulewaft ohwrist. Nad rändawad sage-
dasti, kott seljas, fajad werstad. Igas kohas näitawad nad tun-
nistufeks arbutulga ette, kuhu nõid oma märgi fiske on löiga-
nud. Need märgid on kõigile Tsheremisfidele tuttawad.

Õhtul enne ohwripäewa koguwad ohwripreeftrid kokku;
nad paluwad ja walawad wäikfeid hobuse- ja lehmanäolifi tina-
kujufid. Kõigepäält walatakfe kujud üljumalale, fiis järke mööda
feistele.

Pääle felle walmistatakfe ifeäraline ohwriwöö. See on
kahe künra pikkune pühaft hieft toodud niinerihm, mille pääle
kõikfugu piltifid ja kriipsufid joonistatakfe. Kriipsud tähendawat
felle jumala märki, kellele ohwer wiiakfe, wõi — teiste feletuste
järel — elajate oftmifeks korjatud rahafumma fuurust. Weel
tehakfe wäikfem wöö, niifama piltidega ja joontega; ta külge
riputatakfe walatud kujud. Juba öö jookful lähewad ohwripreef-
trid ja muud jumalakartlikud inimesed ohwripaigale ja paluwad.
Teifel päewal on rahwas wara jalul, fee on, ainult mehed;
naefed ei tohi fuurte ohwri aegu külaft kippudagi, muidu nad
pekstakfe waefe omaks, wõi kas tapetakfe äragi.

Waade on nüüd õige piduline; kõik ohwripaigale wiijad
teed täis mehi, kes faunas ehk jões argipäewa musta ihult pefk-
nud, uued puhtad riided felga pannud, uued jalanartfud ja niine-
wiifud jalga. Riided on suuremalt jaolt walged. Ohwripaigale
wiiakfe wankrite pääl ohwriaftjaid, leiba, õlle- ja wiinakehafid
j. n. e. Wankri taga on uue niinekõiega ohwriloomad kinni.
Ohwripaigal pannakfe puude okstele käterätikud rippuma. Puude
ette laotatakfe lõhmufe okfi maha, nende pääle heidetakfe walge
lina; lina pääle mahutatakfe toodud leiwad, wiinaga täidetud
anumad ja kaufid ohwri liha tarwis. Üks suurem kauf pan-
nakfe kolme maa fiske löödud tulba pääle, neljanda otfa kin-
nitatakfe põlew wahaküunal. Iga püha puu juure kohendatakfe
kaks tulekohta, suurem ja wäikfem. Suuremal on mõlemal pool
tulbas kõrwal, tulbaste pääl põikpuu, felle küljes katlad. Põle-
tispuudeks wõetakfe pühaft hieft mahakukkunud kuiwi okfi ehk
pikfe löödud puid.

Nüüd tuuakfe ohwriloom püha puu juure ja feotakfe ühte
okfi akinni. Mõnes kohas fännib fee kandlilõõmife faatufel. Püha
puu ees feifawad palujad nii wiifi, et ohwripreester juft puu
juures on, abilifed ta taga, fiis muu rahwas kahes reas. Ena-

masti on ainult preestril müts pääs; kõikide filmad on päewa tõufu poole pöördud. Ohwripreestril on tuletungal käes, abilifel paremas käes nuga, pahemas kirwes. Nii ütleb preester palwet, ja abiline kilistab kõige aja noaga kirwest. Siis fammuwad mõlemad kolm korda ümber püha puu, tule, ohwriloom ja kogudufe, abiline kirwest kilistades ees, preester tuletungalt õõritades järel; preester loeb kõige aja rutusti palweid, abiline kordab ta fõnu. Sell wiifil aetakfe pahad waimud minema, et nad ohwrit ei ekfitaks.

Pilt nr. 4. Ohwriloomi kaastmine külma weega.

Nüüd pistab abiline noa tuppe ja wõtab preestrilt tungla; preester murrab pühaft puuft lõhmufe okfa ja pistab selle ligidal feiswasfe weeaftjasfe. Siis tuleb ta ettewaatlilikult tagant looma poole ja äigab häkitfelt loomale okfaga üle felja. Wäristab loom, on ahi hää; muidu katfutakfe weel kolm korda. Kui fee ei aita, kallatakfe kogu aftja täis loomale üle. Ei tule ikka weel oodetud märki, wiiakfe loom ära ja tuuakfe teine. (Pilt Nr. 4.)

Ohwriks kõlblik loom tapetakse järgmifel wiifil. On preester looma otfaefifelt wähe karwu ära lõiganud, feotakse looma jalad ühte, ja heidetakse ta maha; siis pistab preester loomale noaga kurku. Wälja purtskawasfe weresfe kastab ta mõlemad eesläinud õhtul walmistatud niinewööd, ja riputab nüüd alles wäikfema külge tinakujud. Mõlemad wööd feotakse risti ümber puu; offad ei sõlmita mitte ühte, waid pistetakse teine teifest läbi, nii et pääle joonestatud märgid näha on. Siia jääwad wööd tulewa aastani, kus nad ära põletatakse. Suur patt on, kui keegi neid puudutab.

Pilt nr. 5. Arbalaastude lõikamine.

Wanaft olla weristamifel ofa wereft tulde riputatud, uemal ajal lastakse weri aftjasfe, kuft ta püha puu juurte pääle kallatakse; ka wõiab preester werrega püha puud poolteife künra kõrgufeni.

Looma jaotamifel peab hoidma, et kondid wiga ei faa; muidu ohwer jumalale ei kõlba. On loom fuur, nagu lehm, hobune, siis keedetakse pää, jalad, rinnatükk, füda, kopfud ja makfad wäikfemas katlas, muu liha fuuremas. Lõigates maha

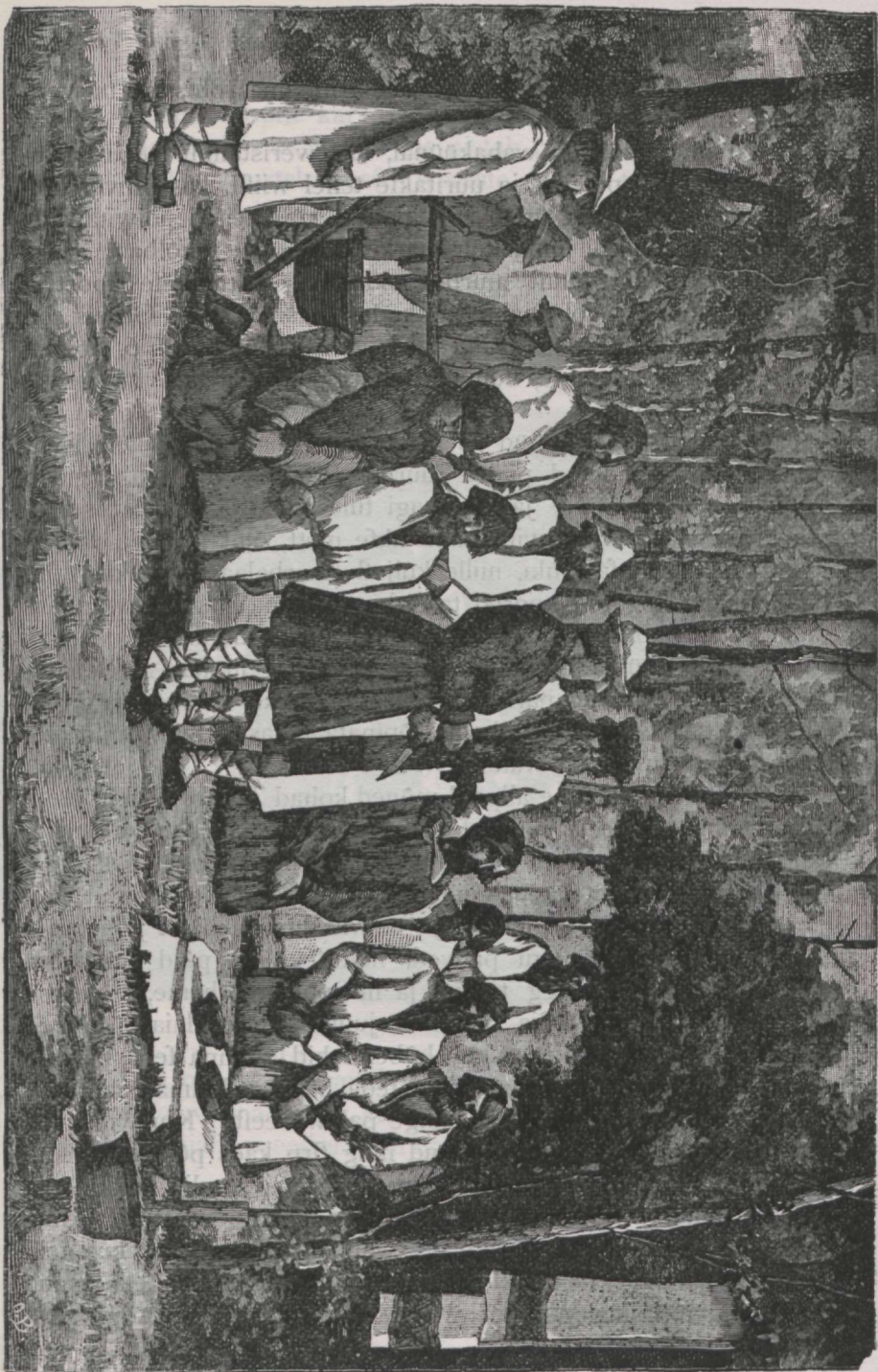
puenenud lihattikid heidetakfe tulde, niifama rohi, kui ta werifeks faanud.

Nüüd fүүдетакfe wahaküünal, mis weristamife aegu kustutatud oli, jälle põlema ja uuritakfe teifel wiifil, kas ohwer kõlbab. Preester feifab, ütleb pika palwe, kõik teifed põlwitawad; wiimaks palub ta jumalatel märku, kas ohwer kõlbab. Seks lõikab ta pühast puust murtud okfa küljest tükikese koort ja waatab, kumb pool maha kukkudes pääle jääb. Ohwer on kõlblik, kui walge pool pääle tuleb. Nii katfutakfe 3, 6, koguni 9 korda ja waadetakfe, kummad märgid wõidawad, hääd wõid pahad. (Pilt № 5.)

Abiline paneb nüüd lihapala kausi ja lifab fellele leent ning katlas keedetud pudru juure. Preester maitfeb, heidab lufikatäie niinewööde ja kummagi tule pääle ja annab fiis rahwale maitsta. Sama wiifi maitstakfe mett, õlut j. n. e. Preester ajab felle okfa lõhki, mille küljest ta arbalaastud lõikas, kinnitab maha lõigatud koored ta külge, niifama liha ja leiwaraafukefed ja pistab kogu püha okfa niinewöösfef kinni.

Saadi nüüd fell wiifil teada, et ohwer jumala meelepäraline on, fiis algawad päris palwed, ilmutatakfe ohwerdajate lootufed ja tarwed. Seda tehakfe lõpmata pikas palwes, mis mõnikord kas tundi neli wältab. (Pilt № 6.)

Näitufeks anname allpool mõned kohad Tšheremisfide ohwripalwest: „Suurele jumalale toome terwe, alustamata leiwa, kannu walame täis õlut ja fүүtame põlema fuure hõbeküünla. Puudutamata annetega palume perele lifa, karjale figidust, leiwale jätku, rahu meie majale ja terwift fuurelt häält jumalalt!“ Nüüd tulewad kõikfugu palwed, näitufeks, et põld õnnistaks. „Kui kewadene tööaeg tulnud ja me põllule läheme, künname ja feemet külwame, fiis tee, fuur jumal, juured laiaks, kõrred tugewaks, pääd raskeks, kui hõbenööbid! Anna felle külwile fooja wihma, luba õörahu, hoia teda halla ja külma rahe eest, kaitfe teda kõwa tormi ja kange palawa eest! Kui wili küps on ja meie perega nõuu pidanud ning firp käes põllule läheme lõikama, fiis anna palju wihkufid ja parmaid, palju hakkufid ja kuhjafid; kui wihud rattale laome, anna ka fiis õnnistust! Anna üliküllalt rehe juures kerkiwaid wahelikufid, nii ka, kui neid pekstakfe ja maha laotatakfe puhastamifeks ja tuulamifeks; anna terahunnikuid, kui Wolga liiwa! Anna rohket lõikuft iga aftja

Pilt nr. 6. Ohwripalwe pidamine.

ääreni. Kui oleme leiba küpfetanud, näljase rawitfenud, kerjulele jaganud ja ta teele saatnud; kui ühe ofa oleme käfile wõtnud ja kaks ofa tagawaraks jätnud; kui keisrile oleme maksnud, mis kohus — fiis anna lõpmata leiba meile süüa, ja juua sugulaste ja feitsmekümne feitsme sõbraga!“ Pääle felle palutakse karjale figidust, mefilaste õnne, jahifaaki, fiis tuleb kauba palwe, milles palutakse, jumal tehku müüdawa kalliks, ostetawa odawaks, hoidku Tatari ja Wene petjate eest. Lõpufõnad on: „Nii kui päikene tõuseb, kuu kaswab, meri äärte tafa täidetakse, nii rõõmusta fina meid, fuur jumal, ja anna palju leiba ja rohket hõberaha, õnnista peret, figita karja ja wala meie üle wälja kõikfugu annete rikkust! Nii kui pääfukene päärib, nii kui fiid wenib, nii pikenda sa meie päewad! Nii kui mets mängib, kui mäekesed hõiskawad, nii olgu meie elu!“ Kõige wiimaks palutakse jumalalt andeks, kui mõni ohwrikomme ehk õieti toimetatud ei ole, ja fiis algab kole sõõmine; mõni on piduroa ootufel paastunud, et kõht enam wasta wõtaks. Süües kükitab rahwas ehk heidab küljele; suurtes küna moodu ahtjates on lihämürakad; neist lõikab igaüks, nii kui süda kutfub, hammustab leiba kõrwa ja rüüpab mõdu ehk õlut juure.

Inimefi on fagedasti õige palju; ka kontwõerastest ei ole puudust. Söögi järel korjatakse järele jäänud raafukefed, kondid ja fifikonnad ja põletatakse ära. Hobuste nahad, mis wanast puude otfa mädanema heideti, häwitatakse nüüd fell wiifil, et neid tule pääl kõrwetatakse ja wenitatakse; jalgade, pää, faba külge feotakse niinekõied, millede otfas kuus meest tõmbawad. Pilt näitab, kuis ohwripreeftrid päraft tehtud tööd keha kinnitawad. (Pilt № 7.)

Inimeste ohwrid oliwad ja on Soome fugu rahwaste juures pruugitawad, ajalehe lugijad ehk teawad, et wiimafel nälja-ajal weel Wotjakid wana mehe ohwerdasiwad. Soomlaste, ifeäranis Greekaufulistest juures, toimetatakse nüüdki weel ühifeid ohwrid, nime järele lähewad nad fagedasti küll mõnele pühale, aga komme ife on paganaaja mälestus.

Wiedemann jutustab meile ohwrist, mis Setukefed Annepäewal (24. Heina k. p.) Anne mäel toowad. Weristades loetakse järgmine palwe: „Puhas, püha Ann! hoia ja warja, fiita ja foeta, nooruta noorekesi, wäeta wanakesi! hoia efi puu tagaft ja puhma tagaft, kiwi tagaft ja kannu tagaft! Ole efi lamba

karjufes, uma karjufe ommawa ullis! ole efi, puhas Anne, karjufe ülekaeja, hoia efi üle fuwe kari mõtlan kurja eest, warja kari wiha eest, kodun kari kahju eest!“

Eestlastest teatab Adamus Bremeſis XI. aastafajast, nad oftanud wäljamaa kaupmeestelt terwe kehaga inimesi, keda nad

Pilt nr. 7. Ohwripreelrite söömaaes.

paraft ohwerdanud. Sõjawangide ohwerdamifest räägib Läti Hindrik mitmes kohas. Tuttaw on Gutsloffi kirjeldus ohwriest Wõhandu jõel.

Estimaal, mäletab weel Kreutzwald, tapeti Toomapäewaks fikk, Olewipäewaks Olewi lammas; weri ohwerdati koduhaldijatele, fifikonnad kanneti Uku kiwile, liha sõi taluwägi ife. Mihkclipäewal weristas peremees kuke ära, wiskas fuled, jalad ja fooled tulde. Liha keedeti; keetmise aegu ei tohtinud keegi förmega liha külge puutada. Oli keedus küps, wiidi üks ofa Uku kiwile; mis üle jäi, felle sõi peremees ükfinda, keegi teine ei tohtinud maitstagi. R. Hollmann teatab, et kukeohwrit paar naabri peremeest ühtlasi toimetasiwad. Kukke weristades pidi waatama, et weri tulde purtskas. Ülepää, lifab ta juure, oli moeks, ohwrikohale palja pääga ja põlwede pääl läheneda ja ütelda: „Siin on, wõta wasta ja ole sellega rahul, mis ma fulle annan; ife ära fa wõta ühtigi!“

Olen lõpule jõudnud. Lifan palwe ja lootufe juure, et eel-feiswad read ka omalt poolt meie rahwaluule korjamise tööd elustaksiwad. Palju on juba salwes, palju ootab weel lõikajat. Mis just meie efiwanemate jumalateenistufesse puudub, fiis wõik-siwad fiin pühade puude nimekirjad eripaikades ja jutustufed nõidadest ning nõidumifest palju felguft tuua. Ärgem fiis wäfigem, enne kui wili katufe all!

O. K.

Oma pää järele.

P. K. Rosseggeri jutt.

Peter Kettenfeier Rosseggeri kodumaa Steiermark on meie rahwal seeläbi hästi tuttav, et säält kuulsad Steiermargi wikatid tulewad, Rosseggeri juttude läbi aga on selle maanurga mäed ja metsad ja rahwas weel palju kuulsamaks ja tuttamamaks saanud, sest Rosseggeri arwatakse talupojauelu kõige paremate kirjeldajate sekk. Rossegger tunneb rahwaelu sügawalt. Tema ise on rahwa laps. 19./31. Juulil 1843 sündis tema Steiermargis, Alpelis, ühes waeses talumajas. Oma oli söepõletaja tütar ja täitis poisikeste hinge noorest saadik metsa kohinas kõiksuguste wanarahwa imejuttudega ja lauludega. Ilma kõige koolihariduseta kaswas pois lamaste ja lojuste karjas üles. Páris kogemata sai tema kirjutus-kunsti ühe lahti tehtud külakoolmeistri käest kätte. Oma tahtis teda preestriks lasta õppida, aga koduigatsuse pärast jooksis wäikene Peeter preestri juurest ära, kes temale Ladina keelt pidi õpetama. Ühe proua käest sai ta raamatuid lugemiseks. Need neelas tema suure ifuga ära ja hakkas ise õõsi kalendri, juttu, laulu, tegema, mis käsikirjades kodukülas kangesti loeti. Et poisil kõhn ihujõud oli, paniwad waned tema 17. eluaastal rätsepa juure. Siin rändas tema meistriga 5 aastat otja talust talusse ja sai weel sügawamalt rahwa eluga, kombega ja keelega tuttamaks. Aastal 1864 ilmujiwad ühes Gratsi ajalehes paar proowi tema töödest. Hääd inimesed hakkasiwad tema elust osa wõtma. Laibachi linnas sai ta ühes laenuraamatukogus koha. Aga juba paari päewa pärast fundis koduigatsus teda lahkuma. Armastatud kodumaa päälinnas Gratsis hakkas ta awitajate kulu pääl kauba-akadeemias õppima. Siin wiibis tema 4 aastat. 1869

andis ta oma kodumurrakus eimese laulude fogu wälja, 1870 wöttis tema pikema teekonna ette, käis Saffamaal, Hollandimaal, Helweetias ja Staalias. Müüd elab tema Steiermargis, wahel Gratfis, wahel maal. Juttusid on tema sulest üle kahelkümne paku ande ilmunud.

1876. a. jaadik annab ta kuukirja „Kodune aed“ (Heimgarten) wälja.

Terawa tähelepanemisega ja põlewa armastusega wõtab Rosenger omaft kodumaast ja kodumaa inimestest osa, wärskel kõnewiisil ja puhtas lapselikus meeles toob tema Steiermargi elawa loomuga külarahwa ja kauni kena looduse lugijale filmade ette.

„Jah!“ ütles Mihkel.

„Ei!“ ütles Minni.

„Jah!“ häälitjes pois — tema must film hiilgas.

„Ei!“ wastas tüdruk — tema finine film wälkus — ja lahti oligi poisi tugewate käte wahelt.

„Wõi niisugune Sa oled, kell igakord „ei“ käepärast, kui mees „jah“ ütleb, ja niisugune räägib, ta armastada mind! Ja niisugune tahab minuga rõõmu ja kurbtust jagada, nagu õpetaja ütleb!“

„Kulla Mihkel, seda ei ole õpetaja weel mitte ütelnud.“

„Wõi wasta hakkad panema! Noh sest jaab kena abielu. Mine, Sa ei armasta mind! Jumalaga, Jumalaga, igawesti Jumalaga!“

Minni langes Mihkli najale, Mihkel lüktas ta eemale ja tahtis minema hakata; Minni hoidis aga käest kinni ja kiljatas: „Kind lõika mull lahti ja waata mu südamesse! — Minuke armuke oled mull, muud ei ütle midagi.“

„Ei taha ka midagi kuulda, näha tahan. Teoga näitama pead ükskord, mis suuga juba tuhat korda oled ütelnud.“

„Kui Sa teaksid, Mihklife!“ tüdruku märg filmater a läks suureks nii et filma walget pea enam nähagi ei olnud. „Oma pärast ma wasta ei paneks, mis minust! Oled minu, ei küsi ma nooruseft ega wooruseft. Ilma Sinuta ei ole ma ometi midagi. Aga kõiudad Sa täna ennaft waudketiga minu külge, ei ole Sinu elu, Sinu õnn homme mitte enam Sinu pärast.“

„Sinu pärast ta on, ma wõtan Su ära.“

„Sa võtad mu ära, seda ma usun küll, aga kes ütleb, võtad Sa mu armastuse pärast, wõi võtad, et võtma pead. Päris waba pead Sa olema, kui mulle altari ees oma käe annad!“

„Päris waba, Minni, see ei wõi olla. Kaks nädalit enne pulmi antakse sõna, see maksab ja seob mehiseid mehi. Täna on kaks nädalit, ja täna, Minni, annan ma sulle oma sõna, seks ja igaweseks ajaks.“

„Arwad, Mihkel, et kahe nädali pärast pulmi pidada saad?“

„Ütle, kes keelab!“ hüüdis poisj.

Tüdruk wasta: „Kes keelab! Keiser keelab.“

„Kuidas keiser?“

„Oled kakskümmend üks aastat wana ja lähed kolme nädali pärast nekrutiks.“

„Kes seda ütleb? Kellegil ei ole minuga asja. Tead küll, ma olen Luige pere ainukene poeg, wanemad on elatanud ja hädalised, talu on suur — ja nii olen ma soldatist waba.“

„Waba?“ hõiskas tüdruk.

„Nii waba, et ma weel kord küfin, kas Sa tahad minuga pulmi pidada?!“

Tüdruk tahtis, ta ei ütelnud mitte enam ei.

Ja kui nad noorest männikust wälja tuliwad suwepäikese kätte, mis neile imeheledalt filmi paistis, oliwad nad ühte seotud sidemega, mis enam lahti ei annud.

* * *

Mis sääl sündinud, ei olnud mitte õige korra järele sündinud ja riisus nüüd inimeste südamerahu.

Luige talu oli üks kõige jõukamatest ümberkaudu. Palju inimest ütlesiwad, Luige wanadel olla raha, mõned aga teadsiwad rääkida, nad olla kitsid. Teada muidugi, kadetus!

Wanad ei olnud mitte halwad inimesed.

Suurest südamesoojusest, millest muidu palju rõõmu ja palju muret sigib, sellest ei teadnud nad midagi. Laste seltsis läheb süda jälle nooreks, neil aga ei olnud kaua aega last olnud. Peremees oli wiiskümmend, perenaene kolmkümmend aastat wana, kui neil poeg sündis. Nad terwitasiwad kaua igatsetud pärandajat ära kaaluwa rõõmuga, palju armastust aga ei näidanud nad tema wasta mitte, ei nõudnud seda ka tema käest. Poisj oli tubli ja auus nagu wanesmadki, ka uhke ja kange nagu wanemad.

Luige peremees on oma seitsekümmend ära, aga ta ei mõtlegi weel selle pääle, talu poja kätte anda. Kui sagedasti ei anna talupoeg

taluga ühes ka priiuse käest ära ja ei haffa sulaseks — oma lapse sulaseks, kui sagedasti ei pea ta sinna majasse, mis ta ise ehitanud, leivafoorusest kerjama minema. Mihkel on ka alles väga noor, kui niisugused poisid talu kätte saavad, hakkavad nad liig kerget elu elama ja isandat mängima ning löövad raha, wara kõik läbi.

Seda kaalub Luige wana kõik ilusasti ära.

Aga küla kohtumees annab talle weel midagi muud ära kaaluda. Mihkel on nekruti aru sees: terve poisikui purikas, panewad otsekohe keisrikruue selga. Tahab Luige taat poisiki päästa, kirjutagu talu ära temale. Perenaesel on see hapu kuulda. Majast ei taha ta ilma jääda, Mihklist ka mitte. Aga mees ütleb: kaks teed on halwemad kui üks, seepärast tarwis teist jätta. Ta tahab talu poisiki nime pääle kirjutada, aga Mihkel teadku, et ümberkirjutamine wana majaseadust ei muuda!

Nii oli ära räägitud jell päewal, kui Mihkel Minnit maatamast koju tuli. Kindla käega wõttis ta ukse lingist finni, uhtel sammul astus ta puhtasse tuppa — mõnest tunnist saadik tundis ta ennast täie mehe olewat. Kaugel ümberringi ei teadnud ta ühegi isandast. Aga isaga ihaldab ta jüda täna rääkida, ei tea, tahab ta wanamehele mõnda käsku anda, wõi tahab ta tema käest mõnda saada.

Nad istuwad nüüd omas wäikeses nõuikogu saalis, sääl, kus Luige pere seadusid tehakse. Wanamees istub tugewa polsterdatud leentooli pääl. Wanamoor on kena inimene: ta on wait, kui wanamees räägib, saanud mees rääkinud, ütleb ka tema oma arwamist. Muudugi mõnikord lähewad arwamised õige lahku. Siis nihutab esiti naene natukene lähemale, siis mees — ei ole weel ühte saanud; katsuwad uuesti, ja wiimaks jõuawadki sinna, kuhu õige abielurahwas jõudma peab, ühendusele. Ei saa ühe päewaga toime, magatakse uni ära, ja teisel päewal on asi warsti joones. Nii elawad nad ühel nõuul kolmkümmend aastat, ja kõik asjad õnnistawad nende käes.

Müüd astub poeg Mihkel tuppa. Temal oli ka oma ase suures nõuikogus — kapi kõrwal jalgealuse pingi pääl, sääl, kus suur seinakell klaaskastiga seisab — aga hääleõigust tall ei olnud. Täna ei istu ta mitte pingi pääle, täna toetab ta selja wasta lauda, paneb käed ristii rinna pääle ja teeb nagu afuks kõnelema.

Wanamees waatab poisiki poole weidi üle õla ja küsib töö ja talituse kohta seda ja teist.

„Siis teeb Mihkel suu lahti ja ütleb tõsiselt: „Kas hakkame nüüd meie pääle?“

Wana pöörab näo pooleftjaadik poifti poole, pigistab filmad finni, nagu tahaks uni pääle tulla ja pomiseb fiis: „Mis ja räägid, Mihkel?“

„Kui maja minule kirjutatakse,“ räägib poifs, „fiis ei wõi ma üksi olla.“

„Jstu maha,“ ümises wana.

„Ma tahan naist wõtta!“ ütles Mihkel.

„Kas ja kuule!“ wastas ema dige külmalt.

„Ma olen ühe tüdrukü walmis waadanud, ja ei taha mitte kaua ümber aeleda. Kahe nädali pärast oleme kõigega toimes.“

Wana kopsis oma langete sõrmedega toolileent wasta. Lõppeks lausus, ifka weel unise häälega: „Kas tohib küsida, kes see fiis on?“

„Minni, Teeharu Minni.“

„Sooh!“ oli wana wastus. Mõlemad jäiwad wait. Siis hakkas poeg oma mõtet paari sõnaga põhjendama. Kuidas tall naist tarwis ja kuidas ta just Minnit tahta. Põhjuseid oli nii mõjuwaid, et päris põhjust, seda kõige mõjuwamat, waja ei olnudki nimetada.

Ema oli mitu korda pääd ja kätt liigutanud, nagu tahaks kärblasi eemale ajada. Jsa oli kui puupakk paigal seisnud. Saanud poeg lõpetanud, tegi ta wäljaminekut, wana aga lausus: „Jää weel paar filmapilkü fiia, asti ei ole weel üsna korras.“ Siis tõusis ta pikka miiti üles, astus poifti ette, pani käe tooli najale ja hakkas niimiifi rääkima:

„Armas Mihkel! Sa oled pika jutu ära rääkinud, aga katsu käega, kas teda weel kuskil olemas. Ei leia Sa enam midagi; mina ka ei leia. Ma ei tahtnud seda kuulda ja ei olegi kuulnud. Tahaksid Sa kord naist wõtta, tead wäga hästi, kelle juure Sa esitti küsima lähed. Oled ammu näinud, Su wanemad soowiwad Sulle kõige paremat. Nad ei saada Sulle kaela, teda Sa ei falli, ja Sina oled mõistlik ja ei otfi enesele mitte just niisuguse wälja, kes Su wanematele sugugi ei kõlba. — Nüüd wõid minna, Mihkel.“

Mihkel ei läinud aga mitte, filmad põlesiwad tall pääs, suu warises ja ümises: „Kas see mõni wastus peab olema, isa?“

„Küfimine see ei ole!“ lausus wana.

Nüüd algas ka ema oma korda.

„Mis Sull mõttesse tulnud, Mihkel! Halwemat tüdrukut Sa enam ei leia, kas otsti wõi terwe kihelkond läbi. See on niisugune inimene, kes Sulle sugugi ei sünni. Wait, wait, ära räägi! Temal on Teeharu rahwa kõrkus juures. Paari aasta eest oli neil weel raha, siis oleksid näha wõinud, kuidas nad talurahwa soosti kofilast wasta wõtsiwad. Ei ole nad siis minust, ei isast hoolinud. Siidis ja sammetus ajasiwad nad ümber, itka kõigil pool kõige uhkemad. Nüüd on nad oma wiinakeldri ja kaubapoe läbi löönud ja pea kerjuseks saanud, jah nüüd on rikas perepoeg neile hää küllalt. Ütled, ta olla ilus. Kus sellel see ilu on? Mihkel, ära otsti ilu jäält, kus ilu ei ole! Urwa nüüd ise järele, mis inimest Sull waja on ja mis inimese Sa saad! Mis talupidaja sest saab, Sa püha Jumala ema! Raistama ja peenikest prouat tegema on ta õppinud, õigest majapidamisest ei tea ta sõrme kütine wäärtki. Wõta kas wõi teenija tüdruk, kui ta tööd oskab teha, kui ta õigel wiisil mõistab elada, aga niisugust, kes rikas olnud ja waeleks jäänud, niisugust Sa Luige talu pääle ei too, selle eest seisab mina ja seisab isa!“

Wanamees, kes jälle maha on istunud, nikutas pääga külmalt, nagu tahaks ütelda, et asi mitte seda wäärt ei ole, et selle pärast ägedaks minnakse. Mihkelil oli nüüd ka teraw sõna kuumast südamest keele pääle tulnud, aga — nagu naised itka on — ema hakkas weel kord otjast pääle ja rääkis kõikesugust Minni wasta, enam kui õige; ja kui tall uudist enam midagi ei olnud, kordas ta wana, itka ägedamalt ja ägedamalt, kunni wanamees wiimaks lausus: „Jäta järele, Anna, las' unenäo seletamine jääda!“

Mihkel tampis jalaga wasta põrandat ja karjus: „Pägana pärawt, Minni kohta ma halba sõna ei lasse ütelda! Minni wõtan ma enesele naefeks!“

Nüüd ajas wanamees omad filmad pärani, nad oliwad hallid ja udused.

„Sina rumal jõmpfikas, karjuda ja wanduda on wäljas maad. Silmapilk waatama, et lambasõnnil naeripõllule saab. Käsi sügeleb, wist on sadu tulemas.“

„Isa“, ütles pois, äritust tagasi hoides, „niikaua kui ma kätt ja jalga jõuan liigutada, olete Teie mind taga kihutanud ja tööle sundinud. Mõnegi mehe poolt on mulle üteldud, sina oled suure talu ainukene poeg ja oled nii narrikene, lased ennast nagu mõni sulane ühtejärgi siia ja sinna lükata, aga ma ei ole seda tähelegi pannud, olen

iffa sõnakuulelik ja wirt olnud. Kes aga nüüd ka weel jalgadega minu seljas tahab sõkkuda, kes mulle seda woligi ei taha anda, niisugust naist wõtta, misugust ma tahan, sellega ma räägin teist wiisi".

"Sige, õige", mõnitas wana.

"Sellele ütlen ma, et ei Jumal ega kurat minu mõtet muuda."

"Ukse pihta koputati. Kohtuteener astus sisse. Ühe paberi lüdi ta lahti; allkirja oli ta paluma tulnud.

"Mis sääl siis jälle on?" lausus wana.

"Halba mitte midagi seekord" — wastas ja luges:

"Seaduse järele (sest ja sest päewasti) täidetakse seega Luige talu peremehe Laurits Bürgeri ja tema abikaasa, selle talu kaasomaniku, Katariina Bürgeri palwe, kes nimetatud talu praegu mitte enam ise walitseda ja pidada ei suuda, ja wabastatakse nende ainukene poeg Mihkel Bürger wäeteenistusest. Pääle nimetatud palujate tuleb ka kohalisel kogukonna kohtul selle paberile alla kirjutada, tunnistuseks et asjad, mis ülewal nimetatud palwe põhjendamiseks üles on antud, õiged on.

Keiserlik kuninglik kreiskohus.

"Mis ma sellega teen?" küsis Luige peremees. "Sääl seisab midagi, mis mitte õige ei ole, ja sellele ma oma nime alla ei pane. Minu terwis on, Jumal tänatud, jälle hääd küllalt, et ise oma maja wõin pidada. Mull ei ole kedagi waja. Anna siia, kasakas, seda ma panen siia kirja. . ."

Mihkel hakkas wanamehe käest kinni.

"Nii jah", ütles peremees, "kirjuta õige Sina: Ma wõtan oma palwe tagasi ja jään isandaks oma majasse, ja nekruti komisjon tehku mu pojaga, mis tahab. Kirjuta, kirjuta!"

"Seda ei ole tarwiski," lausus teener, ei ole allkirja all, ei maksa paber midagi."

"Siis on asi diendatud!"

"Rõõmustan wäga, et wanail päewil ka weel nii käbedad oleme!" sõnas kasakas ja sammus uksest wälja.

Mihkil kadus wiimane weretilk näost, tema silmad keerlesiwad wihast, tema otseajise sooned paisusiwad paksuks, tema käed läksiwad ruskaksse. Aga ei sündinud muud midagi, kui kuuldawale tuliwad need sõnad: "Mull ei ole Teid tarwis. Andku Jumal, et ka Teil mind tarwis ei ole!"

Ja Mihkel astus sell filmapilgul wiimast korda üle isamaja läwe. Mõne nädali pärast oli ta soldat. Pool aastat edasi, siis oli ta wahi pääl palawates Hertsegowiina mägedes.

Luige wanapaaril ei olnud enam diget terwist, ei diget rahu. Ühel päewal toodi neile kaks asja: üks musta pitsatiga kiri ja üks wäike laps — kiri Mostarist sõjajülemate käest, laps Teeharult Minni käest.

Mõlemad jäiwad Luigele — kiri kuulutas otja, laps tähendas hakatust.

J. I.

Бинд 50 коп.